

511a
15
MANU-SAMHITA

WITH

KULLUKA'S COMMENTARY

CHAPTER II

EDITED WITH

NOTES AND TRANSLATIONS

BY

J. N. KAVIRATNA, B. A.

REVISED BY

SATYENDRA NATH SEN, VIDYAVAGISA, M. A.,

**PROFESSOR OF SANSKRIT, CITY COLLEGE,
CALCUTTA**

—o—

PUBLISHED BY

DAS GUPTA & Co.

54-3, COLLEGE STREET, CALCUTTA

1915

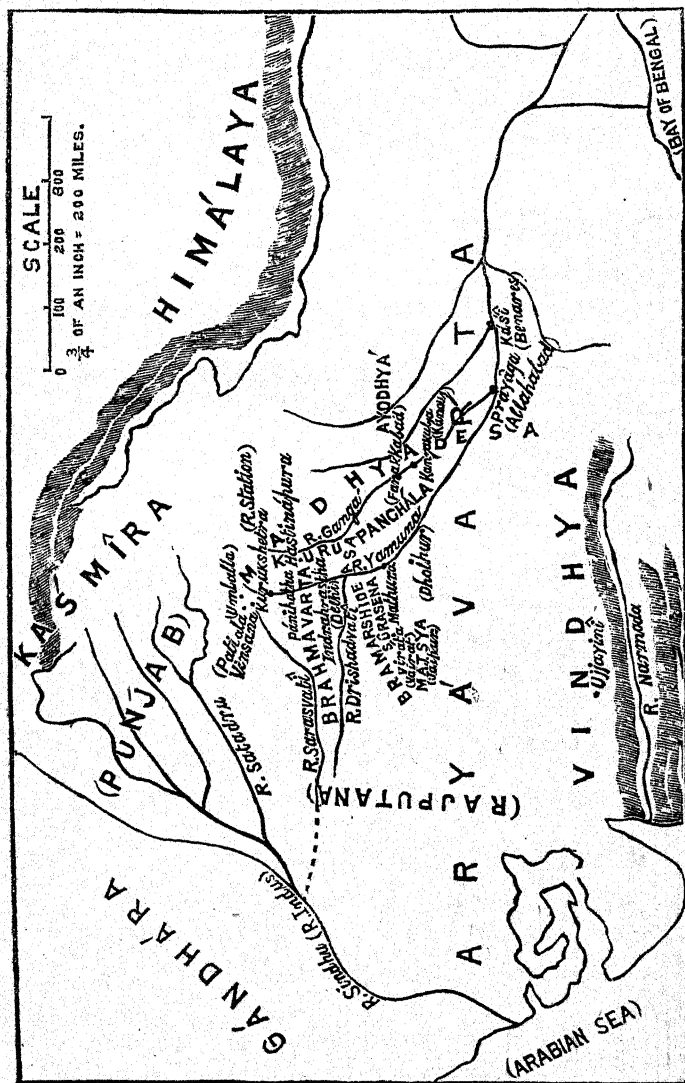
Price Rs. 2 and As. 4 only.

PUBLISHED BY
GIRISH CHANDRA DAS GUPTA
54-3, College Street, Calcutta.

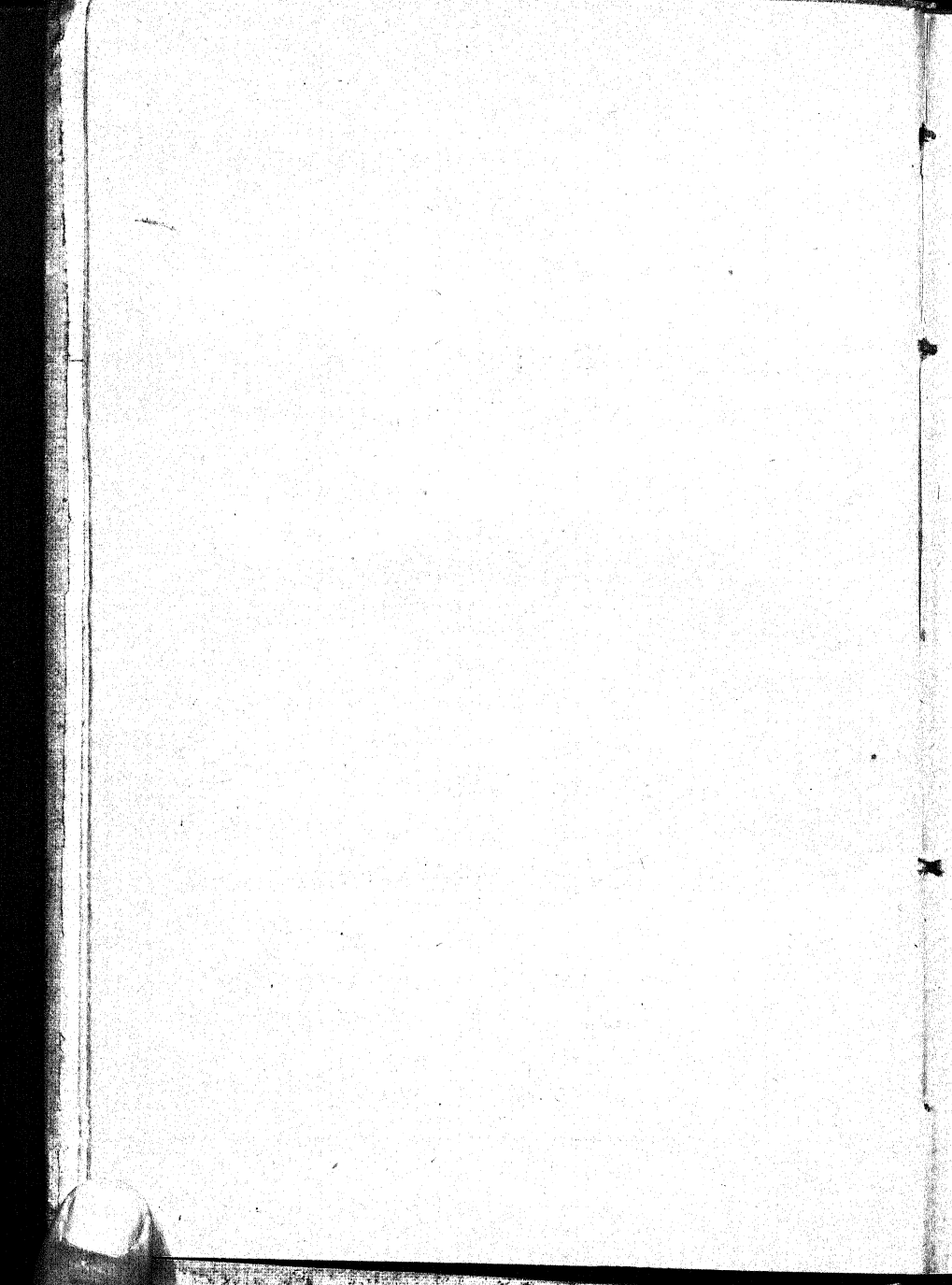
PRINTED BY M. BHATTACHARYYA, AT THE BHARAT MIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.

Frontispiece.

showing the sites mentioned in Manu, Ch. II.

A. Panchikishin Pan

PREFACE.

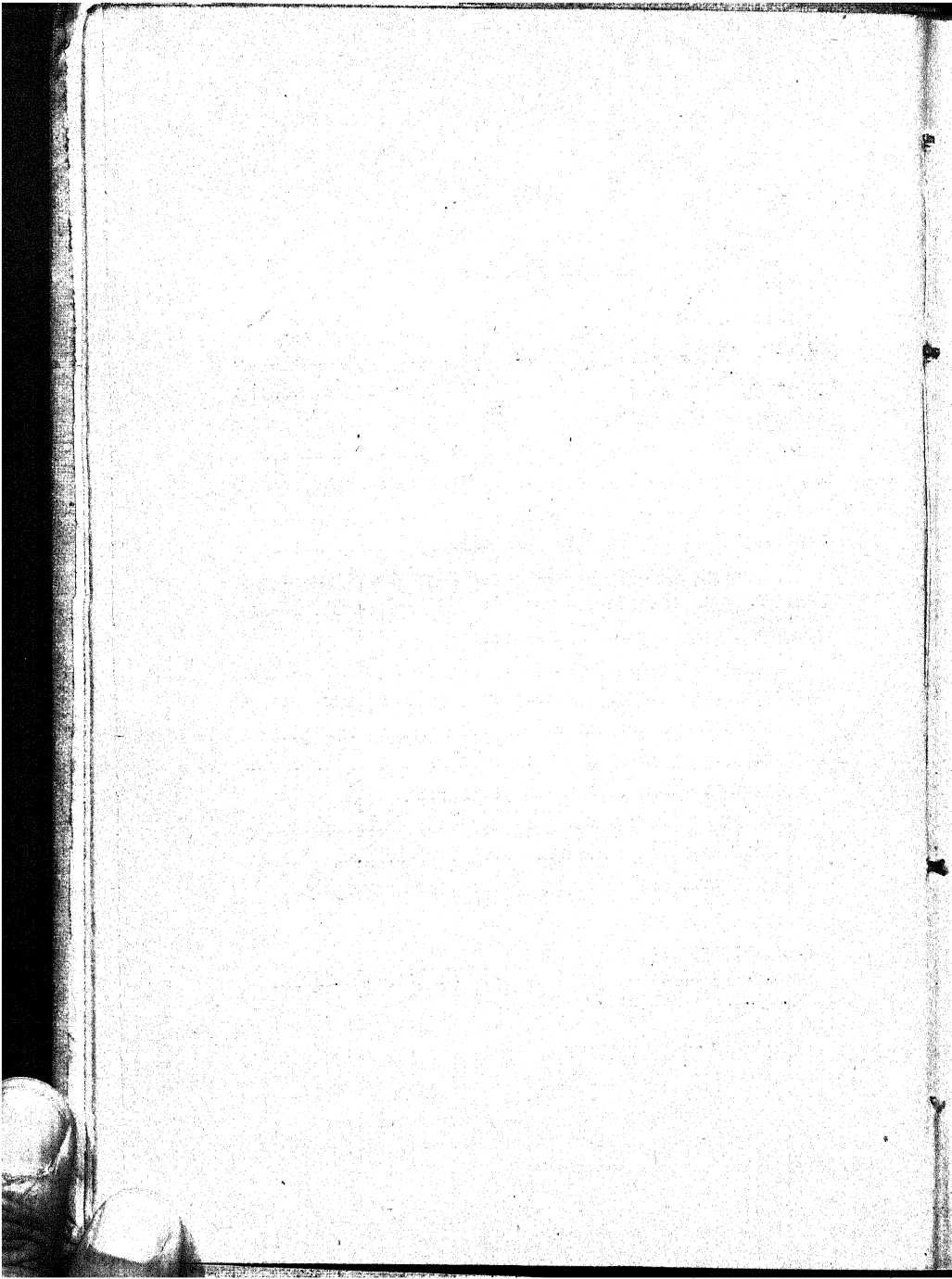
Ch. II of Manu-Samhitá is published. The plan adopted here is the same as in Ch. I. Only more attention has been given to the facilitation of the study of the work even for a superficial reader. The plan of putting within single quotations (' ') those words of the text which are immediately followed by their synonyms in the commentary, and within double quotations (" ") those portions of Kullûka's commentary that are outside the text of Manu, but have been supplied by the commentator to supply ellipses in the text—which was introduced towards the end of Ch. I—has been more closely followed in this chapter.

Let it also be stated here that I have been often induced to introduce such discussions as may not be required by the average student but by the advanced scholar—the present edition being not *merely* a student's edition, and my chief aim all along being to leave nothing to be desired.

In preparing this chapter I am especially indebted to my brother, Professor Satyendranath Sen, Vidyávágisá, M. A., who has been kind enough to revise the work thoroughly.

NOVEMBER 15, 1915.
41, Maniktolla Street,
Beadon-square, Calcutta. }

J. N. KAVIRATNA.

ANALYSIS

OF

CHAPTER II.

- Sl. 1. Dharma defined.
- 2-4. Desire—the root of all actions.
5. Desire for the *fruit* of the action should be abandoned.
- 6-12. The authorities on Dharma.
10. The terms श्रुति and स्मृति defined.
13. धर्म should be free from अर्थ and काम ।
14. (Apparently) conflicting texts of श्रुति—all authoritative.
15. An illustration of the above.
16. Persons entitled to study the Manu-Samhitā.
- 17-22. Geographical divisions of A'rāyavarta and their respective positions in point of sanctity.
18. सदाचार defined.
23. यज्ञियदेश and स्नेच्छदेश defined.
24. The countries to be inhabited by a twice-born man.
25. Authorities on Dharma—the subject concluded.
- 26-28. Sacraments, etc., extolled.
29. जातकर्म्मन् or the Natal ceremony.
- 30-33. नामकर्म्मन् or Naming.
34. निष्क्रमण, अन्नप्राशन and other family ceremonies.
35. चूडाकर्म्मन् or Tonsure.
- 36-38. उपनयन or Initiation.
- 39-40. Vratyas (ब्राह्म) and their status defined.
41. Upper and lower garments of a Brahma-chārin.
- 42-43. मेखला of the different castes.

44. Composition of the sacred threads of the different castes.
- 45-47. दण्ड or Staves.
- 48-51. Begging.
- 51-57. Eating.
- 58-62. आचमन or the formal sipping of water.
59. Definition of तीर्थ (with which to perform आचमन).
63. Positions of the sacred thread.
64. सेखलास, &c., to be renewed on being destroyed.
65. The ceremony of केशान्त or Tonsure for the advanced age.
66. The ceremonies to be performed for females without any Mantra.
67. Vedic initiation not to be performed for females.
68. The subject of Initiation concluded.
69. The Guru to teach the pupil शौच, आचार, अग्निकाथ्य and सन्ध्योपासन ।
- 70-75. The conducts and etiquettes to be observed by the student at the time of study.
76. The origin of ओम् ।
77. The origin of the सावित्री ।
- 78-87. प्रणव, व्याहृति and गायत्री and their muttering extolled.
88. Control of senses advised.
- 89-100. The organs enumerated. Their control extolled.
- 101-103. The saying of the daily prayers.
104. At least the गायत्री should be recited daily.
- 105-106. Intermission of study not to be observed in the daily Vedic study, etc.
107. Vedic study extolled.
108. The duties of student-life.
109. Selection of pupils.

110-114. Relation between the teacher and the pupil should be one of concord, otherwise knowledge should not be imparted.

116. (Intellectual) theft of Veda.

117. The teacher to be saluted first among a number of superiors.

118. A self-restrained Bráhmāna though not so learned is preferable even to a learned Bráhmāna who is not restrained.

119-121. Bed and seat of superiors not to be used. Bed and seat to be left, and salutation to be performed at the approach of a superior.

122. Modes of salutation.

124-125. Modes of returning the salutation.

126. An illiterate Bráhmāna should be saluted *simply* and not with the formula of salutation.

127. Modes of asking the welfare of the saluting persons.

128. Mode of addressing a person initiated into a sacrifice.

129. Mode of addressing a married lady not related by blood.

130-133. Modes of respecting male and female relations of different descriptions.

134. Friendship and seniority among people of different descriptions.

135. Seniority between a Bráhmāna and a Kṣattriya.

136-137. Grounds of respectability.

138-139. Persons to be respected.

140. A'chārya defined.

141. Upādhyāya defined.

142. Guru defined.

143.—Ritwik defined.

144. The relation between a pupil and his Vedic teacher.
- 145-147. Relative respectability of an Upādhyāya, A'charya, father and mother.
149. The term Guru applied also to a teacher in the Veda.
- 150-158. Seniority and juniority are determined by knowledge irrespective of age.
- 151-152. A story illustrative of the above.
155. Grounds of seniority among different castes.
159. Treatment of a teacher towards his pupil.
- 160-161. Controlling the mind and speech—a universal virtue.
162. Honour and dishonour to be courted equally.
163. The advantage of the dishonoured person *with the above conduct* and the disadvantage of the dishonouring person.
- 164-165. The Veda should be studied duly.
- 166-167. It is the best penance.
168. It is compulsory on every twice-born man under the penalty of being degraded to the condition of a S'ūdra.
169. Every one who rises up to Initiation into a sacrifice is born thrice.
- 170-171. In the second birth the A'chārya is the father and the Sāvitrī is the mother.
- 172-173. Before initiation the man is like a S'ūdra.
174. The hide, the thread, the Mekhalā, the staff, the cloth in initiation.
- 175-249. The course of conduct to be followed by a Brahma-cha'rin during student-life.**
176. Bathing, worshipping the sages and the deities, and attendance on fire daily.
177. Prohibited foods.
- 178-179. Prohibited embellishments and sentiments.

180-181. Mode of lying—waste of seminal fluid to be studiously avoided. Penance for violation of this rule.

182. Services to be rendered to the Guru Begging alms daily.

183-185. Persons fit to be begged of.

186. Offering Samidhs to the fire daily.

187. Penance for not begging for 7 successive days.

188. Begging from *many* persons extolled.

189-190. Taking meal from only *one* person prescribed on particular occasions for a Bráhmaṇa Brahma-chárin only.

191. The Brahma-chárin should always see to the welfare of his Guru as well as to his own study.

192-199. Etiquettes to be observed towards the Guru.

200-201. Blame of the Guru—true or false—by himself or by others to be studiously avoided.

202-204. Mode of respecting the Guru.

205. Conduct towards the Guru's Guru and towards his own (superior) relations when he meets them in the Guru's house.

206. Conduct towards all kinds of teachers and well-wishers.

207-210. Conduct towards superiors in point of learning, etc., as well as towards Guru's son and kinsmen.

210-217. Conduct towards Guru's wives.

213-214. Dealings with females—always a stumbling-block—to be very careful however nearly related they may be.

218. Results of services to the Guru.

219-221. Three kinds of Brahma-chárin on the score of shaving. A Brahma-chárin should not be sleeping at sun-rise and at sun-set. Penance for infringement of the above rule.

222. जप to be performed every-day in due time.

223. The good always to be performed even when instructed by persons of inferior status.

224. The highest good determined.

225-237. The A'chárya, father and mother—attendance on these three comprises the highest penance.

225-226. The elder brother also should always be venerated.

238-240. Knowledge, instructions, gems, good advice, good conduct, &c., to be taken from any and every one.

241. Receiving Vedic lessons from a non-Bráhmāna teacher prescribed only when a Bráhmāna teacher is not available.

242. A student should not live for life with a non-Bráhmāna teacher, or even a Bráhmāna teacher who is not thoroughly learned.

243-244. Rules for and effects of life-long studentship.

245-246. Rules for offering presents to the Guru at the end of student-life for an उपकुर्वीत Brahma-chárin.

247-248. Conduct of a नैष्ठिक Brahma-chárin at the death of his Guru.

249. The result of life-long studentship—attainment of salvation.

द्वितीयोऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

Prose-order. अद्वेषरागिभिः सद्भिः विद्वद्भिः (= वेदविद्भिः) नित्यं सेवितः हृदयेन [च] अभ्यनुज्ञातः यो धर्मः तं [यूयं] निबोधत (= शृणुत) ।

Substance. 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इति लक्षणलक्षितं धर्मम् अहमधुना कीर्तयिष्यामि । भो ऋषयः, तं धर्मं दूयं शृणुत ।

Bengali. रागद्वेषविवर्जित माधु वेदस्य पठितगर्भकं नित्यं अनुष्ठित एव तांशान्तरं हृदयेन अर्थात् विवेककर्तृकं अनुमोदित (अर्थात् वेदकार्येण अनुष्ठानेन तांशान्तरं हृदयेन अतः आकृष्ट इत्येवमविध) ये धर्मं तांशं आपनोरा (आमांशं निकटं) श्रवणं करन् ॥ १ ॥

English.—Learn (from me) the Dharma or sacred law which is ever followed by the virtuous who are learned in the Veda and are free from spite and passions, and is assented to by their heart i. e. conscience. I.

Kulluka. गौडं मन्दमवासिनाम्नि मुज्जैर्वन्द्ये वरेन्द्रां कुले

विप्रो भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लुकमहोऽभवत् ।

वृत्तिलेन मनुस्मृतौ शिवपुराणध्याये द्वितीयोऽध्यायः

रम्येयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थसुखावली ॥

मानववृत्तावस्थां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्दिता ।

प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातृनामशेषाणाम् ॥ (क) (I)

प्रथमाध्याये (ख) प्रकृतपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय (२) जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्य, अधुना ब्रह्मज्ञानाद्भूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुः धर्मसामान्य-

(क) This preface is omitted in all except A.

(ख) प्रथमाध्याये—Omitted in all except A.

लक्षणं प्रथममाह (3)—विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिः वेदविद्भिः, सद्भिर्धार्मिकैः, रागद्वेषभूतैः (4) अनुष्ठितः, हृदयेनाभिसुखेन ज्ञातः (5) इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिमतम् (क), तत्र हि (ख) स्वरसात् मनोऽभिसुखीभवति (6) । वेदविद्भिर्ज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम्—स्वङ्गधारिणा हतः इत्युक्ते धृतस्वङ्गस्यैव हनने प्राधान्यम् (7) । अतो 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इत्युक्तम् (8) । एवंविधो यो धर्मः तं शृणुत (ग) । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः (9)—

वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुक्तानी विशेषणम् ।

वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः (घ) (10) ॥

हृदयेनाभिसुखेन ज्ञात इत्यपि निर्दिष्टम् ।

श्रेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभिसुखं (ङ) मनः ॥

वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः ।

मनुक्तमेव मुनयः (11) प्रणिन्यधर्मलक्षणम् ॥

अतएव हारौतः—'अथातो धर्मं (च) व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको (क) धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा—वैदिकी तान्त्रिकी (ज) च' । भविष्यपुराणे [ब्राह्मपर्वण, १८१७, ८]—

'धर्मः श्रेयः ससुहृष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

स तु पञ्चविधः प्रीक्षो वेदमूलः सनातनः ॥

अस्य सम्यगनुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षश्च जायते ।

इह लोके सुखैश्वर्यमनुलक्ष्य खगाधिप' (12) ॥

श्रेयः श्रेयःसाधनमित्यर्थः (13) ।

जैमिनिरपि इदमेव (झ) धर्मलक्षणमसूचयत्—'चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः' [१।१।२] (14) इति । उभयं चोदनया (ज) लक्ष्यते ।—अर्थः श्रेयःसाधन—ज्योतिष्टोमादिः (ट), अनर्थः प्रत्यवायसाधनं—श्लेनादिः (ठ) । तत्र वेदप्रमाणकः

(क) श्रेयःसाधनमभिहितम्—M, P; श्रेयःसाधनं धर्म इत्यभिहितम्—A.

(ख) तत्र हृदयेनेति—J, Bg, G. (ग) निबोधत—All except A.

(घ) वेदाद्यै एव विज्ञातो धर्म इत्यभ्यधान्मनुः—A. (ङ) तद्वृत्तिसुखं (?)—B, S.

(च) धर्माधर्मम्—A. (क) श्रुतिश्रुतिप्रमाणकः—A.

(ज) शास्त्रिकी—P. (झ) इदमपि—All except A.

(ज) उभयचोदनया—B, Bg, Bh, J, G, M, P, V.

(ट) The : (विसर्ग) omitted after ज्योतिष्टोमादि in G.

(ठ) अनेन चोदनालक्षणेन अनर्थोऽधर्म इति अधर्मलक्षणं सूचितम्—Before अनर्थः in Bg, G.

अथःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः धर्मः, अनर्थः अधर्मः (क) इति सूत्रार्थः (15) ।
 स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मं प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः (16) । गोविन्दराजस्तु
 हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति अन्तःकरणविक्रित्वाशून्य इति व्याख्यातवान् (17) । तन्मते
 'वेदविह्विरनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्मः' इति धर्मलक्षणं स्यात् (18) । एतच्च दृष्टार्थ-
 ग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणा न श्रद्दधते (19) । सिधातिथिस्तु
 हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति 'यत्र चित्तं प्रवर्तयति' इति व्याख्याय, 'अथवा हृदयं
 वेदः, सः हि अधीतो भावनादिरूपेण कृतहृदयस्थितिः हृदयमित्युच्यते' इत्युक्त-
 वान् (20) ॥ १ ॥

Kulluka Explained.

1. N. B. For Kullūka's general preface, see my edition of Manu-Samhitā, Ch. I. शिवपुर in the above passage means the city of Benares of which Siva is the presiding deity.

2. प्रकट-परमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय [= परमात्मज्ञानरूप-प्रकटधर्मज्ञानाय ; प्रकट is an adjective of धर्म and not of परमात्मन् ।] For the know-
 ledge of प्रकटधर्म or परमधर्म which consists in knowing the Supreme Soul. N. B. The knowledge of the Supreme Soul is called परमधर्म or primary धर्म, and the sacraments or संस्कारs (to be described in this chapter) are called अङ्गधर्म or secondary धर्म ।

3. प्रथमाव्याये.....प्रथममाह—The author after speaking of ब्रह्म in the 1st chap. for the knowledge of the प्रकटधर्म which consists in knowing the Supreme Soul, now gives the general definition (सामान्य लक्षण) of धर्म with a view to set forth (प्रतिपिपादयिषुः) the sacraments, &c., which are subsidiary to the knowledge of ब्रह्म ।

4. रागद्वेषशून्यैः—[This is a synonym of the word अद्वेषरागिभिः occurring in the text. To omit the words of the text is a mannerism of Kull.].

(क) अनर्थः अधर्मः—Found only in A.

5. आसिमुखान् ज्ञातः—This is a paraphrase of अभ्यनुज्ञातः ।

6. तव हि स्वरसात् &c.—The mind is naturally inclined to that (which is श्रेयःसाधन i. e. conducive to one's welfare).

N. B. स्वरस means 'natural taste or inclination'.

7. वेदविद्भिः ज्ञातः &c.—By the adjectival clause वेदविद्भिः ज्ञातः it is to be understood that the knowledge of श्रेयःसाधन is to be gained through the help (lit. instrumentality) of the Veda itself that has been mastered, just as in the expression खड्गधारिणा हतः it is to be understood that the murder was performed with the खड्ग itself which was in the hand (although it is not explicitly stated there).

8. अतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनम् धर्मः &c.—So it amounts to saying that धर्म is what is (i) वेदप्रमाणकः and (ii) श्रेयःसाधनम् (at the same time). [श्रेयःसाधनम् is neuter as it is अलङ्कारः ।] N. B. No. (i) is evolved out of the word विद्वद्भिः (in the text), and no. (ii) out of the expression हृदयेन अभ्यनुज्ञातः (in the text). By doing this Kull. reconciles the text of Manu with the definition of धर्म as given by the other authorities e.g. जैमिनि, &c. See below.

9. उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः—The following is a summary in verse of the above statements.

10. वेदविद्भिः ज्ञातः &c.=वेदविद्भिः ज्ञातः इति विशेषणं प्रयुञ्जानः
(= विशेषणस्य प्रयोगं कुर्वानः) मनुः वेदादेव परिज्ञातो धर्मः इत्युक्तवान् ।

N. B. The rest is clear.

11. सुनयः—N. B. The word is plural. Kull. gives *three* quotations below on the definition of धर्मः । Of these three, the first is from the *sage* हारीत, and the last is from the *sage* जैमिनि । The middle one is from the भविष्यपुराण of which the author is the *sage* व्यास । (According to the orthodox view all the Purānas are from the pen of Vyāsa.)

12. धर्मः श्रेयः &c.—N. B. In the quotation the words श्रेयः and वेदमूलः are the most important. These two adjectives make

the definition here identical with what has been deduced by Kull. above. See note 7 above. पञ्चविधः—धर्म is of 5 kinds—these have been enumerated and illustrated by Kull. under Sl. 25 (which see). खगाधिप—Case of address ; referring to गरुड's brother अरुण to whom these words are said in the भविष्यपुराण to have been originally addressed by मास्तर ।

N. B. The भविष्यपुराण as published the Venkateshwar press reads the first line thus—'धर्मः क्रियात्मा निर्दिष्टः श्रेयोऽभ्युदयलक्षणः' ।

13. श्रेयः श्रेयःसाधनम् इत्यर्थः—The word श्रेयः (in the above extract from the भविष्यपुराण) is used in the sense of श्रेयःसाधनम् ।

14. चीदनालक्षणः अर्थः धर्मः—चीदना means प्रेरणा i.e. (Vedic) injunction. अर्थः (as opposed to अनर्थ) is what is conducive to welfare. चीदनया लक्ष्यते यः सः चीदनालक्षणः, चीदनालक्षणः अथच अर्थः (न तु अनर्थः) यः सः धर्मः । This is made clear by Kull. below.

15. उभयं चीदनया लक्ष्यते &c. - In the Vedas two (उभय) kinds of injunctions are met with—(i) अर्थः = श्रेयःसाधनम्, e. g., ज्योतिष्टोम (sacrifice), &c. ; and (ii) अनर्थः = प्रत्यवायसाधनम् (sinful), e. g., श्येन (sacrifice), &c. Of these, ज्योतिष्टोम, &c., which are both वेदप्रमाणक and श्रेयःसाधन are धर्मः ; and श्येनयाग, &c., which are वेदप्रमाणक but अनर्थ are अधर्मः । This is the meaning of the सूत्र (of Jaimini quoted above).

N. B. श्येनयाग is a sacrifice by the performance of which the enemy is struck by a श्येन or vulture. इषुयाग, वज्रयाग, &c., are similar sacrifices. These also are to be met with in the Vedas ; cf. श्येनेन अग्निचरन् यजित, &c.

16. स्मृत्यादयोऽपि &c.—[In the above lines it has been reiterated that धर्म is वेदप्रमाणकः or श्रुतिप्रमाणकः or वेदमूलः । All these mean the same and refer to the authority of the Vedas. But, are not the स्मृतिस, &c., also authorities on धर्म ? In reply to this Kull. says] I shall shew later on (viz. under Sl. 6) that the Smritis, &c., are also authorities on धर्म, but that their authorities are borrowed from the Vedas. (In other

words—strictly speaking, theirs is not a distinct authority, but the same as of the Vedas.)

17. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja, however, explains हृदयेनाभ्यनुज्ञातः to mean 'about which no *doubt* is entertained in the mind'.

18. तन्मते &c.—According to him the definition of धर्म would be 'what is performed by persons versed in the Vedas, and about which there is no doubt'.

19. एतच्च दृष्टार्थे &c.—The learned (विचक्षणाः), however, do not put faith (श्रद्धयते) on this definition, as it would include such things as 'going to a village on a secular and palpable object'; [because here also there is no doubt about the act of going to the village. But it cannot be said to be धर्मः; as धर्म must be अदृष्टार्थक, whereas this 'going' is दृष्टार्थक (दृष्टः अर्थः यस्य). The ulterior results of performing धर्म cannot be known, but the result of this 'going to a village' is or can be known by all.]

20. मेधातिथिस्तु &c.—Medhātithi, on the other hand, after explaining हृदयेनाभ्यनुज्ञातः as 'for which the mind has a natural inclination' adds 'or हृदय means Veda which is so called because, when studied, it resides in the mind (हृदय) in the form of impressions (भावना), &c'.

Notes.

विद्वद्भिः अभ्यनुज्ञातः = वेदविद्वद्भिः आभिमुख्येन ज्ञातः = वेदप्रमाणकः श्रेयः-साधनं च ।

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

Prose. कामात्मता न प्रशस्ता, इह च अकामता नास्त्येव । हि (= तथाहि) वेदाधिगमः वैदिकः कर्मयोगश्च काम्यः ।

Substance. See under Sl. 5.

Bengali. कामात्मता अर्थात् फलकामनापूर्वक कर्मैव अनुष्ठानं कर्तुं प्रशंसनीयं नरे, किञ्च पृथिवीते ममत्वं अकामता असंभवः । देखून, वेदाध्यायन ओ वैदिक कर्मैव अनुष्ठान ए मकनई कामनापूर्वक इहेइ थाके ॥ २ ॥

English.—To act from a desire for rewards is not laudable ; but a complete exemption from that desire is not to be found in this world. The study of the Vedas and the practice of the Vedic rites are evidently originated by some desire. 2.

Kulluka. कामात्मतेति । फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य 'कामात्मता' (१), सा न प्रशस्ता, बन्धहेतुत्वात् (२) ।—स्वर्गादिफलाभिलाषिणः काम्यानि कर्माणि अनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने (क) कारणं भवन्ति (३) ; नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञान-सहकारितया बोधाय कल्पन्ते (४) । न पुनरिच्छासाधनमनेन निषिध्यते ; तदाह—'न चैवेहात्म्यकामता' इति । यतो वेदस्वीकारणं वेदिकसकलकर्म (ख) सम्बन्ध इच्छाविषय एव (५) ॥ २ ॥

Kulluka Explained.

१. फलाभिलाषशीलत्वं &c.—कामात्मता means 'the habit of performing actions from a desire for rewards'. N. B. The word पुरुषस्य used by Kull. is perhaps intended to be taken both with फलाभिलाषशीलत्वं and with कामात्मता ।

२. सा न &c.—That thing, viz., कामात्मता is not commendable, because it becomes a source of bondage [to this world of transmigration (संसार)] N. B. The sense is that if you perform a certain act with a particular desire, the best thing you can expect is the fruition of that desire, in which case you must live for sometime more (either in this world or in that) to realise that fruition. But our best goal viz. *final* liberation is thus necessarily delayed. This is illustrated in the following sentence.

(क) पुनर्जन्मनि—A.

(ख) सकलकर्म—B, Bg, Bh, J, G, M, P, V.

3. स्वर्गादिफलाभिलाषिण &c.—Kámya Karmas which are performed with the desire for a certain reward, e.g. (the attainment of) heaven, &c., become a source of re-birth.

N. B. काम्यकर्म्मसु are those that are performed with the desire of earning some religious merit. The non-performance of these acts, however, do not lead to a religious degradation ; e.g., performing a sacrifice to get an issue.

4. नित्यनैमित्तिकानि तु &c.—The नित्य and the नैमित्तिक acts, however, being auxiliary to ब्रह्मज्ञान or true knowledge leads to मोक्ष or final emancipation.

N. B. नित्यकर्म्मसु are those that are obligatory, i.e., the non-performance of which is a sin ; e.g., the saying of daily prayers (संख्या) ; offering oblations to the *Manes* ; the worshipping of guests ; &c. &c.

नैमित्तिककर्म्मसु are those that are performed on particular occasions only ; e.g., bathing on the occasion of an eclipse.

5. न पुनः &c.—But all kinds of desire are not discouraged here (as pure अकामता is an impossibility). Because the study of the Veda, the performance of Vedic acts (and so forth) are all due to 'desire'.

The plain meaning is this :—The greed for the fruit of an action is condemned, but not the desire to perform such an act without an eye to its merit.

Notes.

कामात्मता—कामः (कामना) आत्मा (स्वभावः) यस्य सः कामात्मा ; (cf. the forms पापात्मा, &c.). कामात्मनो भावः कामात्मता ।

अकामता—नास्ति कामी यस्य सः अकामः, तस्य भावः ।

कर्म्मयोगः—कर्म्मकरणम् ; performance of acts. योग means सम्बन्धः ; hence Kull. paraphrases the word कर्म्मयोग as कर्म्मसम्बन्धः ।

For advanced students only :—

नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते (Kull.)—

According to the old (जरत्) and orthodox school of the मौनसंनसकs whose motto is कर्म (cf. कर्मैति मौनसंनसकाः), नित्य and नैमित्तिक कर्मs lead to मोक्ष not with their co-operation with आत्मज्ञान, but directly by themselves. But the Vedāntins will not admit this. According to them, मोक्ष is 'liberation', and कर्म is 'bondage'. Bondage cannot lead to liberation. It is true knowledge (आत्मज्ञान) alone that can lead to मोक्ष, and this it does without the least touch of कर्म । 'ज्ञानमेकं सुखा क्रियाया गन्धमावस्यायुप्रवेश इह नोपपद्यते ।...अलङ्कारो हि अयमस्माकं यद्वज्ज्वालाव-
गतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः, कृतकृत्यता चेति । तथाच श्रुतिः—
'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु-
संज्वरेत् ॥'—शाङ्करभाष्य on ब्रह्मसूत्र, १।१४ ।

So there is a permanent conflict between the views of the above two schools of Philosophers. But there is another school viz. that of ज्ञानकर्म-समुच्चयवादिन्s which steers a middle course and holds that true knowledge is the cause of मोक्ष, but it must be accompanied by नित्य and नैमित्तिककर्मs as enjoined in the S'āstras which are innocent deeds and therefore do not cause bondage or बन्धन like कार्मिककर्मs. They, too, like the मौनसंनसकs, hold that the performance of नित्य and नैमित्तिक कर्मs is not productive of any reward, but simply wards off the sin which would arise from their non-performance, and hence they do lead to cessation of work (कर्मक्षय) as is insisted on by the Vedāntins for the attainment of मोक्ष । But S'amkara emphatically refutes this on the strength of श्रुति and स्मृति like the following ones—कर्मणा पिढलीकः (श्रुति), वर्णा आयमास्य कर्मफलमनुभूय इत्यादि (स्मृति), which speak of particular results with regard to नित्य and नैमित्तिक कर्मs also, none of which therefore can lead to कर्मक्षय । It should not, however, be supposed that he dismisses कर्म in general as

totally useless, as it is distinctly spoken of as instrumental (करण) to ज्ञान (root विद्) in श्रुति like 'तस्मिन् आत्मानं ब्रह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन एतस्मै विदित्वा मुनिर्भवति—बृहदारण्यक, ४।४।२२, and स्मृति like 'कषायं कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते' । What he means is that the moment आत्मज्ञान makes its appearance, कर्म ceases altogether. According to him, कर्म *can only pave the way to ज्ञान*, but can never be सहकारि of (i.e. co-operating with) ज्ञान *in giving मोक्ष* ।

There are, however, innumerable Shastric texts which at least apparently make the performance of the prescribed acts *always* imperative upon us (apparently even after the attainment of तत्त्वज्ञान), and speak of मोक्ष as the result of the same. Cf. कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः (ईशोपनिषत्, २) ; also, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः (गीता, १।२०) ; &c. &c. But the orthodox Vedāntins would explain them in different ways. The first quotation, for example, may be explained as applying only to those who are not competent enough to try for ज्ञान, and in the second, the word संसिद्धि (or success) may be taken in a secondary sense, such as सत्त्वशुद्धि, or ज्ञानीपत्ति, and so forth, or the कर्म there may be taken to be mere कर्माभास performed for setting examples to other people (लोकसेवक) ।

The above two views viz., ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद and the pure वेदान्तवाद may be reconciled by holding that both of them admit *some* समुच्चय of ज्ञान and कर्म । The former admits सम समुच्चय (equal conjunction, ज्ञान and कर्म being *equally* necessary for मोक्ष), while the other admit विषम समुच्चय (unequal conjunction, कर्म being necessary not primarily, but as a stepping stone to ज्ञान, this latter being of the primary importance for the attainment of मोक्ष) । Thus there would be no occasion for these lengthy discussions if we would take the word सहकारिता used by Kull. only generally, the word meaning co-operation *directly* or *indirectly*. S'amkara distinctly admits कर्म to be *indirectly* सहकारिन्

of ज्ञान or विद्या in the following lines—आश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, उत्पत्तौ च अपेक्ष्यन्ते (भाष्य on ब्रह्मसूत्र, ३।४।२६) ; उत्पत्तिसाधनत्वे एव एषां सहकारित्व-वान्नीयुक्तिः (भाष्य on ब्रह्मसूत्र, ३।४।३३) ।

N. B. Prof. Goswami's statement that ज्ञानकर्म्मसमुच्चयवाद is propounded by कुमारिलभट्ट, the Vritti-kāra, seems to be due to an oversight. Kumārila is not the Vritti-kāra but the Vārtika-kāra ; besides, Kumārila does not belong to that school at all. Perhaps Prof. Goswami means उपवर्ण the Vritti-kāra whose work, however, is not available.

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसम्भवाः ।

व्रतानि यमधर्माश्च सर्व्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

Prose. कामः वै (= पादपूरणे) संकल्पमूलः, यज्ञाः संकल्पसम्भवाः [अतएव कामसम्भवाः अपि] । व्रतानि यमधर्माश्च सर्व्वे संकल्पजाः [अतएव कामजाः अपि] स्मृताः ।

Bengali. [एहे कर्मबारा आमार एहे कर्मप्राप्ति घटिते एहेरूप खानके मङ्गल बले ।] मङ्गलहे कामेन मूल । यज्ञ मङ्गल इहेते मङ्गल इह, (अतएव यज्ञ कामा) । व्रत ओ यमनिर्गमणि मङ्गल कर्महे मङ्गल जनित, (अतएव कामजनित) ॥ ३ ॥

English.—A desire, has its root in the conception of some gain. Sacrifices have their origin in such conceptions. Vows and Shastric injunctions—all these are said to arise from the idea of a gain. 3

Kulluka. अत्र उपपत्तिम् (१) आह—संकल्पमूल इति । अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः 'संकल्पः' ; तदन्तरम् इष्टसाधनतया अवगते (२) तस्मिन्निच्छा जायते, तदर्थं प्रयत्नं कुरुते च, इत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः । व्रतानि यमरूपाश्च धर्माः चतुर्थोच्यन्ते [४।२०४] वक्ष्यमाणाः (३) । 'सर्व्वे' इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्ते (४), इच्छामन्तरेण तान्यपि न सम्भवन्ति इत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु 'व्रतानि' अनुष्ठेयरूपाणि, 'यमधर्माः' प्रतिषेधाधर्माः (क) इत्याह (५) ॥ ३ ॥

(क) All here read प्रतिषेधाधर्माः, but the printed Gov. reads प्रतिषेधात्मकाः which seems to be the better reading.

Kulluka Explained.

1. उपपत्तिम्—Proof ; demonstration.
2. इष्टसाधनतया अवगते—When it is known to be conducive to the fruition of the desire.
3. यमरूपाश्च &c.—The यमधर्माः, to be spoken of in Ch. IV. (See IV. 204).

N. B. It is not clear which way Kull. likes to split up the expression व्रतानियमधर्माश्च । The word व्रत is both masculine and neuter, and besides, both यम and नियम have been discussed in ch. IV. So it may be either व्रतानि यमधर्माश्च or व्रतानियमधर्माश्च । Perhaps it is intended to be taken both ways. Almost all the other commentators distinctly take the former view, but it should be noted that they take the word यम *generally* and not in its technical sense.

4. सर्वे इत्यनेन &c.—By the use of word सर्वे the other Shastric injunctions (शास्त्रार्थ) also are intended to be included. That is, not only व्रतस and यमधर्माः, but all other शास्त्रार्थ also, arise from संकल्प ।

5. गोविन्दराजसु &c.—Govinda-rāja says that व्रतस are the duties i. e. positive injunctions, and यमस are the negative injunctions. [This is also Medhātithi's view.]

Notes.

संकल्पमूलः—संकल्पः मूलं यस्य सः । Here it means the idea of a certain thing being conducive to the fruition of a desire ; i. e., that state of mind which leads to *desire*. N. B. The following are the steps in the performance of an action.

आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः ।

कृतिजन्या भवेच्छेष्टा चेष्टाजन्या क्रिया भवेत् ॥

इच्छा in the above text and संकल्प in Manu's text mean the same thing. कृति means नियम or determination. चेष्टा means कायिकव्यापार or bodily exertion. क्रिया means performance.

वे—पादपुरणाद्यम् अव्ययम् ।

यज्ञाः—यज + गञ् - भाववाच्ये ।

सकल्पसम्भवाः—संकल्पात् सम्भवो येषां ते ।

N. B. The Sloka is intended to shew that every act is engendered by काम or desire ; but the author finishes by saying that the यज्ञः, व्रतः and यमः are संकल्पसम्भव or संकल्पज । So we must supply the rest of the conception by saying यज्ञाः संकल्पसम्भवाः, अतः कामसम्भवाः अपि ; व्रतानि यमधर्माश्च संकल्पजाः, अतः कामजाः अपि ।

व्रतानि—Vows, e.g., स्नातकव्रत, &c.—For स्नातक, see under I, 113.

यमाः and नियमाः—शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत् कर्त्तव्यं तदयमः (इत्यमरः) ; e.g., अहिंसा, सत्यवचन, &c. ;—paramount duties.

नियमस्तु स यत् कर्त्तव्यं नित्यमागन्तुसाधनम् ; (e.g., उपवास, स्नान, जप, &c. ;—minor duties.

यमस and नियमस have been variously enumerated.—

अहिंसासत्यास्तेयव्रतचर्याऽपरिग्रहाः यमाः ; शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वर-
प्रणिधानानि नियमाः—पातञ्जल-दर्शन, साधनपाद, ३० ; ३२ ।

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्मषता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमाश्रयति यमाः स्मृताः ॥ याज्ञवल्क्य, ३।३।३ ।

शौचमिन्द्रिया तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतमनौपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश ॥ अत्रि, ४२ ।

अकामस्य क्रिया काचिदृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

Prose. इह अकामस्य काचित् क्रिया कर्हिचित् (= कदापि) न दृश्यते ।
[जनः] यद् यद् किञ्चित् हि कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितम् ।

Bengali. पृथिवीते कदापि एकाप कोन कार्याइ नृष्टे श्य ना वाश कामनागुञ्ज
वाञ्छिकर्तृक अनृष्टि उद्दिश्यते । मोके वाशइ करक ना केन से मकनइ कामेन अर्था
इच्छात्र प्रेरणा ॥ ४ ॥

English.—Not a single act here appears ever to be done by a person free from desire ; for, whatever one does is the result of his desire. 4.

Kulluka. अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति (१)—अकामस्येति । लोके (२) या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साऽपि अनिच्छतो न कदाचित् दृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्वयत् पुरुषः कुरुते तत्तद्विच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

Kulluka Explained.

1. अत्रैव लौकिकं नियमं &c.—Here (viz. that every act is कामज) the author gives invariable illustrations from everyday life.
- N. B. The force of the एव here is not very clear.
2. लोके—In everyday life.

Notes.

कर्हिचित्—किम् + कर्हि—सप्तम्यधे=कर्हि । कर्हि and चित् are two distinct अव्यय—Panini. कर्हि + चित् प्रत्ययः—Vopadeva.

चेष्टितम्—चेष्ट + क्त - भाववाचे ; action ; result.

तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकाताम् ।

यथासंकल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५ ॥

Prose. तेषु (कर्म्मसु) सम्यग् वर्त्तमानः अमरलोकाताम् (ब्रह्मभावं) गच्छति । इह च यथासङ्कल्पितान् सर्वान् कामान् समश्नुते ।

Substance. Sl. 2—5.

फलकामनापूर्वकं कर्म्मणाम् अनुष्ठानं न सम्यक्, यतः कर्म्मणामनुष्ठानात् तत्तत्फल-भोगार्थम् इह संसारि अनन्तानि जन्मानि तिष्ठत्येव, ज्ञानव्यतिरेकेण नैव स मुच्यते । इयमेव काम्यकर्म्मणां निन्द्यता यत् तानि बन्धनानि भवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि तु कर्म्माणि अनुष्ठेयमानानि आत्मज्ञानसहकारितया यथा मोक्षाय कल्पन्ते नैतानि तथा । अतः कामः त्यक्तव्यः । ननु नास्त्येव किमपि कर्म्म यत् विना कामम् अनुष्ठेयते । तिष्ठतु तावत् यज्ञव्रतादिकं वैदिकं कर्म्म, भोजनगमनादिकमपि अस्माकम् इच्छाम् अन्तरेण नैव सिध्यति । अतः इदमत्र समाधानम्—कर्म्मणां फले एव इच्छा निषिद्धा, न पुनस्तेषाम् अनुष्ठाने । अतः शास्त्रविहितानि कर्म्माणि फलकामनावर्जम् अवश्यमेव अनुष्ठेयानि इति सिद्धान्तः । तेषाम् ईदृगनुष्ठानेन सुतरां मोक्षः प्राप्यते एव ॥ २—५ ॥

Bengali. বিনি শাস্ত্রোক্ত কর্মের সম্যক অনুবর্তন করেন অর্থাৎ ফলকামনা-বর্জনপূর্বক তাহাদের অনুষ্ঠান করেন তিনি অমরত্ব প্রাপ্ত হন অর্থাৎ মোক্ষলাভ করেন । এবং ইহলোককেও তাঁহার সঙ্কল্পানুরূপ সকল বিষয়েই প্রাপ্ত হন অর্থাৎ সকল কামাবিসয়েই উপভোগ করিতে সমর্থ হন ॥ ৫ ॥

English. One *rightly* engaged in those (Shastric acts) attains to the imperishable state, and even in this life gets (the fulfilment of) all the desires that he may have conceived. 5.

Kulluka सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषिधं नियमयति (क) (१)—तेषु सम्यग्वर्तमान इति । नात्र इच्छा निषिध्यते, किन्तु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधेयते (२) । बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु 'सम्यग्वृत्तिः' (३) । सम्यग्वर्तमानः अमरलोकात् अमरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति (४) —मोक्षं प्राप्नोति इत्यर्थः । तथाभूतस्य सर्वेश्वरत्वात् इहापि लोके सर्वान् अभिलाषितान् प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये [८।२।१] 'स यदा पितृलोककामी भवति, सङ्ख्यादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' (५) इत्यादि ॥ ५ ॥

Kulluka Explained.

1. सम्प्रति पूर्वोक्तं &c.—Now the author puts a limitation to the inadvisability of the desire for reward as mentioned before (viz., in Sl. 2).

2. नात्र इच्छा &c.—Here in this Sloka इच्छा or desire (in general) is not prohibited, but सम्यग्वृत्ति in the Shastric actions is enjoined. [सम्यग्वृत्ति would literally mean 'attending in the right manner'].

3. बन्धहेतु &c.—सम्यग्वृत्ति in the Shastric actions means the performance of those actions without any desire for reward which is a source of bondage (बन्धहेतु) ।

4. अमरधर्मकं &c.—He attains to the state of Brahman which is characterised by अमरत्व ।

5. स यदा &c.—when he (ब्रह्मज्ञानी) desires to be in the पितृलोक, the Pitris themselves come to meet him at his very thought.

N. B. The Upanishad reads यदि and not यदा । This quotation from छान्दोग्य is only the beginning of a long list of similar sentences. Thus,

अथ यदि सादृश्यात्कामो भवति संकल्पादेवाय सातरः समुत्तिष्ठति ।

„ „ सादृश्यात्कामो भवति „ सातरः „

„ „ स्वप्नलोकात्कामो भवति „ स्वप्नः „

&c. &c. &c. &c.

N. B. The word ब्रह्मभाव used by Kull. in the previous sentence should be taken not as final ब्रह्मभाव, but as still having *some* influence of माया; otherwise there would be no कर्म at all.

Notes.

अमरलोकात्—Kull.'s exposition (which see above) is not very clear. Perhaps he takes the word as a बहुव्रीहि compound. Thus, अमरः लोकः यस्य सः अमरलोकः, तस्य भावः अमरलोकात्, ताम् ।

Medh. has the following notes on the word :—

(i) अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकाः, तद्भावः अमरलोकात् ; देवजनत्वं प्राप्नोति, देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ; इत्यनुरोधादेवमुक्तम् ।

(ii) अथवा, अमरान् लोकयति पश्यति इति अमरलोकः ; कर्मण्यण्, तदन्तात् भावप्रत्ययः । देवदर्शी सम्पद्यते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेव उक्ता ।

(iii) अथवा, अमर इव लोकास्ते लोके ।

Then he concludes—अर्थवादश्चायं, नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते ; नित्यानां फलाभावात्, काम्यानाञ्च गानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्ता शास्त्रानुष्ठान-सम्पत्तिरेव उच्यते लक्षण्या ; यदर्थं कर्मणि अनुष्ठानं तत् सम्पद्यते इत्यर्थः ।

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

Prose. अखिलो वेदः धर्ममूलं, तद्विदां (= वेदज्ञानां) स्मृतिशीले च, साधूनाम् आचारश्चैव, आत्मनः तुष्टिः एव च [धर्ममूलम्] ।

Bengali. मन्त्रं वेदं धर्मविवक्षेत्रे अमानं, वेदस्य पण्डितगणैर्न श्रुतिं च चरित्रं, माधु-
गणैर्न आचारमावधारं, एतन् (देवकर्मिक विधि विवक्षेत्रे) निखेर्न श्रुतिं च धर्मविवक्षेत्रे अमानं ;
अर्थात् कौन् धर्मं धर्मं, च कौन् धर्मं धर्मं ताहा उगर्नि उक्त उपासकमन्त्रं द्वारा अवगत इहेते
इहेते ॥ ७ ॥

English.—The entire Veda is the (first) source of Dharma, next the Traditions and conduct of those versed in the Veda ; also the customs of the good, as well as self-satisfaction (in cases where an option is permitted). 6.

Kulluka. इदानीं धर्मप्रमाणानि (१) आह—वेदोऽखिलो धर्मसूत्रमिति ।
वेदः ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः, स सर्वो विध्यर्थवादमन्वात्मा (२) धर्मं 'मूलं'
प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतया स्थावकत्वेन धर्मं प्रामाण्यात् (३) । यदाह
जैमिनिः[१।२।७]—'विधिना त्वैकवाक्यत्वात् सुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (४) । मन्वाणाम् (क)
अपि विधिवाक्यैकवाक्यतया एव धर्मं प्रामाण्यम्, प्रयोगकाले च अनुष्ठेय-स्मारकत्वम् (५) ।
वेदस्य च धर्मं 'प्रामाण्यं' (ख) यथार्थानुभवकरत्वरूपं न्यायसिद्धं (ग) स्मृत्यादीनामपि
तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्य-प्रतिपादनार्थमनूयते (६) । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिशीले (घ)
(७) धर्मं प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानावेदमूलकत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यम्
अभिमतम् (८) । 'शीलं' ब्रह्मण्यतादिरूपम् (९) । तदाह हारीतः—'ब्रह्मण्यता (१०),
देवपितृभक्तता, सौम्यता (११), अ-परोपतापिता (१२), अमसूयता (१३), मृदुता,
अपारुध्यं, सैवता (१४), प्रियवादित्वं, कृतज्ञता, शरण्यता (१५), कारुण्यं, प्रशान्तिश्चेति
वयोदशविधं शीलम्' । गोविन्दराजस्तु 'शीलं' रागद्वेषपरित्याग इत्याह । 'आचारः'
विवाहादौ कङ्कणवस्त्रनाद्याचरणरूपः (ङ) (१६) । साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मनुष्ठेय

(क) All read मन्वार्थवादानाम्, but the sense requires the reading मन्वाणाम् । After discussing the case of अर्थवाद Kull. now comes to मन् । There is no such thing as मन्वार्थवाद ; hence, we reject that reading.

(ख) अनुष्ठेयस्मारकवेदस्य धर्मं प्रामाण्यम्—Bg, G.

(ग) यथानुभवकरत्वरूपं न्यायसिद्धम् ।—All except A, Bg, G ; यथानुभवकरत्वरूपन्यायसिद्धये—Bg, G.

(घ) स्मृतिः—All except A and P.

(ङ) आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः—All except A. But we have preferred to concur with A on the authority of Medh. and

“वैकल्पिक पदार्थविषया” (क) (17) धर्मे प्रमाणम् । तदाह गङ्गाः (ख)—“वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्” (18) । ॥ ६ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मप्रमाणानि—The different authorities on धर्म ।
2. सर्वः विध्यर्थवाद &c.—The entire (सर्व) Veda means ‘the Veda consisting of विधि, अर्थवाद and मन्त्र’ । N. B. The first two comprise what is called ब्राह्मण । Cf. मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ।

N. B. विधिः—Vidhis are injunctions either (i) positive or (ii) negative. They are generally put in लिङ्; (cf. the term विधिलिङ्); e.g., (i) अहरहः सव्याम् उपासीत ; अमावस्यायां श्राद्धं कुर्यात् ; अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ; स्वर्गकामो यजित ; वायव्यं श्वेतम् आलभेत ; &c. ; and (ii) द्विजः पलाय्युं न भक्षयेत् ; न सुरां पिबेत् ; &c.

N. B. There are some विधिस, however, which do not relate to धर्म ; e.g., श्वेनेन अभिचरन् यजित, &c. (See the N. B. under Sl. 1, Kull. Expl. 14). On this श्वरस्मिन् observes—कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतया उपदिश्यते ? उच्यते ; नैव श्वेनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्, तस्य अयम् अभ्युपायः, इति हि तेषामुपदेशः । श्वेनेन अभिचरन् यजित इति समासनान्ति, न अभिचरितव्यम् इति । See श्वरभाष्य on ‘चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः’—मीमांसासूत्र, १।१।२।

अर्थवादः—अर्थवादवाक्यं हि विधेय-निषेधयोः प्राशस्त्य-निन्दितत्वे प्रतिपादयति । स विधिः—विधिःशेषः, निषेधशेषश्चेति । Artha-vādas are laudatory and sometimes condemning remarks recommending the observance of a Vidhi—positive or negative. They are not to be taken too literally ; e.g., in continuation of the Vidhi ‘वायव्यं श्वेतं (कामम्) आलभेत भूतिकामः’ (given above), the following text is found—

‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेन उपधावति, स एव एनं भूतिं गमयति’ ।

Gov. from whom the expression has been taken intact. This expression has been used by Rāgh. also.

(क) वैकल्पिकपदार्थविषयधर्मे—Bg, G. (ख) गङ्गाव्यासः—B, Bh, P.

The above means that the white goat should be sacrificed by him who wishes to attain prosperity, inasmuch as it is sacred to वायु, who, on account of his swiftness, can *readily* satisfy the craving of the sacrificer. Now, this is a mere अर्थवाद and it serves to induce us to observe the विधि referred to above. For examples of अर्थवाद, see Sl. 76-78, 80, 81, 83, 84, 87, 107, 168, 230.

मन्त्रः—One of the three kinds of sacred text, a Rik, Yajuh or Sāma—as distinguished from the Brāhmaṇa (i. e. explanatory) portions of the Vedas. They are employed in sacrifices. Rik and Sāma are in verse ; Yajuh is mostly in prose but sometimes in verse. The following are examples :—

(i) अग्निमौलि पुरोहितं यन्नस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋक् ।

(ii) हिरण्यगर्भः समवर्तताये

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं व्यासृतेमां

कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥ ऋक् ।

(iii) इषे त्वा । ऊर्जे त्वा । वायवः स्य । देवो वः सविता प्रापयतु

श्रेष्ठतमाय कर्षणे—इत्यादि । यजुः ।

(iv) अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ साम ।

&c.

&c.

&c.

3. अर्थवादानामपि &c.—

[N. B. It has been stated above that विधि, अर्थवाद and मन्त्र—all of them are प्रमाणस्य. Now, that विधिसि are घट्टप्रमाणस्य cannot be doubted, as they distinctly tell us to do something. But the authority of the other two which do not enjoin any performance may be disputed. Cf. आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यम् अतदर्शनाम्—मौमांसासूत्र, १।१।१ । Hence, Kull. specially establishes their authority.]

The अर्थवाद also are authorities on धर्म (though indirectly) inasmuch as they extol the विधि by identifying themselves so to say, with the latter.

4. विधीनां स्युः &c.—The construction is—विधिना तु एकवाक्यत्वात् विधीनां स्तुत्यर्थेन अर्थवादाः [प्रमाणानि] स्युः। See Kull. Expl. 3.

5. मन्त्राणाम् अपि &c.—The Mantras also are authorities as they are at one with the विधिवाक्य ; when they are employed they further remind us of the अनुष्ठेय i. e. विधिवाक्य.

N. B. An अर्थवाद is एकवाक्य with its विधि through a पद, i.e., by the addition of a mere word, e. g. प्रशस्त or निन्दित । But a मन्त्र is एकवाक्य with a विधि through a वाक्य । A distinct वाक्य is to be made out of the मन्त्र and is to be somehow or other connected with the विधि where the Mantra is to be employed.

6. वेदस्य च धर्मो &c.—The प्रामाण्य or authority—which means the quality of its being a means of right knowledge (यथार्थानुभव-करणलक्षणं)—of the Veda in matters of Dharma, although self-evident (न्यायसिद्धम्—lit. established by reasoning), is here repeated (अनूद्यते) to shew that the authority of Smṛiti, &c., rests on nothing but the Veda.

[The Nyāya referred to by Kull. is that of the मौर्मासा school, viz., that the प्रामाण्य (authoritativeness) of the Veda (like that of all other knowledge which cannot be contradicted) is *self-evident*. No question of अनुवाद, however, will arise according to the नैयायिकs, who resort to a different course and spend a complete syllogism in the following form :—प्रमाणं वेदवाक्यम्, वक्तुविशेषाभिहितत्वात्, मन्त्रायुक्तेदवाक्यवत् ।]

N. B. यथार्थानुभव-करणल is a synonym of प्रामाण्य । The synonym may be traced as follows :—प्रमा (right knowledge) = यथार्थानुभवः । प्रमायाः करणम् (means of right knowledge) = प्रमाणम् = यथार्थानुभव-करणम् । प्रामाण्यम् = प्रमाणलम् = यथार्थानुभव-करणलम् । The word रूप in यथार्थानुभवकरणलरूपम् means 'which is nothing but'.

अनूद्यते = Agreeing with its nom. प्रामाण्यम् । अनु (पश्चात्) उद्यते (कथ्यते) = पुनः कथ्यते = Repeated. 'सिद्धस्य कथनम् अनुवादः' ।

7. स्मृतिशीले—स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले ।

8. वेदविदाम् &c.—By the adjective वेदविदाम् it is implied that the authority of स्मृति, &c., (i.e. स्मृति, शील and आचार) is based on the Veda. [That is, theirs is not a distinct authority, but they are authorities, simply because they are based on the Veda. If they are anti-Vedic then they are no authorities].

9. शीलं &c.—शील refers to ब्रह्मण्यता, &c. (as enumerated in the next sentence in the quotation from Hārīta).

10. ब्रह्मण्यता—ब्रह्मणि (= वेदे ब्राह्मणे वा) साधुः इति ब्रह्मण्यः, तस्य भावः । Mastery of the Vedas, or friendliness to the Brāhmanas.

11. सौम्यता—Agreeableness ; (lit. relating to the moon).

12. अ-परीपतापिता—परम् उपतापयति क्लिप्नोति इति परीपतापी, न परीपतापी = अ-परीपतापी ; तस्य भावः । An un-offending character.

13. अनसूयता—नास्ति असूया यस्य सः अनसूयः, तस्य भावः । 'गुणिनि दोषाविष्कारणम्' असूया ।

14. मैत्रता—मित्रम् एव मैत्रः, तस्य भावः ; friendliness.

15. शरण्यता—शरणे साधुः शरण्यः, तस्य भावः । Affording protection.

16. आचारः &c.—आचारः, e. g., fastening a string round the wrist on the occasion of marriage, and so forth.

17. आत्मतुष्टिः "वैकल्पिकपदार्थविषया"—आत्मतुष्टि in cases where an option is given. N. B. The qualification वैकल्पिकपदार्थविषया is supplied by Kull.

18. वैकल्पिके &c.—[For a case of this nature, *vide* Sl. 15].

Notes.

स्मृतिः—For the meaning, see Notes on Sl. 9, 10.

तद्विदाम्—तं (वेदं) विदन्ति ये ते तद्विदः, तेषाम् ।

शीलम्—The 13 qualities, viz., ब्रह्मण्यता, &c., as enumerated by Hārīta. Gov. takes it to mean 'रागद्वेषपरित्यागः' i. e. avoidance of attachment and aversion.

आचारः साधूनाम्—This आचार has been defined in Sl. 18.

साधूनाम्—If the scope of the expression आत्मनस्तुष्टिः be not narrowed, as by Kull., to relate to cases of optionality, this word should be taken both with आचारः and आत्मनस्तुष्टिः—काकाचिगोलकन्याशेन उभयत्र अन्वयः । (It is believed that the crow has got only one eye-ball, and that it can move it from the socket on one side into that of the other).

आत्मनस्तुष्टिः—This is a very controversial point. We give the different views below :—

(i) आत्मनस्तुष्टिः “वैकल्पिकपदार्थविषया”; where alternatives are met with we can follow any one of them according to our will. (Cf. वैकल्पिके आत्मनस्तुष्टिः प्रमाणम् । For an example, see Sl. 15).—Kull.

(ii) साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मनस्तुष्टिश्च अदृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतः-परितोषरूपा, वैकल्पिकपदार्थविषया च ।—Govinda-rāja.

(iii) (a) आत्मनस्तुष्टिरेव च धर्ममूलम् इत्यनुषज्यते, वेदविदाम् साधूनाम् इति च ।...यत् हि एवविधानम् अनुष्ठेये अर्थे मनः प्रसीदति, हेयो न भवति स धर्मः ।

(b) इहभवन्त्याहुः ये वैकल्पिकाः पदार्थाः तेषु यस्मिन् पक्षे मनः प्रसीदति स पक्षः आश्रयितव्यः ।

(c) अथवा, यः अशुद्धानः नास्तिकतया तस्य अनधिकारम् आह । नास्तिकस्य हि न वेदिकं कर्म कुर्वतोऽपि आत्मा तुष्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव ।

(d) अथवा सर्वकर्मविवक्षो भावप्रसादः उपदिश्यते । अनुष्ठानकाले क्रोधमोह-शोकादि लब्धा प्रसूदितेन भाव्यम् । अतश्च शीलवत् अस्याः सर्वशेषतया धर्ममूल-त्वाभिधानम् । N. B. भावप्रसादः = चित्तप्रसादः । शेष = Means.

—Medhātithi.

(iv) यच्च विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सत् अपि नोपलभ्यम् उत्सादादि-वशात्, तत्र यत् कर्म कुर्वतश्चेतसो लाघवापरनामा प्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम् ।—Nārāyaṇa.

(v) प्रमाणानुरागीचरत्वेन धर्मत्वं प्रति संशयितेष्वर्थेषु योऽर्थः धर्मत्वेन साधूनां मनसि रोचते स धर्म इत्यर्थः । (Cf. the dictates of conscience in the western philosophy. With this view we may compare ‘सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः’—शकुन्तला) ।—Nandana.

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

Prose. यः कश्चित् कस्यचित् धर्मः मनुना परिकीर्तितः स सर्वः वेदे अभिहितः, हि (= यतः) सः (= मनुः) सर्वज्ञानमयः ।

Bengali. (भगवान्) मनुकर्तृक যে কোন ব্যক্তির যে কোন ধর্ম পরিকীর্তিত হইয়াছে সে সকলই বৈদ্যোক্ত । (ভগवान্) মনু সর্বজ্ঞ । (অতএব বেদের যে যে আশ বর্তমানে দৃষ্ট হয় তাহা এবং যে যে আশ নষ্ট বা বিক্ষিপ্ত হইয়াছে তাহা—এ সকলই মনুক অবগত হইয়া তিনি গ্রন্থ প্রণয়ন করিয়াছেন) ॥ ৭ ॥

English.—Whatever Dharma has been proclaimed by Manu for any one—all that is in accordance with the Veda, for he was omniscient. 7.

Kulluka. वेदादन्वेषां वेदमूलत्वेन ग्रामाख्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्ष-ज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—यः कश्चिदिति । यः कश्चित् कस्यचित् ब्राह्मणादिः मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात् सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञताया च उत्सन्न-विप्रकीर्ण-पठ्यमान-वेदार्थं सम्यक् ज्ञात्वा (१) लोकाहिताय उपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य 'सर्वज्ञानारम्भ इव (२) वेदः' इति वेदविशेषण-तामाह ॥ ७ ॥

Kulluka Explained.

१. उत्सन्न-विप्रकीर्ण-पठ्यमान &c.—By knowing fully all the Vedic matters—some of them destroyed (उत्सन्न), some scattered (विप्रकीर्ण), and others still available (पठ्यमान) ।

२. सर्वज्ञानारम्भ इव—As if made up of all knowledge.

Notes.

सर्वज्ञानमयो हि सः—सः (मनुः) सर्वज्ञानमयः (= सर्वज्ञः) ।—Kull. सः (वेदः) सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानारम्भः ।—Medh. and Gov.

सर्वज्ञानमयः—सर्वज्ञानानां विकारः इति सर्वज्ञान + मयट्—विकारे i. e. तादात्म्ये । अथवा, सर्वज्ञानात् द्वेतीः आगतः इति सर्वज्ञान + मयट् by the rule 'मयट् च' where द्वेतीः and आगतः come as अनुवृत्तिः from previous rules. Cf. द्वाभ्यां नौभ्याम् आगतं घनं द्विनावमयं घनम् ।

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशत वै ॥ ८ ॥

Prose. विद्वान् तु इदं सर्वं (= शास्त्रसमूहं) ज्ञानचक्षुषा निखिलं समवेक्ष्य श्रुतिप्रामाण्यतः स्वधर्मे वै निविशत ।

Bengali. पठित बाङ्गि एहे मकल शास्त्र छानचक्षुषा ज्ञान चक्षुषा पर्वानोचन करिना श्रुतिप्रामाण्या अनुगारे (कर्तव्य निश्चयपूर्वक) स्वधर्मे निविष्ट रहैवेन ॥ ८ ॥

English.—A learned man having fully surveyed all these (S'āstras) with the eye of knowledge should take to (the performance of) his own duties according to the authority of the Revelation. 8.

Kulluka. सर्वं इति । सर्वं शास्त्रजातं (१) वेदार्थावगमोचितं (क) मीमांसा-व्याकरणादिकं (२), ज्ञानमेव चक्षुः तेन, निखिलं निःशेषेण (ख) पर्यालोच्य, वेदप्रामाण्येन “अनुष्ठेयमवगम्य” स्वधर्मेऽवतिष्ठेत ॥ ८ ॥

Kulluka Explained.

१. शास्त्रजातम्—The host of the शास्त्रs. [जात means 'host,' 'multitude].

२. वेदार्थावगमोचितम् &c.—Subservient to (i.e., helping) the knowledge of the Veda ; viz., मीमांसा, व्याकरण, &c.

Notes.

सर्वम् इदम्—शास्त्रसमूहम् ।

निखिलम्—Adv. modifying पर्यालोच्य ।

श्रुतिप्रामाण्यतः—श्रुतिप्रामाण्येन अनुष्ठेयम् अवगम्य । करणे तृतीया ।

वै—अव्ययम्, पादपूरणे ।

निविशत—नि - विश + लिङ् ईत । आत्मनेपद by the rule 'ने विशः'—the root विश is आत्मनेपदिन् when it is preceded by the Upasarga नि ।

(क) ज्ञान—Added here by B, Bh, M, P, V.

(ख) तद्विशेषेण—All except A.

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ८

Prose. मानवः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम् अनुतिष्ठन् इह कीर्त्तिम्, प्रेत्य च अनुत्तमं सुखम् अवाप्नोति हि ।

Bengali. मानव বেদোক্ত ও শ্রুতান্ত, ধর্মের অনুষ্ঠান করিলে ইহলোকে কীৰ্ত্তি এবং পরলোকে সর্বোৎকৃষ্ট স্থখ লাভ করে ॥ ২ ॥

English.—A man performing the duties enjoined in the Revelations and Traditions, gains fame here (in this world) and supreme bliss after death. 9.

Kulluka. श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितं (१) धर्मम् अनुतिष्ठन् मानवः इह लोके धार्मिककलेन आनुषङ्गिकीं (२) कीर्त्तिं, परलौके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिरूपं सुखं (क) प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते (३) ॥ ८ ॥

Kulluka Explained.

1. श्रुतिस्मृत्युदितम्—Mentioned (उदित) in श्रुति and in स्मृति ।
2. आनुषङ्गिकीम्—Secondary. N. B. Celestial bliss, &c., are the primary results of pious deeds, and fame is a thing which is gained *by the way*.
3. अनेन वास्तव &c.—On the strength of this statement of *real* benefit (derived from the observance of the धर्म mentioned in श्रुति and स्मृति) a विधि is to be framed in the following form—श्रुतिस्मृत्युदितम् धर्मम् अनुतिष्ठेत् (which means that 'one *should* practise the धर्मसं enjoined in श्रुति and स्मृति') ।

N. B. The argument is this :—Each statement contained in a work of this nature must be a विधि or an अर्थवाद । विधिस are generally put in लिङ्, but this Sloka is not in लिङ् ; further, अर्थवादs contain laudations, and this Sloka contains such laudations. So, at the first sight, it is supposed to be an अर्थवाद and

(क) स्वर्गादिमुखरूपं—V. स्वर्गापवर्गादिस्वरूपं—B, Bg, Bh, Bk, J, G, M, P, S.

not a *विधि* । But Kull. says that it is not so. *अर्थवाद*s contain laudations indeed, but those laudations are imaginary. But in the present case they are not imaginary but real. So this cannot be an *अर्थवाद* । The fact is that a *विधि* to the effect referred to above is essentially necessary. Hence Kull. catches hold of this verse and draws out of it the required *विधि* ।

Notes.

श्रुतिस्मृत्युदितम्—वद + क्त = उदितम् । श्रुतिश्च स्मृतिश्च श्रुतिस्मृतौ । तयोः (७मी) उदितम् (= उक्तम्) ।

ऐत्य—प्र—इण् + ल्यप् ; ऐत्य = मृत्वा । cf. ऐत = मृत ।

अनुत्तमम्—नास्ति उत्तमं यस्मात् तत् अनुत्तमम्, तत् ।

श्रुतिस्तु वेদো विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मৃतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांস্যে তাभ্যাং ধর্মো হি নির্বমৌ ॥ ১০ ॥

Prose. শ্রুতিস্তু বেদঃ বিজ্ঞেয়ঃ, স্মৃতিস্তু वै ধর্মশাস্ত্রং [বিজ্ঞেয়ম্] । ते सर्वेषु अर्थेषु अमीमांसे, हि (= यतः) ताभ्यां धर्मः निर्बमौ ।

Bengali. অতি শব্দে বেদ বুঝায়, এবং স্মৃতি শব্দে (মহাদি প্রণীত) ধর্মশাস্ত্র বুঝায় । কোন বিষয়েই এই দুইটিকে অতিকুল তর্ক দ্বারা বিচার করিবে না ; অর্থাৎ অতিকুল তর্ক দ্বারা উহাদের প্রামাণ্য খণ্ডনের চেষ্টা করিবে না । কারণ, এই দুইটী হইতেই অর্থাৎ অতি ও স্মৃতি হইতেই সমগ্র ধর্ম প্রকাশিত হইয়াছে ॥ ১০ ॥

English.—By *শ্রুতি* or *Revelation* is meant the *Veda*, and by *স্মৃতি* or *Tradition* are meant the sacred *Institutes* (of *Manu* and others). These two should not be adversely discussed in any matter ; for, out of these two, *Dharma* made its full appearance, i.e., *Dharma* is set forth by these two. 10.

Kulluka. শ্রুতিস্থিতি । লোকপ্রসিদ্ধ-সংশাসন-সম্বন্ধানুবাদোঃ (ক) শ্রুতি-স্মৃত্যোঃ প্রতিকূলতর্কেণ অমীমাংস্বল-বিধানার্থে, স্মৃতিঃ শ্রুতিতুল্যবোধনেন (খ) আচারাদিভ্যমী বলবত্ব-প্রতিপাদনর্থং চ । তেন স্মৃতিবিশুদ্ধাচারো হৈয়ঃ ইত্যস্য ফলম্ (১) ।

(ক) লোকপ্রসিদ্ধসংশাসনসম্বন্ধানুবাদোঃ—Bg, G.

(খ) শ্রুতিতুল্যত্বং চ—S.

श्रुतिर्वेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते उभे प्रतिकूलतर्कैर्न विचारयितव्ये । यतस्ताभ्यां धर्मो निःशेषिण 'बभौ' प्रकाशतां गतः ॥ १० ॥

Kulluka Explained.

१. लोकप्रसिद्ध...फलम्—This express statement (अनुवादः) of the relation between the संज्ञा (viz. श्रुति and स्मृति) and the संज्ञिन् (viz. वेद and धर्मशास्त्र) which is well known to all is intended to shew that the authority of the श्रुति and the स्मृति should not be called in question by bad reasoning (प्रतिकूलतर्क) ; and that स्मृति, being thus hinted to be of almost equal status with श्रुति, is to be regarded as more authoritative than आचार, &c., thus indicating that an आचार, contrary to स्मृति, should be abandoned.

Notes.

N. B. अनुवादः = सिद्धस्य कथनम् अनुवादः ; express statement of what is already known (सिद्ध) । संज्ञा means a technical term, and संज्ञिन् means the thing denoted by the संज्ञा । Here श्रुति is a संज्ञा and वेद is the संज्ञिन्, स्मृति is a संज्ञा and धर्मशास्त्र is its संज्ञिन् ।

श्रुतिः—श्रूयते या सा । That which can be learnt by being *heard* (i.e. only from a Guru). Or, that which is *heard* and not created by any body ; hence, Revelations.

स्मृतिः—स्मर्यते या सा । That which is *remembered* ; i.e. Traditions ; hence, traditional laws.

N. B. Not only धर्मशास्त्रस्य but all sorts of works composed by Rishis (Seers) are called स्मृति ; thus, Pānini's Grammar (not to speak of the Purānas) is a Smṛiti :—Cf. the expression एतच्च 'प्रत्यभिवादे अष्टद्वे इति श्रुतं स्मरन् पाणिनिः स्फुटम् उक्तवान्'—remarked by Kull. under II. 125.

अनीमांसे - न + मीमांसे । मान (विचारि) + सन् स्वार्थे = मीमांस (धातुः) ; मीमांस + यत् ।

सर्वार्थेष्वमीमांसे—सर्वार्थेषु अमीमांसे = प्रतिकूलतर्कैः न विचारयितव्ये

But Rāgh. refutes Kull.'s reading by mentioning the latter's name and says सर्वाद्येषु मीमांसे एव इति पाठः । He explains it as—सर्वेषु ज्ञातव्येषु विषयेषु मीमांसे एव, धर्मस्य अतीवसूक्ष्मात् । With this view we may compare—आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।

यस्तर्कैणानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः ॥ Manu, XII, 106.

Then, it comes to this—धर्मः प्रतिकूलतर्कैः अमीमांसे, किन्तु अनुकूलतर्कैः मीमांसे । So the difference between the two readings, though widest in appearance, is not so serious as regards sense. It should be noted, however, that the use of the word मीमांसा with reference to प्रतिकूलतर्क, as explained by Kull. and others, is not a very happy one. More usually the word means सिद्धान्त in which sense Rāgh. takes it. Rāgh.'s reading is found in भविष्यपुराण also.

योऽवमन्येत ते तूमे (क) हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्विद्विष्याथ्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

Prose. यः तु द्विजः हेतुशास्त्राश्रयात् ते तूमे अवमन्येत, वेदनिन्दकः [अतएव] नास्तिकः सः साधुभिः [सर्वस्मात् साधुकर्षणः] विद्विष्याथ्यः ।

Bengali. (ये कौन ব্যক্তি, বিশেষতঃ) যে কোন দ্বিজাতি কূতর্কের আশ্রয় গ্রহণপূর্বক সেই বেদ ও শ্রুতির অবমাননা করে, সাধুগণ সেই বেদনিন্দক নাস্তিককে সকল সংকর্ষা হইতে বহিষ্কৃত করিয়া দিবেন ॥ ১১ ॥

English.—(Any one, especially) a twice-born, who, with the help of the Institutes of dialectics, despise those two (sources of Dharma), he, a scorner of the Veda—an atheist, should be turned out by the good. II.

Kulluka. योऽवमन्येति । यः पुनः ते हे श्रुतिश्रुती द्विजाऽवमन्येत स शिष्टैः (१) द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्षणः (२) निःसार्यः । पूर्वस्त्रीके सामान्येन 'अमीमांसे'

(क) All except A read ते तूमे which cannot be traced in any of the commentaries. ते तूमे is clearly the reading of at least some of the commentators including Gov., as well as of भविष्यपुराण ।

इति मीमांसानिवेधात् अनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीया इति असौ सा भूदिति विशेषयति (क) हेतुशास्त्राश्रयात्, “वेदवाक्यम् अप्रमाणम्. वाक्यत्वात्, विप्रलम्बक-वाक्यवत्” इत्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टेनेन (3) । चार्वाकादिनास्तिक इव (4) ; ‘नास्तिकः’—यतो वेदनिन्दकः (5) ॥ ११ ॥

Kulluka Explained.

1. शिष्टैः—This is the synonym of साधुभिः ।
2. विज्ञानुष्ठेय &c.—This अपादान of वहिष्कार्यः is supplied by Kull.
3. पूर्वश्लोके &c.—Discussion (मीमांसा) simply has been prohibited by the word अमीमांसे in the previous verse. So it might be supposed that even favourable discussion is discouraged. To remove that erroneous belief the author here uses a specific word viz. हेतुशास्त्राश्रयात् । The हेतुशास्त्र or Logic might be applied as in the following adverse array (अवष्टम्भ) of (syllogistic) reasoning—

वेदवाक्य is अप्रमाण, because it is वाक्य, like the words of cheats.

N. B. The above is a vitiated syllogism, the fallacy being सव्यभिचारत्वं or what is called the fallacy of ‘undistributed middle’ in western Logic. Besides, if this conclusion is valid then the present वाक्य also, viz. वेदवाक्य is अप्रमाण, becomes अप्रमाण !

4. चार्वाकादि &c.—वहिष्कार्यः इति शेषः । Chārvāka was an atheist. The following quotation from the सर्वदर्शनसंग्रह gives the salient points of his views :—

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

अग्निहोत्रं तयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मशुद्धनम् ।

इन्द्रिपौरुषहोतृनां जीविका धातुनिर्मिता ॥

पशुश्वेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।

स्व-पिता यजमानेन तव कस्मान्न हिंस्यते ॥

मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत् तदतिकारणम् ।

गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥

(क) विशेषयति—Omitted in S.

यावज्जीवित् सुखं जीवेद् दृष्टं कृत्वा धृतं पिवेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूसंनिशाचराः ।

जर्जरौतुर्भरौत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

&c

&c.

&c.

It should be noted that the above arguments, charming though they appear at the first sight, fall to the ground on a more careful scrutiny. To illustrate this let us examine the third couplet. In answer to the query put therein we should say that one should sacrifice animals and not his father, as the Veda enjoins upon him to sacrifice animals and not his father. *Some* (viz. the prescribed) sacrifices lead to heaven, but not all. So the fallacy here is one of 'undistributed middle' (सव्यभिचारत्वं) । The same fallacy is to be found in the fourth couplet also. The fifth couplet, which speaks of देह only, and thereby *denies the existence of आत्मा*, contains the fallacy of *petitio principii* (स्वरूपसिद्धिः) ।

5. नास्तिकः &c.—He is to be regarded as a नास्तिक (atheist), because he is a scorner of the Veda.

Notes.

हेतुशास्त्रम्—हेतुशास्त्र primarily means the science of Logic where हेतुs are most lavishly requisitioned to come into operation. Here, of course, it means 'bad logic' (i.e., reasoning directed against the Vedas).

नास्तिकः—'नास्ति वेदस्य प्रामाण्यम्' इति मतिः यस्य सः नास्तिकः । नास्ति + ठक् by the rule 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' । One who does not admit the authority of the Veda (and hence of the existence of God or of the other world), is called a नास्तिक । Hence, नास्तिक means a non-believer. Similar words are—आस्तिक (a believer), दैष्टिक (a fatalist, from दिष्ट = fate).

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्दर्शनस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

Prose. वेदः, स्मृतिः, सदाचारः, स्वस्य च आत्मनः प्रियम्—एतत् चतुर्विधं धर्मस्य साक्षात् लक्षणम् प्राहुः । .

Bengali. वेद, स्मृति, सदाचार अर्थां वेदस्य पण्डितगणैः आचार, एवम् (वैकल्पिक विधि विवाह) आचरुष्टि—धर्मस्य साक्षाद् लक्षण एवै तानि प्रकार ॥ १२ ॥

English.—The Veda, Traditions, the customs of the virtuous, and self-satisfaction (in optional matters)—these they declare to be the clear four-fold means of defining Dharma. 12.

Kulluka. इदानीं श्रौतस्य आचारे एव अन्तर्भाव-सम्भवात् वेदमूलता एव तन्त्रं, न स्मृतिश्रौतादि-प्रकार-नियमः इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह (१)—वेद इति । वेदो धर्मो प्रमाणम् ; स क्वचित् प्रत्यक्षः, क्वचित् स्मृत्याद्यनुमितः (क) इत्येवं तात्पर्यं, न तु प्रमाणपरिगणने (२) । अतएव 'स्मृतिस्मृत्युदितं धर्मम्' [मनु—२।६] इत्यत्र इयमेवाभिहितवान् (३) । 'सदाचारः' शिष्टाचारः, 'स्वस्य च आत्मनः प्रियम्' आत्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

Kulluka Explained.

1. इदानीं &c.—(A five-fold source of Dharma has been enumerated in Sl. 6, but) now the author throws श्रौत into the category of आचार and enumerates a four-fold source, in order to show that वेदमूलता only, and not the different names, (viz., स्मृति, श्रौत, &c.) is the main-point to be considered here.

2. वेदः धर्मो प्रमाणम् &c.—Veda is the source of धर्मः ; that Veda is sometimes directly available, and is sometimes to be inferred from Smritis, &c. This is the point here ; (the niceties in) counting the प्रमाण are not the point here. (In other words, emphasis is given not on the number of the sources, but simply on the fact that the Veda is the only source (direct or indirect) of Dharma.

3. अतएव श्रुतिस्मृत्युदितं &c.—This being the case, the author has counted only two in the passage श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं &c. (Sl. 9).

Notes.

सदाचारः—In this Sloka सदाचार includes शील also, because the latter has not been separately enumerated as in Sl. 6.

स्वस्य च प्रियमात्मनः—This is the same as आत्मनस्तुष्टिरेव च in Sl. 6.

स्वस्य—This word is used for the sake of metre. स्वग्रहणं वृत्त-
पूरणार्थम्—निधातिथिः ।

लक्षणम्—लक्ष्यते ज्ञायते अनेन इति लक्षणम् ज्ञापकम् ।

N. B. In the presence of Sl. 6, the present Sloka, at the first sight, seems to be a repetition. But the commentators explain that the point of this Sloka is to say that you may count any number of sources of Dharma—but Veda is the fountain-spring of them all. Medh. gives an alternative explanation, viz., that this Sloka is intended to indicate that the subject of धर्मप्रमाण is here *concluded*. In ancient Sanskrit works the conclusion is often characterised by a repetition. We quote from Medh. below.

अन्ये तु उपसंहारार्थम् इमं श्लोकं व्याचक्षते । समाप्तं धर्मलक्षणप्रकरणम् इति पुनः पाठः समाप्तिं सूचयति ।...तथाच पिण्डीकृत इव प्रागुक्तः अर्थो हृदि वर्तते । यथा नैयायिकाः 'अनित्यः शब्दः' इति प्रतिज्ञाय साधनोपन्यासं कृत्वा निगमयन्ति—'तस्मात् अनित्यः शब्दः' इति । प्रायेण च एषा यत्नकाराणां रीतिः । तथा महा-
भाष्यकारोऽपि कचित् सूत्रं वार्त्तिकं वा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ।

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

Prose. अर्थकामेषु असत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां परमं प्रमाणं श्रुतिः [भवति] ।

Bengali. अर्थ ও কামে বীজ্ঞান অনাসক্ত এই ধর্মোপদেশ তাঁহাদেরই লক্ষ অভি-
প্রেত ; (অর্থাৎ অর্থ ও কাম পরিত্যাগ না করিলে ধর্মবীজ্ঞানে সম্পূর্ণ কল্যাণ হয় না) ।

धर्म किं नैशात्रा जानिते चान्, अतिहे उाहपुत्र अकुष्टे अमात्र । (अर्थात् अत्र कोन अमात्रेन सहित विरोध उपस्थित इहेन अतिहे वनवती था कवेन) ॥ १७ ॥

English.—The knowledge of Dharma is prescribed for those who are not given to wealth and desire. To those who seek the knowledge of Dharma the supreme authority is the Revelation. 13.

Kulluka. अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसत्तानाम् अर्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् (1) । ये तु अर्थकामसमीक्षया लोकप्रतिपत्त्यर्थं (2) धर्ममनुतिष्ठन्ति, न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्ष-बोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अतएव जावालः (क)—

‘श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता (3) ॥’

भविष्यपुराणेऽप्युक्तम् [ब्राह्मपर्वन्, १८१।१७]—

‘श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना’ (4) ।

जैमिनिरप्याह—‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम् [१।१।२]’ (5) ।—श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यम् अनपेक्षम् अप्रमाणम् अनादरणीयम्, असति विरोधे मूलवेदानुमानम् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मोपदेशः—धर्मज्ञानोपदेशः ।

2. लोकप्रतिपत्त्यर्थम्—To make a display in the world.

3. श्रुतिस्मृति &c.—If there is any conflict between a श्रुति and a स्मृति, then the श्रुति should have preference. If there is no conflict (but simply the स्मृति is not positively supported by a श्रुति) then the Smárta act should always be performed by the good (सता=साधुना) like a Vedic act.

4. श्रुत्या सह &c.—श्रुत्या सह विरोधे तु [स्मृतिः] विषयं विना बाध्यते, अर्थात् यदि तस्याः स्मृतैः अपरः कोऽपि विषयो न विद्यते तर्हि सा परित्यज्या । In a case of conflict with a श्रुति, the स्मृति should be given up, if no special case can be allotted to it.

5. विरोधे &c.—It has been explained by Kull. himself in the next sentence. अनपेक्षम्—नास्ति अपेक्षा (आदरः) यत्र, तत् अनपेक्षम् = अनादरणीयम् । असति = असति विरोधे । अनुमानम् = स्मृतिसमर्थकस्य कस्यचित् वेदवाक्यस्य अनुमानम् । Now see Kull.

Notes.

With the first half of the verse,

cf. योऽहरिव धनाहीनो मिष्टान्नाच्च विषादिव ।

राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति ॥

विधीयते—Medhātithi gives an alternative explanation—धर्माज्ञानं धर्मावबोधः विधीयते विशेषेण धीयते, व्यवस्थितं भवति । ‘धा’ आधारे इत्यस्य एतद् रूपम् ।

जिज्ञासमानानाम्—ज्ञा + सन् = जिज्ञास (धातुः) ; जिज्ञास + शानच् = जिज्ञास-मान, ततः षष्ठ्या वङ्गवचने । शेषे षष्ठी ।

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥१४॥

Prose. श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र उभौ धर्मौ स्मृतौ ; हि (=यतः) उभौ अपि तौ मनीषिभिः सम्यक् धर्मौ उक्तौ ।

Bengali. যে স্থলে ঋতিবাক্যের মধ্যে পূর্ণপূর বিরোধ দৃষ্ট হয়, সে স্থলে উভয় ঋতিই ধর্ম ইহা মনু বলাইছেন, এবং মনুর পূর্ববর্তী পণ্ডিতগণ কর্তৃকও এই উভয়ই মনীষীদিগে ধর্ম বলাইয়া অভিহিত হইয়াছে ॥ ১৪ ॥

English.—When two *ṛtis* are in conflict, both are held by Manu to be law ; for, both are pronounced to be valid law even by sages anterior to Manu. 14.

Kulluka. श्रुतिद्वैधं त्विति । यत्र पुनः श्रुत्योरिव ‘द्वैधं’ परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं, तत्र हावपि धर्मौ मनुना स्मृतौ । तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च (क) विरोधाभावः (१) । यस्मात् “मन्यादिभ्यः पूर्वतरैरपि” विद्वद्भिः (२) सम्यक् समीचीनौ हावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया—श्रुत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतीप्रयोगः, तुल्यबलत्वाविशेषात् (३) । तदाह गौतमः—‘तुल्यबलविरोधे विकल्पः’ ॥ १४ ॥

(क) च—Omitted in J, Bg, G.

Kulluka Explained.

1. तुल्यबलतया &c.—And the (apparent) contradiction is removed by prescribing the performance of either of them, as both of them are equally strong.

2. मन्वादिभ्यः &c.—विद्वद्भिः is the synonym of मनीषिभिः of the text, and मन्वादिभ्यः पूर्वतश्चैरपि is the adjective supplied by Kull.

3. समानन्यायतया &c.—By the application of the same principle, we get an option in a case of conflict between two Smritis. This conclusion is useful here (प्रकृतीपयोगः), and it is arrived at on the ground of तुल्यबलत्वं which is common to both cases (viz., in the case of a conflict between two श्रुतिस, and a conflict between two Smritis.)

Notes.

द्वैधम्—द्विधा + अण् ।

मनीषिणः—मनस् + ईषा, शकन्वादित्वात् साधु [शक + क्त्वा (कूप—well) = शकन्व instead of शकात्] । मनीषा + इनिः ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

Prose. उदिति [होतव्यम्], अनुदिते चैव [होतव्यम्], तथा समयाध्युषिते [होतव्यम्]—इति वैदिकी श्रुतिः [अस्ति] । [अतएव] यज्ञः (= होमः) सर्वथा (= विकल्पेन) वर्त्तते (= प्रवर्त्तते) ।

Bengali. सूर्योदये होम करिबे, सूर्योदयের পূর্বে होम करिबे, এবং समयाध्युषित नामक সময়ে অর্থাৎ সূর্য ও নক্ষত্র এতদূত্ববল্লিত কালে হোম করিবে—এইরূপ পরস্পর বিরুদ্ধ বৈদিক শ্রুতি বর্তমান আছে। অতএব এই সকল কালেই হোম হইতে পারিবে ॥ ১৫ ॥

English.—Thus, there are the following श्रुतिस—The (Agni-hotra) Homa should take place (i) when the sun has risen, (ii) when the sun has not risen, and (iii) when neither the sun nor the stars are seen. Therefore, the Homa may take place at all these hours. 15.

Kulluka. अत्र दृष्टान्तमाह (१)—उदितेऽनुदिते चैवेति । सूर्यनक्षत्रवर्जित कालः 'समयाभ्युषित'-शब्देन उच्यते । उदयात् पूर्वम् (२) अरुणकिरणवान् (३) प्रविरलतारकः (४) अनुदितः कालः । परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि (५) सर्वथा विकल्पेन अग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् यज्ञशब्दोऽत्र गौणः (६) । 'उदिते होतव्यम्' (७) इत्यादिका वैदिकौ श्रुतिः ॥ १५ ॥

Kulluka Explained.

१. अत्र दृष्टान्तमाह—The author gives an illustration of what has been said in Sl. १४.

२. उदयात् पूर्वम्—सूर्योदयात् पूर्वम् ।

३. अरुणकिरणवान्—With the reddish ray (of the sun).

४. प्रविरलतारकः—With scanty stars.

५. परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि—N. B. In this expression the use of the word श्रवण deserves notice. It is used because it has reference to श्रुति (which is from the root श्रु) ।

६. देवतोद्देशेन &c.—[In the previous sentence Kull. has replaced the word यज्ञ of the text by the word होम ; cf. his sentence—अग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते । Now he points out that] the word यज्ञ has been used here in a secondary sense (and means होम) on the ground of *analogy* (गुणयोग), as both of them consist in the offering of a libation to the gods.

N. B. होम is wider than यज्ञ । See the quotation from Medh. under the Notes.

७. उदिते होतव्यम्—N. B. These श्रुतिस are more commonly found to be quoted as 'उदिते जुहोति', 'अनुदिते जुहोति', &c.

Notes.

उदिते, अनुदिते, समयाभ्युषिते—On these words the commentator Rámachandra quotes from Kátyáyana—

रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रहणक्षयभूषिते ।

कालं चानुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥

तथा च प्रातःसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविर्यावन्न दृश्येत समयाभ्युषितञ्च तत् ॥
रेखामालं च दृश्येत रस्मिभिश्च समन्वितः ।
उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

समयाभ्युषितम्—Some hold that the word is one single whole, and is by itself a name of Ushas. (Cf. Kull.). According to others, however, it is a compound word consisting of two parts, viz., समया (contiguous) and अभ्युषित (expiration), thereby meaning *break of day* which comes just after the expiration of night and is contiguous both to the rise and the non-rise of the sun ; i.e., which is neither the one, nor the other.—Medh.

वर्त्तते = प्रवर्त्तते ; begins.—Medh. and Kull. Rāghavānanda explains it as—वर्त्तते कर्त्तव्यतया इति शेषः ।

यज्ञः—On this word Medh. remarks—

यज्ञो होमः अग्निहोवाख्याः अभिप्रेतः, यागहोमयोर्यतो न अत्यन्तमेदः ।...अयं तु विशेषो यष्टव्यस्य—होमे प्रचेपः अधिकः आरोपणविशेषः अग्न्यादौ, अतो यज्ञशब्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमे हि एते कालाः युतौ आस्तातः, न यागमात्रे ।

वैदिकी युतिः—This expression is frequently met with. Here the adjective वैदिकी might indicate the existence of a different class of युति, perhaps the तान्त्रिकी युतिः (or शास्त्रिकी युतिः according to a different reading) as referred to by Kull. under II, 1. [N. B. शास्त्रिकी might refer to the शास्त्रs other than the Veda ; cf. Atri, 11]. It should be noted, however, that the said reference is not to be found in the extant हारोतसंहिताs (including लघु and बृह) । If the genuineness of the said reference is questioned the epithet वैदिकी may be taken as simply प्रपञ्चार्यक ।

निषेकादिस्मृशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

Prose. यस्य निषेकादिस्मृशानान्तः विधिः मन्त्रैः उदितः (=उक्तः) तस्य अस्मिन् शास्त्रे अधिकारो ज्ञेयः, अन्यस्य कस्यचित् न [ज्ञेयः] ।

Bengali. গর্ভাধান হইতে আরম্ভ করিয়া অন্তোষ্টি পর্যন্ত ক্রিয়াকলাপ বাঁহার সম্বন্ধে মন্তোচ্চারণ পূর্বক (শাস্ত্রে) বিহিত হইয়াছে এই শাস্ত্রে (অধ্যয়ন ও শ্রবণ বিষয়ে) কেবল তাঁহারই অধিকার জানিতে হইবে; আর কাহারও অধিকার নাই। অর্থাৎ এই শাস্ত্রের অধ্যয়ন ও শ্রবণ বিষয়ে কেবল বিজ্ঞাতিরই অধিকার। তদতিরিক্তের অর্থাৎ স্ত্রী ও শূত্রের অধিকার নাই। (অবশ্য, এই শাস্ত্রোক্ত অনুষ্ঠান স্বীয় অধিকারানুসারে সকলেই করিবেন) ॥ ১৬ ॥

English.—He, for whom the ceremonies beginning with the rite of impregnation (গর্ভাধান) and ending with the funeral rite are prescribed with the accompaniment of Mantras, is entitled to (the study and hearing of) this S'ástra, and no one else. 16.

Kulluka. নিষেকাদীতি। গর্ভাধানাদিরন্ত্বেষ্টিপথ্যন্তৌ यस্য বর্ণস্য মনৈ-
রনুষ্ঠানকলাপ উক্তঃ, বিজ্ঞাতে: (ক) ইত্যর্থঃ (১), তস্য অস্মিন্ মানবধর্মশাস্ত্রি
অধ্যয়নে শ্রবণে চ অধিকারঃ, ন তু অন্যস্য কস্যচিৎ—শূদ্রাদি: (২)। এতচ্ছাস্ত্রানুষ্ঠানং
চ যথাধিকারং সর্বৈবে কর্তব্যম্ (৩)। প্রবচনং তু অস্য অধ্যাপনং ব্যাখ্যানরূপং ব্রাহ্মণ-
কর্তৃকমিবে ইতি 'বিদুশা ব্রাহ্মণে' (মণু—১।১০৩) ইত্যত্র ব্যাখ্যাতম্ (৪) ॥ ১৬ ॥

Kulluka Explained.

১. গর্ভাধানাদি: &c.—Of those whose observances from birth to death have been enjoined to be attended with Mantras; i. e. of the twice-born castes.

N. B. The twice-born castes are the following six, as enumerated by Manu—সজাতিজাননরজা: ষট্ সুতা বিজঘর্ষিণ: (১০।৪১); viz., the issue of

ব্রাহ্মণ and ব্রাহ্মণী = ব্রাহ্মণ ।

ক্শত্রিয় and ক্শত্রিয়া = ক্শত্রিয় ।

বৈশ্য and বৈশ্যা = বৈশ্য ।

ব্রাহ্মণ and ক্শত্রিয়া = মূর্দ্ধাভিষিক্ত or মূর্দ্ধাবাসিত ।

ব্রাহ্মণ and বৈশ্যা = অশ্বষ (বৈদ্য) ।

ক্শত্রিয় and বৈশ্যা = সাহিষ্য ।

২. শ্রবণে—শ্রবণ means 'critical study.'

(ক) কলিজাদি:—Bg; বিজ্ঞাতে কলিজাদি: (?)—A.

2. न तु अन्यस्य कस्यचित् &c.—अन्यस्य कस्यचित् refers to the S'ûdras, &c., whose observances are not attended with *Vedic* Mantras.

N. B. By the word आदि in शूद्रादेः the females are meant, whose ceremonies are prescribed to be performed *without* Mantras. (See Sl. 66). The प्रतिस्त्रीमज mixed castes are explicitly classed under the head शूद्र—शूद्राणां तु सधन्मणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः (मनु, १०:४१) ।

3. एतच्छास्त्रानुष्ठानम् &c.—The duties enjoined by this S'âstra should, however, be performed by all, even by the S'ûdras, &c., according to the proper title or अधिकार of each. [A S'ûdra is not entitled to study this work, but he has every claim to, nay he must, observe the universal and his own special duties enjoined in this S'âstra, e.g., those with regard to parents, those with regard to Brâhmanas, and so forth ; but he should not observe the ceremonies like that of Upanayana, to which he has no claim.]

4. प्रवचनं &c.—That the lecturing (प्रवचन) or teaching (अध्यापन) i.e., explanation (व्याख्यान) of this S'âstra should be done by Brâhmanas only has been said (by me) in course of explaining the Sloka 'विदुषा ब्राह्मणेन &c.' (Manu, I, 103, which see). N. B. The word प्रवचन of Kull. is taken from the word प्रवक्तव्यम् in I, 103.

Notes.

निषेकादिऋशशान्तः—निषेकः (गर्भाधानम्) आदिः यस्य सः, बह्व्रौहिः ; ऋशशान्तम् अन्तः यस्य सः, बह्व्रौहिः ; निषेकादिश्चासौ ऋशशान्तश्चेति, कर्मधारयः । Adj. to विधिः । निषेक is the name of a ceremony before impregnation, and ऋशशान्त here means obsequies—अत्र ऋशशान्तशब्देन अन्त्येष्टिक्रिया लक्ष्यते ।

यस्य मन्त्रैः (युक्तः) निषेकादिऋशशान्तः विधिः उक्तः=विजातिः । On this Medh. remarks—विजातिः इति नोक्तम् । विचित्रा हि श्लोकानां कृतिः स्वाधश्चुवस्यास्य मनोः ।

मन्त्रैः—सहस्रैश्च तृतीया, कर्तव्यम् इति ऊह्यक्रियायाः करणे वा ।

विधिः—विधानम्, viz. the संस्कारः. The संस्कारः are numerous, the following 10 being the principal among them—गर्भाधान (निषेक), पुंसवन, सौमन्तोन्नयन, जातकर्मन्, नामकरण, अन्नप्राशन, चूड़ाकरण, उपनयन, समावर्तन and विवाह ।

N. B. The संस्कारः like our आयुस्, विद्या, शक्ति, &c., are growing less and less numerous gradually.

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनदीर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

Prose. सरस्वतीदृषद्वत्योः [इति] देवनदीः यत् अन्तरं [भवति] तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते [पण्डिताः] ।

Bengali. सरस्वती ७ दृषद्वती नामक पूर्वा नदीद्वयप्र मथावर्त्तौ वे हान नदी पवित्र देशकें ब्रह्मावर्त्त कहें ॥ १७ ॥

English.—The land which intervenes between the two sacred rivers Saraswatī and Drishadvatī—that holy land is called Brahṁāvarta. 17.

Kulluka. धर्मस्य स्वरूपं (1) प्रमाणं (2) परिभाषाञ्च (3) उक्ता इदानीं धर्मागुष्ठानयोग्यदेशानाह—सरस्वतीति । सरस्वतीदृषद्वत्योः नदीः उभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्त्तं देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितप्रद्वौ नदीदेशप्राशस्त्यार्थं (4) ॥ १७ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मस्य स्वरूपम्—The thing धर्म, i. e. the definition of धर्म ।
2. प्रमाणम्—viz. in Sl. 6 and 12.
3. परिभाषाञ्च—Technicality ; viz. in Sl. 14 which discusses what is धर्म in cases of conflicts between different texts.
4. देवनदी &c.—The use of the words देवनदी and देवनिर्मितदेश is for the 'praise' of the river and the country. Thus, देवनदी सरस्वती = The sacred river Saraswatī ; देवनिर्मितो देशः ब्रह्मावर्त्तः = The sacred country of ब्रह्मावर्त्त ।

Notes.

* For the geographical descriptions in this and in the following Slokas, see the Map of Ancient A'ryāvarta in the Frontispiece.

सरस्वती—Modern Sursuti river (in the Punjab), a tributary of the Indus.

अन्तरम्—मध्यवर्त्ति स्थानम् ; the intervening land ; nom. of भवति to be understood.

ब्रह्मावर्त्तः—ब्रह्माणः (= ब्राह्मणाः) अत्र पुनः पुनः आवर्त्तन्ते इति । Cf. the meaning of the word आर्यावर्त्त in Sl. 22.

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

Prose. तस्मिन् देशे सान्तरालानां वर्णानां (= संकीर्णजातिसहितानां चतुर्णां मुख्यानां वर्णानां) पारम्पर्यक्रमागतः यः आचारः [वर्त्तते] सः सदाचारः उच्यते ।

Bengali. সেই ব্রহ্মবৰ্ত্ত দেশে ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয় প্রভৃতি মুখ্য বর্ণ এবং (বুদ্ধিভিত্তিক, অশ্রুত প্রভৃতি) গৌণবর্ণের মধ্যে পারস্পর্যক্রমে প্রচলিত যে আচার তাহাই সদাচার বলিয়া উক্ত হয় ॥ ১৮ ॥

English.—The custom handed down by regular succession among the primary castes and the sub-castes of that country, is called सदाचार (or good custom). 18.

Kulluka. तस्मिन् देशे इति । तस्मिन् देशे प्रायेण श्रिटानां सम्भवात्, तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां संकीर्णजातिपर्यन्तानां (१) य आचारः पारम्पर्यक्रमागतो न तु इदानीन्तनः (२) स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

Kulluka Explained.

1. संकीर्णजातिपर्यन्तानाम्—Including the mixed castes, viz., मूढाभिषिक्त (or मूढावसिक्त), अम्बुष्ठ, माहिष्ठ, &c. See Notes on अन्तर-प्रभवाणाम् in I, 2.

2. पारम्पर्यक्रमगतः &c.—Handed down in succession, and not of recent origin.

Notes.

सान्तरालानाम्—अन्तरा (१२) मय्यं लाति गृह्णन्ति इति अन्तरालाः । Cf. the word अन्तरप्रभव in I. 2. अन्तरालैः सह वर्तमानाः सान्तरालाः ।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥ १८ ॥

Prose. कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः—एषः वै ब्रह्मर्षिदेशः, [एषः] ब्रह्मावर्त्तात् अनन्तरः (= किञ्चित् ऊनः) ।

Bengali. कुरुक्षेत्र, मत्स्य, पञ्चाल, शूरसेन (मथुरा)—एहै कुरुरी देशेर मथुरा-मत्स्य 'ब्रह्मर्षिदेश' । ब्रह्मर्षिदेश ब्रह्मावर्त्त अपेक्षा (पवित्रता विशय) किञ्चिद् नीन ॥ १८ ॥

English.—Kuruksheetra, Matsya, Panchāla and S'ūrasena—these form the ब्रह्मर्षिदेश which is next to ब्रह्मावर्त्त (in respect of sanctity). 19.

Kulluka. कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेष-वाचकाः (1) । पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशाः । शूरसेनकाः मथुरादेशाः । एष ब्रह्मर्षि-देशो ब्रह्मावर्त्तात् किञ्चिद्भूतः (2) ॥ १८ ॥

Kulluka Explained.

1. मत्स्यादिशब्दाः &c.—The words मत्स्य, &c., are (generally) plural when they are the names of country.

N. B. No universal rule can be laid down for the (gender and) number to be used in these words which are proper names. Cf. Pānini's rule 'तद् अग्निष्वं संज्ञाप्रमाणत्वात्' which supersedes the preceding rule, 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' । तद् अग्निष्वम् &c. means—'there can be no rule as to that (viz., gender and number), because the usage observed with regard to proper names is the proper authority.

2. किञ्चिद्भूतः—A little inferior (viz., in point of sanctity).

Notes.

कुरुक्षेत्रम्—Near Delhi, extending from the south of the river Saraswatī (modern Sursutī) to the north of the river Drishadvatī.

मत्स्याः—मत्स्यानां निवासो जनपदः मत्स्याः—मत्स्य + अण्, तस्य लुप् by the rule जनपदे लुप् । For the plural number, see Kull. Expl. १. मत्स्य is to the west of modern Dholpur (in Rajputana). Its capital Virāta is probably the same as the modern Vairat, 40 miles north of Jaipur. In the Mahā-Bhārata (Sabhā, Ch. 31) it has been clearly placed to the south of इन्द्रप्रस्थ (or Delhi), and therefore cannot be identified with the modern Dinajpur and Rangpur in Bengal, as has been done by Prof. Wilson.

पञ्चालाः—The upper half of the Gangetic Doab, extending from the neighbourhood of Delhi to the south of Muttra (Mathurā). Cf. Kull. — पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशः । N. B. Kānyakubja (modern Kanouj) is near modern Farakkabad in U. P.

शूरसेनाः—Modern Muttra (or Mathurā).

ब्रह्मर्षिदेशः—ब्रह्मतत्पराः ऋषयः ब्रह्मर्षयः, तेषां देशः । ब्रह्मर्षि and ब्रह्मर्षि are optional forms in Sandhi by the rule 'ऋत्यक्' ।

ब्रह्मावर्त्तात्—'अनन्तर' शब्दयोगे शूरी, by the rule 'अन्यारात् &c.'

अनन्तरः—नास्ति अन्तरं व्यवधानं यस्य सः अनन्तरः—बहुव्रीहिः । All the commentators take it in the sense of 'next in respect of sanctity.' (Cf. किञ्चिद्गूढः—Kull.). But more probably the word means 'next in respect of geographical position, i. e. contiguous. For the respective sanctity of these provinces, we should look to Sl. 18 and 20. (Also see Notes on मध्यदेशः in Sl. 21, as well as Notes on Sl. 22).

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।

स्वं स्वं चरितं शिचैरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥ २० ॥

Prose. पृथिव्यां सर्व्वमानवाः एतद्देशप्रसूतस्य अयजन्मनः सकाशात् स्वं स्वं चरितं शिचैरन् ।

Bengali. পৃথিবীর বাবতীয় মানুষ উক্ত কুরুক্ষেত্রাদি দেশসমুহ ত ব্রাহ্মণের নিকট নিজ নিজ চরিত্র শিক্ষা করিবেন ॥ ২০ ॥

English.—All men on earth should learn their own proper course of conduct from a Brāhmana born in these lands. 20.

Kulluka. এতদ্ব্যেতি। কুরুক্ষেত্রাদিদেশজাতস্য ব্রাহ্মণস্য সকাশাত্ সন্ম-
মনুয্যা আত্মীয়ম্ (১) আত্মীয়মাচারং শিচিরন্ ॥ ২০ ॥

Kulluka Explained.

১. আত্মীয়ম্—Own.

Notes.

It is a very interesting fact to note that some years ago it was brought to light by a Russian researcher named Notovitch through some of the records preserved by the Lamas of Tibet, that Jesus Christ came to Benares and stayed there for sometime as a disciple of the Brāhmanas.

সকাশাত্—অপাদানে ধ্রুসী by the rule ‘আখ্যাতা উপযোগী’—উপযোগী means to learn. অয়জন্যনঃ=অয়ে জন্ম যস্য সঃ অয়জন্যনঃ=ব্রাহ্মণঃ ; cf. তং হি স্বয়ম্ভূঃ স্বাদাশ্বাত্ তপস্বত্বাদিতীঃশৃজত্ (Manu, I. 94).

শিচিরন্—শিচ্ + লিঙ্ ধীরন্। লিঙ্ has many forces—‘বিধিনিষম্ভা-
মন্দণাবৌচসংপ্রদ্বপ্রার্থনেষু লিঙ্’। Here it denotes বিধি which means ‘injunction’—this *should* or *should not* be done.

হিমবদ্বিস্থয়োর্মধ্যং যত্ প্রাগ্বিনশনাদপি ।

প্রত্যগেব প্রয়াগাচ্চ মধ্যদেশঃ প্রকীর্তিতঃ ॥ ২১ ॥

Prose. যত্ হিমবদ্বিস্থয়োঃ মধ্যং, বিনশনাৎ অপি প্রাক্, প্রয়াগাচ্ চ প্রত্যক্
এব, [সঃ] মধ্যদেশঃ প্রকীর্তিতঃ ।

Bengali. যে দেশ হিমালয় ও বিক্রা পর্বতের মধ্যস্থলে, বিনশনের পূর্বে, ও
প্রয়াগের পশ্চিমে অবস্থিত তাহা মধ্যদেশ নামে কীর্তিত ॥ ২১ ॥

English.—The land which lies between the Himālaya and the Vindhya, to the east of Vinas’ana (the place where the river

Saraswati' disappears), and to the west of Prayāga, is called मध्यदेश (or the intermediate land), 21

Kulluka. हिमवदिति । उत्तरदिशिणदिगवस्थितौ हिमवद्विस्थौ पर्वतौ तयोर्मध्यं, 'विनशनात्' सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् (1) यत् पूर्वं, प्रयागाच्च यत् पश्चिमं, स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

Kulluka Explained.

1. विनशनात् &c.—विनशन means the country where the river Saraswatī disappears (—the root नश means अन्तर्धान) ।

Notes.

विनशनात्—Near Kurukshetra where the river Saraswatī disappears. Dr. Bühler identifies it with the Hissar districts, and Prof. Macdonell, perhaps more rightly, with the Patiala districts, of the Punjab.

The words विनशनात् and प्रयागात् are in ध्रुवौ in connection with the words प्राक् and प्रत्यक् respectively, by the rule 'अन्यारात् &c'—प्राक् and प्रत्यक् are दिक्शब्दः.

मध्यदेशः—This word also, as अनन्तरः in Sl. 19, is taken by Medh. with reference to sanctity.—'नात्युत्कृष्टो नातिनिष्ठः इत्ययं मध्यदेशः, न तु पृथिवीमध्यभवत्वात् । But Sarvajna-Nārāyaṇa boldly remarks, perhaps more rightly,—मध्यः पृथिवीजघनस्थानीयो देशः ।

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरिवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

Prose. आ पूर्वात् समुद्रात् तु, आ पश्चिमात् समुद्रात् तु, तयोरिव गिर्योः अन्तरं बुधाः आर्यावर्त्तं विदुः ।

Bengali. উত্ত পৰ্বতভূমির মধ্যবৰ্ত্তী এবং পূৰ্বসমুদ্র ও পশ্চিমসমুদ্র পৰ্য্যন্ত বিস্তৃত প্রদেশকে পণ্ডিতেরা আৰ্য্যাবৰ্ত্ত বলেন ॥ ২২ ॥

English.—The country between those two mountains and extending as far as the Eastern and the Western seas, the wise call A'ryāvarta (or the land of the A'ryas). 22.

Kulluka. आ समुद्रादिति । आ पूर्वसमुद्रात्, आ पश्चिमसमुद्रात्, हिमवद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यं, तन्मर्यावर्त्तदेशं पण्डिता जानन्ति । मर्यादायाम् अयम् आङ्, न अभिविचि । तेन समुद्रमध्यद्वीपाणां न आर्यावर्त्तता (१) । आर्या अत्र आवर्त्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्ति इति आर्यावर्त्तः (२) ॥ २२ ॥

Kulluka Explained.

१. मर्यादायाम् &c.—Here the आङ् is used in the sense of मर्यादा (or exclusion) and not of अभिविचि (or inclusion). So, the islands in the (said) seas (being thus excluded) are not आर्यावर्त्तः ।

२. आर्याः अत्र &c.—A'ryāvarta is so called because the A'ryas are being born here from time immemorial (पुनः पुनः) ।

N. B. Medh. adds a line more—आक्रम्य आक्रम्य अपि न विरं तत्र स्नेच्छाः स्थातारी भवन्ति । Nár. gives an altogether different meaning—आर्यास्तस्मिन् आवर्त्तन्ते भवन्ति, न तु मर्यादया वसन्ति इति आर्यावर्त्तः । This meaning would ascribe to the Aryans a nomadic character.

Notes.

The relation between the several countries named in these few Slokas (17, 19, 21, 22) is thus set forth by Rághavánanda :—आर्यावर्त्तव्याप्यो मध्यदेशः, तद्वाप्यो ब्रह्मर्षिदेशः, तद्वाप्यो ब्रह्मावर्त्तः ; i.e. ब्रह्मावर्त्त is within ब्रह्मर्षिदेश, ब्रह्मर्षिदेश is within मध्यदेश, and मध्यदेश is within आर्यावर्त्तः ।

If this be the case the word अनन्तर in Sl. 19 cannot, of course, be taken to mean 'contiguous in respect of geographical position', as remarked there.

कृष्णशारसु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्त्वतः परः (क) ॥२३॥

Prose. कृष्णशारः मृगः यत्र तु स्वभावतः चरति सः यज्ञियो देशः ज्ञेयः, अतः परः तु स्नेच्छदेशः [ज्ञेयः] ।

(क) स्वतः परः—Bg and G.

Bengali. कृष्णशार भूगं যে দেশে স্বভাবতঃ বিচরণ করে সেই দেশই যজ্ঞোপবোধী দেশ, তদ্বিতর দেশ ক্লেচ্ছদেশ ॥ ২৩ ॥

English.—The land where the black antelope naturally roams (as native to the soil) is to be known as a land fit for sacrifices ; beyond it is the Mlechchha land. 23.

Kulluka. कृष्णशारस्त्विति । कृष्णशारी मृगो यत्र स्वभावतः वसति, न तु बलादानीतः, स यज्ञार्हो देशो ज्ञातव्यः । अन्यः क्लेच्छदेशः, न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

Notes.

कृष्णशारः—कृष्णश्चासौ शारः (चित्रितः) च इति—वर्णो वर्णेन इति सूत्रेण कर्मधारयः । An antelope of variegated colour, but chiefly black. The word कृष्णशार is also spelt with स । In that case the meaning would be, according to Raghunath, कृष्णः सारः मज्जा अस्य ; some take सार as a different form of शार ।

यज्ञियः—यज्ञम् अर्हति इति यज्ञ + घ (=इय) by the rule यज्ञर्हिगभ्यां घखजौ, (यज्ञर्हिगभ्यां तत् कर्म अर्हति इत्युपसंख्यानम्) । यज्ञिय is, thus, a more accurate form than यज्ञीय ।

क्लेच्छः—The different classes of the क्लेच्छs, as given by Amara, are as follows :—भेदाः किरातश्वरपुलिन्दा क्लेच्छजातयः ।

एतान् द्विजातयो देशान् संशयेरन् प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ २४ ॥

Prose. द्विजातयः एतान् देशान् प्रयत्नतः संशयेरन्, शूद्रस्तु वृत्तिकर्षितः यस्मिन् कस्मिन् वा [देशे] निवसेत् ।

Bengali. द्वিজাতিগণ নিবাসের জন্য উপরি উক্ত দেশসমূহ যত্নপূর্বক আশ্রয় করিবেন । কিন্তু শূদ্র জীবিকার অভাব হইলে যে কোন দেশে বাস করিতে পারে ॥ ২৪ ॥

English.—The twice-born people should earnestly resort to these countries, but a S'údra, distressed for subsistence, may reside in any country whatsoever. 24.

Kulluka. एतानिति । अन्यदेशीयवा अपि विजातयः यज्ञार्थत्वात् (क) (१) अष्टष्टार्थत्वाच्च (२) एतान् देशान् प्रयत्नात् आश्रयेरन् । शुद्धस्तु वृत्तिपौडितो वृत्त्यर्थमन्य-
देशमपि आश्रयेत् ॥ २४ ॥

Kulluka Explained.

१. यज्ञार्थत्वात्—For the performance of sacrifice (to which these lands only are suited).

२. अष्टष्टार्थत्वात् च—Also for the earning of some अष्टष्ट i.e. religious merit. [The point is that the mere habitation in such a country is conducive to the earning of religious merit].

Notes.

वृत्तिकर्षितः = वृत्त्यभावपौडितः (Medh.), and जौविकाभावपौडितः (Gov.). Nār. adds वृत्तिकर्षितो न तु स्वस्थः । So, वृत्तिकर्षितः (in quest of a living) does not seem to be supported by the commentators here. कर्षितः = कृञ् + णिच् + क्त ; without णिच् the form would be कृञ् ।

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्त्तिता ।

सम्भवस्यास्य सर्वस्य, वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

Prose. एषा धर्मस्य योनिः समासेन वः (=युष्माकम्) प्रकीर्त्तिता, अस्य सर्वस्य (=जगतः) सम्भवश्च [प्रकीर्त्तितः] । [अधुना] वर्णधर्मान् निबोधत ।

Bengali. धर्म জানিবার উপায় এবং নগর জগতের উৎপত্তি আপনাদিগের নিকটে সংক্ষেপে এই কীৰ্ত্তিত হইল । (এক্ষণে) বর্ণধর্ম (ইত্যাদি) অবগত করুন ॥ ২৫ ॥

English.—Thus was the source of Dharma been briefly described to you, as also the origin of all this (universe). Learn now the duties of the Varnas (i.e. castes), &c. 25.

Kulluka. एषा धर्मस्थिति । एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेण उक्ता । 'योनिः' स्मृतिकारणं, 'विदोऽखिलो धर्मसमूलम्' (मनु—२।६) इत्यादिना उक्तमित्यर्थः (१) ।

(क) यज्ञार्थत्वात्—A. S. यज्ञार्हं, however, is the synonym given by Kull. of the word यज्ञिय in Sl. 23.

गोविन्दराजस्तु इह धर्मशब्दः अपूर्वात्मकधर्मं (क) वर्त्तते इति ; 'विद्वद्भिः सेवितः' (सनु—२।१) इत्यत्र तत्कारणे अष्टकादौ च (ख), अपूर्वाखास्य धर्मस्य (ग) यो निरिति व्याख्यातवान् (२) । 'सम्भवश्च' उत्पत्तिर्जगतः इत्युक्ता (घ) । इदानीं वर्षधर्मान् शृणुत । वर्षधर्मशब्दस्य वर्षधर्माऽऽश्रयधर्म-वर्णश्रयधर्म-गुणधर्म-नैमित्तिकधर्माणां पञ्चानाम् (ङ) उपलक्षकः (३) । ते च भविष्यपुराणे व्याख्याताः (च) [ब्राह्मणपर्वण, १८१, १०-१५]—

‘वर्षधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् ।
वर्णश्रयधर्मस्तथैव गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते ।
वर्षधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप (४) ॥
यस्माश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते ।
स वर्षश्रयधर्मस्तु भिन्नादृष्टादिको यथा (५) ॥
वर्णत्वमाश्रयमत्त्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते ।
स वर्षश्रयधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा (६) ॥
यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
यथा सूड्ढाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् (७) ॥
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते ।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधियथा’ (८) ॥

Kulluka Explained.

1. योनिः ऋषिकारणम् &c.—The योनि (of धर्म) means ऋषिकारण or *promulgating* cause as referred to in Sl. 6—वेदोऽखिलो धर्ममूलम् &c.

2. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja explains that the word धर्म here means ‘spiritual merit (अदृष्ट)’, and in the Sl. विद्वद्भिः

- (क) अपूर्वाखात्मकधर्म—All except A.
(ख) वा—Bg, G, M, P, V.
(ग) अपूर्वाखास्यधर्मस्य—S.
(घ) इत्युक्ता—Bg, G, S.
(ङ) पञ्चानाम्—Only in A.
(च) भविष्यपुराणोक्ताः—All except A.

सेवितः &c. (II. १), the word धर्म means the (producing) cause of that अपूर्व, viz. अष्टकाश्रय. &c. So, धर्मस्य योनिः means अपूर्वस्य योनिः or the producing cause of spiritual merit, i.e., अष्टका, &c., (in which sense the word is used in Sl. १).

3. वर्षधर्मशब्दः &c.—Here the word वर्षधर्म stands for the following five, viz., (i) वर्षधर्म, (ii) आश्रमधर्म, (iii) वर्णाश्रमधर्म, (iv) गुणधर्म, and (v) नैमित्तिक धर्म । (For a full description of these, see below.)

4. वर्षलम् &c.—O King (नृप), वर्षधर्म means a characteristic feature of a particular Varna, e.g., उपनयन [which is prescribed for the first three Varnas only (viz., Brāhmaṇa, Kshattriya and Vais'ya) to the exclusion of the fourth Varna (viz., S'ūdra)].

N. B. The word नृप, like the word खगाधिप under Sl. १, refers to अरुण । See. Sl. १. Kull. Expl. १२.

5. यस्मात्प्रसं &c.—आश्रमधर्म means a characteristic feature of a particular A's'rama, e.g., भिक्षा, दण्ड, &c., [which are prescribed for the १st and ४th A's'ramas (viz. ब्रह्मचर्य्य and मैत्र्य) only to the exclusion of the other two A's'ramas (viz., गार्हस्थ्य and वानप्रस्थ)].

6. वर्षलम् आश्रमलं च &c.—A वर्णाश्रमधर्म is one which is determined by वर्ष and आश्रम taken together, e.g., a मेखला made of सुजा grass. N. B. A मेखला is an आश्रमधर्म, as it is peculiar to the आश्रम of ब्रह्मचर्य्य; but it is ordained that the मेखला of a Brāhmaṇa Brahma-chārin should be made of सुजा grass, that of a Kshattriya Brahma-chārin should be made of मूर्वा grass, and that of a Vais'ya Brahma-chārin should be made of शण fibre, (See Sl. ४२). So these latter are not merely वर्षधर्म or आश्रमधर्म, but both वर्षधर्म and आश्रमधर्म, i. e., वर्णाश्रमधर्म ।

7. यो गुणेन &c.—गुणधर्म means the duties referred to by the connotation (गुण) of a term ; e.g., the protecting of subjects as connoted by the term सुहर्षाभिषिक्त । [A सुहर्षाभिषिक्त which means a 'king' (lit. coronated) cannot be called as such without the said qualification.]

8. निमित्तम् &c.—A particular act to be done on account of some special reason (निमित्त) is called a नैमित्तिकधर्म ; e.g., a penance (practised to avert the evils of a sin).

Notes.

वः—वह्नी or वही in connection with the verb प्रकीर्त्तिता ।

योनिः—For Kull's explanation, see Kull. Expl. 1, and for Gov.'s view, see Kull. Expl. 2.

समासेन = संक्षेपेण । See Notes on the word in I, 68.

अस्य सर्वस्य सम्भवः = अस्य जगतः उत्पत्तिः । Nom. to the verb प्रकीर्त्तितः to be understood.

वर्णधर्मान्—वर्णानां धर्माः ; the different duties of the different castes. See Kull. Expl. 3.

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

Prose. पुण्यैः वैदिकैः कर्मभिः द्विजन्मनाम् इह च प्रेत्य च पावनः निषेकादिः शरीरसंस्कारः कार्यैः ।

Bengali. पुण्यजनक वैदिक कर्मद्वारा द्विजातिपुत्रेण गर्भाधानादि शरीरसंस्कार कर्त्तव्य । उक्त शास्त्रेण ईश्वरलोकं च परलोकं उन्नतं पवित्रं विधानं करोति । (उक्तद्वारा शास्त्रेण ईश्वरलोकं वेदाध्ययने एवं परलोकं वृद्धकलाभोगे अधिकारं करोति) ॥२६॥

English.—The sacraments such as those on conception, &c., of the twice-born should be performed with holy Vedic rites which are purificatory both here and after death. 26.

Kulluka. वैदिकैरिति । वेदमूलत्वात् वैदिकैः (१), पुण्यैः शुक्लैः,—मन्त्र-योगादिकर्मभिः, द्विजातीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्त्तव्यः । पावनः पापक्षय-हेतुः । प्रेत्य परलौकिक, संस्कारस्य यज्ञादिफलसम्बन्धात् (२), इह लौकिकं च वेदाध्ययना-द्यधिकारात् (३) ॥ २६ ॥

Kulluka Explained.

1. वेदमूलत्वात् वैदिकैः—The वैदिक कर्म are so called because they are based on the Vedas.

2. संस्कृतस्य &c.—[This is the हेतु of the statement प्रेत्य पावनः ।]
Because one who has undergone संस्कारs, is entitled to perform sacrifices, &c. [N. B. संस्कृत is an adj. from संस्कार ।]
3. इह लोके च &c.—Ennobling in this world also, because such a person is entitled to Vedic study, &c.

Notes.

निषेकादिः—निषेकः आदिः यस्य सः ; adj. to शरीरसंस्कारः । निषेक means गर्भाधान— the ceremony of impregnation.

शरीरसंस्कारः—सं-ञ्ज + घञ्-करणे ; the augment सुट् comes in by the rule 'रुपस्येभ्यः करोती भूषणे' । शरीरस्य संस्कारः—इष्टी समासः । Decoration (so to say) of the body ; i.e. sacraments. For the संस्कारs, see Notes on निषेकादिग्रन्थान्तो विधिः in Sl. 16.

पावनः—पू + णिच् + ल्यु-कर्त्तरि ।

प्रेत्य—प्र + इण् + ल्यप् ; मृत्वा ; after death.

इह—इदम् + ह समसर्थे निपातनात् सिद्धम् । In this world.

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनौ द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

Prose. गार्भैः होमैः जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः द्विजानां वैजिकं गार्भिकं च एनः अपमृज्यते ।

Bengali. गर्भाधानादि संस्कार, जातकर्म, चूडाकर्म एवम् मोञ्जीबन्धन (अर्थात् उपनयन)—एते कर्मणि संस्कारद्वारा द्विजातिग्रन्थे पितृवीर्यामश्वकौत्र एवम् मातृगर्भवामश्वनित दोष अपमृष्टे अर्थात् दूरीकृत इत्ये ॥ २७ ॥

English.—By the ceremonies of (the mother's) conception, &c., natal rite, tonsure and the binding of the Munjá grass (i.e. investiture with the sacred thread), the seminal and the uterine impurities of the twice-born people are wiped away. 27.

Kulluka. कुतः पापसंशयः येनैषां पापचयहेतुत्वम् ? अत आह—गार्भेरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः (१) । होमग्रहणम् उपलक्षणम्,

गर्भाधानादेः अहोमरूपत्वात् (क) (२) । जातस्य यत् कर्म मन्त्रवतसर्पिः-
प्राशनादिरूपं तज्जातकर्म (३) । चौडं चुडाकरणकर्म (४) । 'मौञ्जीनिबन्धनम्'
उपनयनम् । एतैः वैजिकं प्रतिषिद्धमैशुनसंकल्पादिना च पेटकरोतोदोषात् यत् (ख)
यापं (५), गर्भिकं च अशुचिमाहर्गर्भवासजं, तत् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

Kulluka Explained.

१. ये गर्भशुद्धये &c.—Those are called गर्भं ceremonies which are performed for the purification of the foetus. N. B. Of these the principal are गर्भाधान, पुंसवन and सीमन्तोन्नयन । गर्भाधान is the rite of impregnation, पुंसवन has the effect of securing a male child, and सीमन्तोन्नयन which consists in parting the hair of the lady upwards with various Mantras and implements (such as a porcupine's quill, &c.), has the effect of perhaps making the lady confident of getting an issue and is performed generally in the 6th or 8th month of pregnancy.

२. होमग्रहणम् &c.—Here the word होम is rather loosely used. Indeed, some of the above ceremonies, e. g., गर्भाधान, are not होमसः.

N. B. Of the ceremonies intended here by गर्भैः होमैः, गर्भाधान (proper) contains no होम ; सीमन्तोन्नयन does contain it, while पुंसवन contains it according to some, but not according to others ; and of the minor ceremonies some contain होम and some do not. Here Gov. observes—होमग्रहणं यथासम्भवं गर्भे विशेषणम्—गर्भाधानादेः अहोमकत्वात्, सीमन्तोन्नयनादेश सहोमकत्वात् । It is probable, as appears from the variant noted here, that Kull. also concluded his sentence, like Gov., सीमन्तोन्नयनादेश होमरूपत्वात् without which the sentence is rather unintelligible.

३. जातस्य यत् कर्म &c.—जातकर्म means the natal ceremony which consists in feeding the boy with clarified butter, &c. (See Sl. 29).

(क) होमरूपत्वात्—A, S.

(ख) यत् यत्—All except A.

4. चौड़ &c.—चौड़ means the ceremony of चूड़ाकरण (for which see Sl. 35).

5. वैजिक &c.—The uncleanness due to the faulty semen of the father on account of his thinking of prohibited intercourse, &c.

Notes.

गार्होः होमैः—See Kull. Expl. 1 and 2.

मौञ्जीनिवन्धनम् = उपनयनम् on which occasion a Brāhmana Brahma-chārin has to use a मखला made of मुञ्जा । See Sl. 42.

अपमृज्यते—अप—मृज् + लट् ति—कर्क्षणि वाच्ये, कर्क्षकत्तरि वा । मृज्—लट्—मार्ष्टि, लङ्—अमार्ष्ट, लुङ्—अमार्जित्, अमार्जित् ।

The sentence गर्भाधानादिभिः एनः अपमृज्यते may be construed in three ways :--

- (i) गर्भाधानादिभिः (कर्तृभिः) एनः अपमृज्यते—कर्क्षणि वाच्ये ।
- (ii) गर्भाधानादिभिः (करणैः) एनः अपमृज्यते (जनैः कर्तृभिः)—कर्क्षणि वाच्ये ।
- or (iii) गर्भाधानादिभिः (हेतुभिः) एनः अपमृज्यते (खयमेव)—कर्मकर्तारि वाच्ये ।

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतेः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

Prose. स्वाध्यायेन व्रतैः होमैः त्रैविद्येन इज्यया सुतैः महायज्ञैः यज्ञैः च इयं तनुः (अर्थात् तनौ वर्तमानः आत्मा) ब्राह्मी (ब्रह्मप्राप्तियोग्या) क्रियते ।

Bengali. [ब्रह्मचर्यावस्थ—] वेदपाठ, नमामास-वर्जनादिरूप नियम, होम, त्रैविद्याव्रत, (देव, ऋषि ७ पितृलोकेश्वर) उर्ध्व, एव [गार्हपत्यावस्थ—] पुत्रोत्पादन, वेदधर्मनादि पञ्चमहाव्रत एव ज्योतिष्ठोमादि व्रत धारण । এই শরীর অর্থাৎ শরীরস্থিত আত্মা ব্রহ্মপ্রাপ্তির উপযোগী হয় ॥ ২৮ ॥

English.—By the study of the Veda, by vows, by burnt oblations, by the Traividya vow, by offerings (to the gods, Rishis and the Manes), by the procreation of sons, by the five obligatory duties and by sacrifices, (the soul residing within) this body is made fit for its union with Brahman. 28.

Kulluka. स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनेन, 'व्रतैः' सधुसांसवर्ज्जनादिनियमैः, होमैः सावितचरुहोमादिभिः, सायं प्रातर्होमैश्च, वैविद्याख्यानं च व्रतेन—प्राधान्यादस्य (क) पृथगुपन्यासः (१), 'इज्यया' ब्रह्मचर्यावस्थायां दीर्घविपिद्वतर्पणरूपया, गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन, महायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः, यज्ञैश्च ज्योतिष्मोमादिभिः, 'ब्राह्मी' ब्रह्मप्राप्तिरोग्या, इयं 'तनुः'—तन्ववच्छिन्नः (ख) आत्मा (२), क्रियते ; कर्मसहकृत-ब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः (ग) (३) ॥ ३८ ॥

Kulluka Explained.

1. प्राधान्यात् &c.—The वैविद्य व्रत is separately mentioned on account of its superiority.

2. 'तनुः' तन्ववच्छिन्नः आत्मा—Here तनु means the soul encased and particularised by the body. N. B. The body which is an inanimate thing can never have the knowledge of Brahman ; hence, the word तनु here refers to the (animate) soul encased by the body.

3. कर्मसहकृत &c.—As final emancipation is attained by the knowledge of Brahman attended with the performance of the prescribed acts.

N. B. For philosophical discussions, see Notes on Sl. 2, pages 9-11.

Notes.

स्वाध्यायः—(i) सुधु आचर्य अध्ययनम् ; careful study of the Vedas.

(ii) Some analyse the word thus :—स्व + अध्याय, i.e. the study of one's *own* Veda.

N. B. Each one of the twice-born classes has in it the followers of the different Vedas. Some are ऋग्वेदिन्, some यजुर्वेदिन्, and some are सामवेदिन् ।

(क) व्रतेष्वप्राधान्यात् अस्य—M, P, V.

(ख) तच्च विच्छिन्नः for तन्ववच्छिन्नः—A.

(ग) मोक्षावाप्तिः—A, S.

वैविद्य—The word has been variously interpreted :—

(i) The acquisition of the three-fold sacred science, i.e., learning the three Vedas. It is either a co-ordinate word, or an adj. to स्वाध्यायेन । त्रयः एव वेदाः वैविद्यम्, चातुर्वर्ण्यादिवत् रूपसिद्धिः—Medh.

(ii) The vow to study the three Vedas (during thirty-six years).—Nār. and Rāgh.

(iii) It falls under the head of व्रत, but it has been separately mentioned here for its speciality, i.e., for the sake of emphasis—Kull.

इत्यया—यज + क्यप् - भावे ।

महायज्ञैः—अध्ययनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौती नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ Manu, III, 70.

See under I, 112.

ब्राह्मी—ब्रह्मणः इयम् इति ब्राह्मी ; ब्रह्मप्राप्तियोग्या ।

तनुः—The *Soul* encased by the body.

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २८ ॥

Prose. नाभिवर्द्धनात् (= नाभिच्छेदनात्) प्राक् पुंसः जातकर्म विधीयते । [तदा च] अस्य हिरण्यमधुसर्पिषां मन्त्रवत् (= मन्त्रोच्चारणपूर्वकं) प्राशनम् [कार्यम्] ।

Bengali. नाभिच्छेदनं पूर्वं पुंसस्तान् जातकर्मार्था मन्त्रान् विधेयम् । एवं तबन ताराक अत्रोच्चारणपूर्वक (मात्रित) स्वर्ण, मधु ও ঘৃত খাওয়াইতে হইবে । ২৯ ।

English.—Before cutting the umbilical cord, the natal ceremony of a male child should be performed. He should then be fed with (killed) gold, honey and Ghee with the accompaniment of Mantras. 29.

Kulluka. प्रागिति । नाभिच्छेदनात् (१) पूर्व (क) पुरुषस्य जातकर्मार्थाः संस्कारः क्रियन्ते । तदा च अस्य स्वर्णह्योक्तमन्त्रैः (२) स्वर्णमधुघृतानां प्राशनम् ॥ २८ ॥

(क) प्राक्—All except A.

Kulluka Explained.

1. नाभिच्छेदनात्—N. B. The word छेदन is the synonym of वईन in the text.

2. स्वगृह्योक्तमन्त्रैः—Attended with the Mantras of one's own गृह्यतत्त्व (by which his domestic ceremonies are directed to be performed).

Notes.

नाभिवईनात्=नाभिच्छेदनात् । वईनम् is from the root वृध—to increase ; here it means 'cutting' perhaps by विपरीतलक्षणा ।

पुंसः—According to Medh. and Gov., the word पुंसः is used to show that no ceremony is to be performed in the case of a eunuch child, and in the case of a female child the ceremony is to be performed without any Mantra—see II, 66.

हिरण्य-मधु-सर्पिषाम् प्राशनम्—Dr. Bühler, evidently dreading the effects of licking gold-dust on the system of a new-born child remarks :—'Though the text clearly says that the child is to be fed with gold, honey and butter, it appears from the Grihya-Sûtras, as also some of the commentators point out, that the last two substances only are to be given to the child, after they have been *touched with a piece of gold or a golden ring*'. But Sus'ruta, who knows more than the learned Doctor about the therapeutic effects of gold, says :—'अथ कुमारं श्रौताभिः अग्निः आन्वास्य जातकर्षणि कृते मधु-सर्पि-रनन्ता-ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णम् अङ्गुल्या अनामिकाया लिहयेत् ।—शरीरस्थान, १० । The thing is that *killed* (or *marrit*) gold and not raw gold is to be used, and we need not be anxious for its effects.

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्ये त्रिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

Prose. [जन्मापिचया] दशम्यां द्वादश्यां वा त्रिथौ, पुण्ये वा (=एव) त्रिथौ, [पुण्ये एव] मुहूर्त्ते, गुणान्विते वा (=एव) नक्षत्रे अस्य (=शिशोः) नामधेयं कारयेत् ।

Bengali. जन्मेर पत्र दशम दिने (अथवा दशम दिन अतीत इहेले), अथवा द्वादश दिन, अथवा उठ तिथि, बृहत् ७ नक्षत्रनक्षत्र दिने शिशुर नामकरण करिबे ॥ ३० ॥

English.—The rite of naming the child should be performed on the tenth or twelfth (day after birth), or on a lucky lunar day, in a lucky hour, under a lucky star. 30.

Kulluka. नामधेयमिति । जातकर्ममिति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रसूतत्वात् जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वा अहनि (1) अस्मि शिशोर्नामधेयं “स्वयमसम्भवे” (2) कारयेत् । अथवा ‘अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते’ [११२] इति शङ्खवचनात् दशमे अहनि अतीते एकादशाह्ने इति व्याख्येयम् (3) । तथापि अकरणे—प्रशस्ते तिथौ, प्रशस्ते एव सुहृत्, नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते (4), कर्तव्यम् । वा शब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

Kulluka Explained.

1. जातकर्ममिति &c.—On the 10th or 12th day counted from the day of *birth* (on this earth) which comes from the context, because ‘birth’ is referred to in the word जातकर्म which occurs in the previous Sloka.

2. स्वयमसम्भवे—[This word does not occur in the text, but is supplied by Kull. to explain the णिच् in the word कारयेत् । The causative कारयेत् will apply only] when the father is not in a position to perform the ceremony *himself*; [otherwise सः स्वयम् एव कुर्यात्] ।

3. अथवा अशौचे तु &c.—Or, here दशम्यां तिथौ should be explained as दशमे अहनि अतीते, अर्थात् एकादशेऽहनि—on the expiry of the tenth day, i.e. on the eleventh day. This will reconcile the present passage with the following statement of (the sage) शङ्ख (one of the 20 principal law-makers)—अशौचे तु &c., [which means that the ceremony of नामकरण is to be performed on the expiry of अशौचे [i.e. on the eleventh day (for a Brāhmaṇa)].

4. ज्योतिषावगते—Known with the help of ज्योतिषशास्त्र or astrology. N. B. This is an adjective qualifying all the nouns, viz., तिथि, सुहृत् and नक्षत्र ।

Notes.

नामधेयम्—नामन् + धेय प्रत्ययः—स्वार्थे, by the rule भागरूपनामस्यो धेयः ।
दशम्याम् द्वादश्यां वा—The word तिथि is both masc. and fem.
Hence दशम्यां and द्वादश्यां are in fem. N. B. The word तिथि here
means a solar तिथि or a day and not a lunar तिथि । The
expression दशम्याम् &c. has been explained in two ways :—

(i) On the 10th day, on the 12th day, &c. (for all castes) ;
or (ii) On the *expiry* of the 10th day, i.e., on the eleventh
day, or on the next day viz. twelfth day, &c. (for Bráhmanas).

N. B. Though the first explanation could not be objected
to on the ground of अशौच on the strength of this तिथि by
which the ceremony might be performed during अशौच, even
as the ceremony of जातकर्मन् is actually performed during
that period, still the second explanation seems to be pre-
ferable on the ground that it would reconcile the present
passage with all the other authorities on the same subject.
Cf. अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते—शंखः, अह्न्येकादशे नाम—
याज्ञवल्काः, अशौचव्यपगमे नामधेयम्—विष्णुः, एकादशेऽहनि पिता नाम
कुप्योत्—युतिः । Besides, the word द्वादश्यां will have no force
in the first explanation, as there would be no reason
for omitting the eleventh day. But in the second explanation
the word द्वादश्यां which is the next available day, may be
explained as being intended to stand for the *nearest* auspicious
day. Cf. Rágh.—द्वादशीपदं प्राशस्त्यपरम्, अतएव आह पुण्यम् इत्यादि ।
Some (e.g. Gangádhara) have improved the second explana-
tion a little and has applied it to all the castes in the
following way :—

दशम्यां रात्री अतीतायाम् एकादशेऽहनि ब्राह्मणस्य, द्वादश्यां रात्री अतीतायां
वयोदशेऽहनि क्षत्रियस्य, वा-शब्दात्—पञ्चदश्यां रात्री अतीतायां षोडशे वैश्यस्य,
त्रिंश्यां रात्री अतीतायाम् एकत्रिंशेऽहनि शूद्रस्य । Medh. has evidently
anticipated this explanation, but he does not know whether
to reject or to accept the stretch in the said explanation.

He says—...तद् अयुक्तं लक्षणायां प्रमाणाभावात् ; यदि तु ब्राह्मणभोजनं विहितं कचित्, तदा युक्ता लक्षणा ।

कारयेत्—क्त + णिच् + लिङ् । पिता स्वयम् असम्भवे नामधेयम् अन्येन केनचित् कारयेत् इत्यर्थः । 'पिता स्वयं कुर्यात्'—is the primary कल्प ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य मङ्गल्यं, क्षत्रियस्य बलान्वितं, वैश्यस्य धनसंयुक्तं, शूद्रस्य तु जुगुप्सितं [नामधेयं] स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणस्य मङ्गलवाचक, क्षत्रियस्य बलवाचक, वैश्यस्य धनवाचक, एव शूद्रस्य ईर्ष्यावाचक नाम हरेवे ॥ ३१ ॥

English.—A Brāhmana's name should denote something auspicious, a Kshatriya's denote power, a Vais'ya's wealth, and a Śūdra's something contemptible. 31.

Kulluka. मङ्गल्यमिति । ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गल-बल-धन-निन्दा-वाचकानि शुभ-बल-वसु-दोषादीनि (I) नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

Kulluka Explained.

1. शुभ-बल &c.—These are typical names denoting मङ्गल, बल, धन and निन्दा respectively.

Notes.

मङ्गल्यम्—मङ्गले साधु इति मङ्गल + यत् । मङ्गल्यम् as well as the three other adjectives in this Sloka qualify the word नामधेयम् in the preceding Sloka.

जुगुप्सितम्—युप + सन् (निन्दायां) = जुगुप्स इति नामधातुः, ततः क्त-प्रत्ययः । जुगुप्सितम् = निन्दितम् ।

शर्षवद्ब्राह्मणस्य स्याद् राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य शर्षवत्, राज्ञः रक्षासमन्वितम्, वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं, शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतं [नामः उपपदं] स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणेर नामे सुखवाचक, क्षत्रियेर नामे रक्षावाचक, वैश्येर नामे पुष्टिवाचक, एवंग शूद्रेर नामे दानववाचक कोन उपपद मिउ हईवे ॥ ७२ ॥

English.—A Bráhmaṇa's distinctive title or surname should imply happiness, a Kshattriya's imply protection, a Vais'ya's imply thriving, and a S'ūdra's imply service. 32.

Kulluka. इदानीमुपपदनियमार्थमाह (१)—शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एषां यथाक्रमं शर्म-रक्षा-पुष्टि-प्रेष्य-वाचकानि (क) शर्म-वर्म-भूति-दासादीनि उपपदानि (२) कार्याणि (४) । उदाहरणानि तु शुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदास इति । तथाच यमः—

‘शर्मा देवश्च (ख) विप्रस्य, वर्मा वाता च (ख) भूसुजः (५) ।

भूतिर्देवश्च (ख) वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥’

विष्णुपुराणेऽपि (३।१०।८) उक्तम्—

शर्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति चक्षसंयुतम् ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः (६) ॥ ३२ ॥

Kulluka Explained.

1. इदानीम् &c.—Now the author says the following for the regulation of the surnames (उपपद) ।

2. शर्मवर्म &c.—These are respectively illustrations of शर्मवाचक, रक्षावाचक, पुष्टिवाचक and प्रेष्यवाचक surnames. (शर्म means ‘happiness’, and प्रेष्य means ‘servitude’.)

3. उपपदानि—Surnames (as distinguished from the *proper* names).

4. कार्याणि = कर्तव्यानि । [कार्य here does not mean ‘an act’.]

5. भूसुजः = भूपालस्य = राज्ञः = चक्षियस्य ।

6. वैश्यशूद्रयोः—(यथाक्रमम् इति शेषः ; thus गुप्त is for वैश्य, and दास for शूद्र) ।

(क) All add कर्तव्यानि after वाचकानि । This seems to be a reader's note on the word कार्याणि below, but wrongly inserted into the body of the commentary.

(ख) शर्मदेवश्च—वर्मवाता च—भूतिर्देवश्च—M, P, V.

Notes.

शर्म्भवत्—शर्म्भ (the base being शर्म्भन्) means 'happiness', 'शर्म्भशात-सुखानि च' इत्यमरः । शर्म्भवत् as well as the three other adjectives qualify the word नामधेयम् in Sl. 30, but here the word नामधेय should be taken in the sense of उपपद (surname), as the description of the *proper* names have already been given in Sl. 31.

प्रेष्यसंयुतम्—इष + ख्यत् = एष्यम् । प्र + एष्यम् = प्रेष्यम् by the rule प्राट्‌होढीभ्यैष्येभ्यु—The first vowel of the words ऊह, ऊढ, ऊद्दि, एष and एष्य is lengthened when preceded by प्र । प्रेष्येण (= दासत्वेन) संयुतम्, इथा तत्पुरुषः । N. B. The form प्रेष्य also is admissible. In that case ईष + ख्यत् = ईष्यम् । प्र + ईष्यम् = प्रेष्यम् ।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मयार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

Prose. स्त्रीणाम्...आशीर्वादाभिधानवत् [नामधेयं स्यात्] ।

Bengali. ज़ीलोकक नाम सुखोच्छाया, अक्रूरार्थक, अशोभार्थक, मनोहर, मङ्गलवाचक, दीर्घवर्णान्त, एवम् आशीर्वादवाचक इत्येव ॥ ३३ ॥

English.—The names of women should be easy to pronounce, not implying anything dreadful, plain of meaning, pleasant, auspicious, ending in a long vowel, and containing a word of benediction. 33.

Kulluka. स्त्रीणामिति । सुखोच्चार्यम्, अक्रूरार्थवाचि, व्यक्ताभिधेयं (१), मनःप्रोत्तिजननं मङ्गलवाचि, दीर्घस्वरान्तम्, आशीर्वाचकेन 'अभिधानेन' शब्देन उपेतं, स्त्रीणां नाम कर्त्तव्यं—यथा यशोदादेवौ (क) इति ॥ ३३ ॥

Kulluka Explained.

१. व्यक्ताभिधेयम्—[This is the synonym of विस्मयार्थम्—व्यक्तम् अभिधेयम् अर्थः यस्य तत्] ।

(क) सारदादेवौ—A.

Notes.

सुखोद्यम्—सुखेन उद्यते उच्चार्यते इति सुख + वद + क्यप्—कर्कषि वाच्ये ।
The affixes क्यप् and यत् are alternatives by the rule 'वदः सुपि क्यप् च' । यत् would give सुखवद्यम् । सुखोद्यम् means that which is easily pronounceable, unlike the names सुस्निष्टाङ्गी, &c.

अक्रूरम्—unlike the names डाकिनী, छिन्नमस्ता, &c.

विस्मयार्थम्—unlike the names कामनिषा, कारीषगम्या, &c.

मनोहरम्—unlike the names कालाची, &c.

मङ्गल्यम्—unlike the names दुःखिनी, दुःशीला, &c.

दीर्घवर्णान्तम्—unlike the names शरत्, प्रभातकुसुम, &c.

आशीर्वादाभिधानवत्—unlike the names अलक्षणा, &c.—

आशिर्षं वदति इति आशीर्वाद्म् (adj.) = आशीर्वादकम् ; आशीर्वादम् अभिधानम्—कर्कषधारयः, आशीर्वादाभिधान + मतप् । This is the same as मङ्गल्यम् । On this word Medh. remarks—अथ मङ्गलस्य आशीर्वादस्य च को विशेषः ? न कश्चित् । वत्तपूरणार्थं भेदेनोपादानम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

Prose. चतुर्थे मासि शिशोः गृहात् निष्क्रमणं कर्त्तव्यम् । षष्ठे मासि अन्नप्राशनं [कर्त्तव्यम्] । यत् वा कुले मङ्गलम् इष्टं [सर्वत्र तत् कर्त्तव्यम्] ।

Bengali. चतुर्थमासे जन्मगृहे इहेते शिशु 'निष्क्रमण' संस्कार कर्त्तव्य । षष्ठेमासे 'अन्नप्राशन' । अथवा षष्ठे मासे कूलधर्माश्रमादे यथन ये संस्कार मङ्गलशुभ वस्त्रा निर्दिष्टे बाहे उतन सेई संस्कार करिबे ॥ ३४ ॥

English.—The infant's Nishkramana (or going out of its birth-chamber) should be performed in the fourth month ; his Anna-prás'ana (or first feeding with rice) in the sixth month ; or optionally at any other time held to be auspicious according to the custom of the family. 34.

Kulluka. चतुर्थे मासीति । चतुर्थे मासि बालस्य जन्मगृहनिष्क्रमणम् "आदित्यदर्शनाय" (1) कार्यम् । अन्नप्राशनञ्च षष्ठे मासि । अथवा कुलधर्मत्वेन (2)

यन्मङ्गलम् इष्टं तत् कर्त्तव्यम् । तेन उक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् (३) । तथाच यमः—‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् (४) ।’ सकलसंस्कारविषयश्चायम् (क) । (५) । तेन नाम्नां शर्मादिकस्युपपदं कुलाचारेण कर्त्तव्यम् (६) ॥ ३४ ॥

Kulluka Explained.

1. आदित्यदर्शनार्थम्—[This is supplied by Kull.].
2. कुलधर्मत्वेन—Being the custom of the family.
3. तेन उक्तकालात् &c.—So, even at a time different from that prescribed before (viz. the fourth month) the ceremony of निष्क्रमण may be performed.
4. ततस्तृतीये कर्त्तव्यम्—&c.—N. B. This sentence which is not found in any of the printed यमसंहितास (which deals mainly with प्रायश्चित्त only) is a distinct and unwarrantable departure from such high authorities as Manu, Yāyavalkya, Vyāsa, Vishnu, &c. I would therefore venture to suggest that if it were not a bogus quotation the word तृतीये as found by Kull. in his यमसंहिता might be a copyist's devil for तृतीये which means 'fourth'. The line would then read as—‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्’ and will thus be reconciled with all the authoritative texts on the point.
5. सकलसंस्कारविषयः &c.—This (alternative, viz., यदेष्टं सङ्गलं कुले) applies to *all* the संस्कारs.
6. तेन नाम्नां &c.—Therefore, even the surnames, viz., शर्मान्, &c., should be used according to the custom of the family.

Notes.

मासि—मास-शब्दस्य सप्तम्या एकवचने ; मासि is the alternative form. मास is optionally ordered in place of मासि in शस् (२या बहुवचन) and the subsequent विभक्तिस.

गृहात् = सूतिकागृहात् ।

(क) सकलसंस्कारविषयम्—B, M, P. This language is more technical, and is, curiously enough, found intact in Medh.

यदेष्टं मङ्गलं कुले—Some of the commentators take it as applying not only to the observances *named* here, but to other observances also, if any. Cf. 'यत् वा कुले दारकस्य श्रेयस्यं मङ्गल्यं' पूतनाश्रूणिकौकिलचोपहारादि प्रसिद्धं कालविशेषे वा तत् कर्त्तव्यम्—Medh.

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

Prose. सर्वेषाम् एव द्विजातीनां धर्म्मार्थं चूडाकर्म्म प्रथमे तृतीये वा श्रुतिचोदनात् कर्त्तव्यम् ।

Bengali. सकल द्विजातिरहो जन्मर अथवा वर्षे अथवा तृतीय वर्षे चूडाकरण नाशक मङ्गल श्रुतिर इति अत्रुमादेर धर्म्मार्थ कर्त्तव्य । ॥ ३५ ॥

English.—The ceremony of Chudā-karman (tonsure) should be performed, as hinted in the S'ruti, for the sake of spiritual merit, of all twice-born men in the first or third year (after birth) 35.

Kulluka. चूडाकर्म्मति । चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां 'धर्म्मतः' धर्म्मार्थं कार्यम्, श्रुतिचोदनात्—'यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव' [ऋग्वेद ६।७५।१७] इति मन्त्रलिङ्गात् (१) । कुलधर्म्मानुसारिण अयं व्यवस्थित-विकल्पः । अतएव आश्वलायनगृह्यम् [१।१७।१]—'तृतीये वर्षे चौले (क), यथाकुल-धर्म्मं वा' ॥ ३५ ॥

Kulluka Explained.

१. श्रुतिचोदनात् &c.—The word श्रुतिचोदनात् means that the चूडाकर्म्म (though not directly mentioned in the श्रुति) is prescribed by the Veda, as it gives an indirect hint to it in the मन्त्र (Vedic text)—'यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव' ।

N. B. [The quotation (which gives the description of a battle-field) means—where arrows strike like hairless i.e. shaved

(heads of) boys. Now, here the word विशिख informs us that in the Vedic age boys used to have their heads shaved. So, we should follow that practice and have that संस्कार amongst us even now.]

Notes.

धर्मेतः—धर्म + तस् - चतुर्थ्याः । So, धर्मेतः = धर्माद्यम्—Kull. Nan-dana explains धर्मेतः as कुलधर्मेतः । Cf. आश्रयायन (quoted by Kull.)—द्वितीये वर्षे चौलं, यथाकुलधर्मं वा ; also cf. चूडा कार्या यथाकुलम्—याज्ञवल्क्यः, १।१२ ।

श्रुतिचोदनात्—चुद + ल्यट् - भावे । चोदन = Enjoinment. On the word श्रुतिचोदनात्, Gov. remarks (after quoting the श्रुति as found in Kull.)—अनेन एतद्दर्शयति यत् एवं प्रायः वेदलिङ्गभूलाः स्मृतयः इति ।

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

Prose. गर्भाष्टमे अब्दे ब्राह्मणस्य, गर्भात् एकादशे [अब्दे] राज्ञः (= क्षत्रियस्य), गर्भात् द्वादशे [अब्दे] तु विशः (= वैश्यस्य) उपनायनम् (= उपनयनं) कुर्वीत ।

Bengali. ब्राह्मणस्य उपनयनं गण्डाष्टमे वर्षे, क्षत्रियस्य गण्डेकादशे वर्षे एवं वैश्यस्य गण्डेद्वादशे वर्षे कर्तव्यं ॥ ३६ ॥

English.—The investiture with the sacred thread should be performed in the eighth year after conception in the case of a Brāhmaṇa, in the eleventh year after conception in the case of a Kshattriya, and in the twelfth year after conception in the case of a Vais'ya. 36.

Kulluka. गर्भाष्टम इति । गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य उपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेव उपनायनम्—‘अन्येषामपि दृश्यते’ (पाणिनिः ६।३।१३७) इति दीर्घः (१) । गर्भादेकादशे क्षत्रियस्य, गर्भाद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

Kulluka Explained.

1. उपनयनमेव &c.—The word उपनायनम् is thus derived.—
उपनयनमेव उपनायनम् । The अ is lengthened into आ by the rule
'अन्वेषामपि दृश्यते' । [The Sūtra means—Lengthening is found in
other cases also. Cf. पूरुष for पुरुष ; also cf. Kull. 6 on I. 10.]

Notes.

गर्भाष्टमेऽब्दे—In the eighth year counted from the child's birth
in the womb. N. B. According to Yājñavalkya, it may also
be counted from the birth on the earth ; or, in each case,
according to the custom of the family.

Cf. गर्भाष्टमेऽब्दे वाग्दे ब्राह्मणस्त्रीपनायनम् ।

राजानिकादशे, सैके विशानिके यथाकुलम् ॥ १।१४ ।

उपनायनं कुर्वीत—उपनयनमेव इति उपनायनम् । This is the view of
all except Nārāyana and Gangādhara.

उपनयनं पिता कार्यम्, असम्भवे अन्येनामि कारयितव्यम् इत्येतदर्थम् उपनायन-
मिति प्रयोजनव्यापारः पितादीनां दर्शितः ।—Nārāyana. Cf. Kull.'s explana-
tion of नामधेयं कारयेत् in Sl. 30.

Gangādhara explains उपनायनम् as formed with an *emphatic*
णिच् and holds that the boy's उपनयन should not be performed
by the father *himself*, but by somebody else. The quotation—

अष्टौ संस्कारकर्त्तृणां गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यात् तदन्यो वा तस्याभावोऽपि तत्क्रमात् ॥

is pronounced by him to be bogus and unauthentic. His
grounds are :—

(1) पुत्राचार्य्ये is held to be अप्राक्तेय ; cf. Manu, III, 160. [The
exposition पुत्रः आचार्य्यः यस्य सः (instead of पुत्रस्य आचार्य्यः), as
proposed by Kull. and others, is perverse].

(2) उत्पादकः पिता and ब्रह्मदाता पिता have been distinguished
rather too often. Cf. उत्पादकब्रह्मदातौर्गौरयान् ब्रह्मदः पिता—II, 146 ;
&c. &c.

(3) Numerous authoritative instances can be cited to shew that in spite of the father's presence some other has been engaged to initiate the son. So the so-called injunction तस्याभावे तदन्यः कुर्यात् is found often to be violated :—

“श्रूयते हि छान्दोग्योपनिषदि—उद्दालके जीवति तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः पितुरन्यत्र ब्रह्मचर्यं द्वादशवर्षं कृत्वा अनूचानसामी भूत्वा समावृत्तः पितुरग्रे अगात् । जीवति दशरथे सन्निहिते च वसिष्ठो रामादीन् उपनाययत् । जीवति वसुदेवे रामकृष्णौ सान्दीपनिः उपनाययत् । तस्मात् ‘तस्याभावे तदन्यः कुर्यात्’ इति असङ्गतम्” ।

(4) नित्यगुरुकुलवास to which so much credit is given, would become a queer thing if the father and the आचार्यगुरु were the same person.

(5) If the father is the आचार्यगुरु then the mother would belong to the गुरु's family. So the injunction that the first begging should preferably be made of the mother (cf. Manu, II, 50) is not easily reconcilable with the injunction ‘गुरोः कुले न भिक्षेत’ (cf. Manu, II, 184)

To these might be added :—

(6) With reference to the injunction of the child's initiation the form उपनायन (as found here) instead of उपनयन is often met with. Cf. Yājñavalkya, I, 14 ;—S'amkha, II, 6.

(7) The following expression also which is often employed in Grammar as a typical example of लिङ् to denote अर्चोष्ट (wish), favours this view—अधीच्छासो भवन्तं माणवकं भवानुपानयेत् ।

(8) Should the father be the prescribed आचार्य, the queries like the following made to the ब्रह्मचारिन्—‘को नाम असि’, ‘कस्य ब्रह्मचार्यस्य असि’, &c., would sound rather queer.

(9) The general injunction with regard to *Tantric* initiation—‘पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात्’ might be due to *this* interpretation of the *Vedic* उपनायन ।

(10) Barring some rare instances in these days we do not come across any instance in the Vedic and Puranic ages where the father has been described to be the A'chrāya of his son.

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

Prose. ब्रह्मवर्चसकामस्य विप्रस्य पञ्चमे [वर्षे], बलार्थिनः राज्ञः (= क्षत्रियस्य) षष्ठे [वर्षे], ईहार्थिनः (= कृष्यादिकर्मयुक्तस्य) वैश्यस्य अष्टमे [वर्षे] [उपनायनं] कार्यम् ।

Bengali. ब्रह्मवर्चसकामस्य विप्रस्य पञ्चमे वर्षे, बलार्थी क्षत्रियस्य षष्ठे वर्षे, ईहार्थी कृष्यादिकर्मयुक्तस्य वैश्यस्य अष्टमे वर्षे उपनायनं कर्यम् ॥ ३७ ॥

English.—The investiture of a Brāhmaṇa desirous of spiritual proficiency should be done in the fifth year after conception ; that of a Kshattriya seeking power, in the sixth ; that of a Vaisya longing for (success in his) business, in the eighth. 37.

Kulluka. ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो 'ब्रह्मवर्चस' (1) ; तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनायनं कार्यम्, क्षत्रियस्य हस्त्यश्वदिराज्यबलार्थिनो (2) गर्भषष्ठे, वैश्यस्य बहुकृष्यादिचैवार्थिनो (3) गर्भाष्टमे,—गर्भवर्षाणामिव प्रकृतत्वात् (4) । यद्यपि बालस्य कामना न सम्भवति तथापि तत्पितुरेव तद्वत्फलकामना तस्मिन्नुपचर्यते (5) ॥ ३७ ॥

Kulluka Explained.

1. वेदाध्ययन &c.—The word ब्रह्मवर्चस means the spiritual power due to the excellence of the study of the Veda and its accurate knowledge, &c.

2. क्षत्रियस्य हस्त्यश्वदि &c.—Of a Kshattriya who wants to have royal strength consisting of elephants, horses, &c. [The word बलार्थिनः occurs in the text, and Kull. illustrates बल as हस्तिर्, अश्व, &c.]

3. वैश्यस्य &c.—Of a Vaisya who seeks prosperous business of cultivation, &c.

[The word ईहा (from the root ईह—चेष्टायाम्) means 'activity'.]

4. गर्भवर्षाणामिव प्रकृतत्वात्—In all the above cases the age is to be counted from गर्भवर्ष i.e. the birth in the womb, as गर्भवर्ष comes from the context.

5. यद्यपि &c.—Although a child can have no (such) desire yet the desire of his father regarding the child is transferred (उपचर्यते) to the latter.

Notes.

ब्रह्मवर्चसकामस्य—ब्रह्मणो वर्चः = ब्रह्मवर्चसम् । समासान् अच् comes in by the rule 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' । ब्रह्मवर्चसं कामः यस्य सः—बहुव्रीहिः, यदा ब्रह्मवर्चसं कामयते यः सः इति ब्रह्मवर्चस—कम् (+ णिङ्) + अण्—कर्तरि । ईहादिभ्यः—ईह (चेष्टायाम्) + अङ्, ततः टाप् = ईहा = चेष्टा = activities ; business. अर्थः असन्निहितः अस्य इति अर्थो, ईहानाम् अर्थो ईहार्थो, तस्य ।

आ षोडशादब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशत् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य आ षोडशात्, क्षत्रबन्धोः आ द्वाविंशत्, विशः (= वैश्यस्य) आ चतुर्विंशतेः सावित्री (= गायत्री, उपनयनम् इत्यर्थः) न अतिवर्त्तते ।

Bengali. ब्राह्मणस्य गर्भ-षोडशवर्ष पर्याप्त, क्षत्रियस्य द्वाविंशवर्ष पर्याप्त, एव वैश्यस्य चतुर्विंशवर्ष पर्याप्त उपनयनस्य काल अतिक्रान्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

English.—The (time for the) Sāvitrī (i.e. investiture) of a Brāhmana does not lapse until the completion of the sixteenth year (after conception) ; of a Kshattriya until the completion of the twenty-second ; of a Vais'ya, until the completion of the twenty-fourth, 38.

Kulluka. आ षोडशादिति । अभिविधौ आङ्, ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् उक्ता-ष्टमेकादशद्वादशवर्षैर्गुण्यस्य विवक्षितत्वात्(१) ।—षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्रानु-वचनम् (क) उपनयनं (२) नातिक्रान्तकालं भवति ; क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तम् ; वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ् केचित् व्याख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात् (३) । तथाच यमः—

‘पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥

(क) सावित्रार्थे वचनम्—B, Bg, J, S, V, G. (But G in his notes reads सावित्रानुवचनम्) ।

प्रायश्चित्तं भवेद्दिषां प्रोवाचं वदतां वरः ।

विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मायैतत्त्ववित् ॥

सशिश्वं वपनं (4) कृत्वा व्रतं कुर्व्यात् समाहितः ।

हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा' ॥ ३८ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिविधौ &c.—Here the आङ् is used to denote अभिविधि or *inclusion*, as the different ages prescribed for the different castes are evidently intended to be double of what have been *primarily* prescribed for them (in Sl. 36). [Kull.'s point is that if the 16th year or the 22nd year or 24th year is not *included* they cannot be *double* the primarily prescribed period viz. 8, 11 and 12 ; but Kull. argues that the present figures, as they are put, are certainly intended to be *double* of the former ones ; otherwise it would be perhaps prosaic according to him]

2. सावित्रानुवचनम् उपनयनम्—[सावित्री (which means गायत्री) is the word which occurs in the text. Kull. replaces it by सावित्रानुवचनम् or giving the सावित्री (unto the साणवक) which means उपनयनम् । उपनयनम् is the synonym of सावित्रानुवचनम् ।

3. अत्र सव्यादायाम् &c.—[The addition of an इति after आङ् would improve the language which is otherwise clumsy. The passage means—] Some explain that the आङ् here denotes सव्यादा or inclusion on the strength of a passage of Yama (author of one of the 20 principal Smritis). N. B. The passage referred to has been quoted by Kull. It enjoins penances for a Brāhmaṇa boy who has passed 15 years without having received the गायत्री । Kull. does not venture to refute this second view, nor does he suggest any reconciliation between the text of Manu and that of Yama. The real explanation seems to be as follows :—

Here in the present Sloka of Manu we cannot but take आङ् in अभिविधि as the गर्भवर्ष must come from the context, (cf.

Kull. Expl 4, Sl. 37). But in the text quoted by Kull. and attributed to Yama the year is to be counted from the child's birth *on the earth* and not *in the womb*, as there is no context of गर्भवर्ष ।

4. सशिखं वपनम्—A wholesale shaving including that of the शिखा even. [This shows that this is a very extreme case].

Notes

आ षোড়শাत्—If the two words were compounded, the form would be आषোড়শम् । The आङ্ is in अभिविधि or inclusion.

सावित्री—Here सावित्री is the *investiture* of the সাবিত্রী । (সাবিত্রী means গায়ত্রী) ।

চত্বর্থী—The word বস্তু at the end of such compounds sometimes implies contempt. Here of course it has no such force.

অত জঙ্ঘ তথ্যোপ্যেতে যথাকালমসংস্কৃতাঃ ।

সাভিত্রীপতিতা ব্রাত্যা ভবন্ত্যর্থ্যবিগর্হিতাঃ ॥ ৩৫ ॥

Prose. তথ্যোপ্যেতে (= ব্রাহ্মণাদয়ঃ) যথাকালম্ অসংস্কৃতাঃ অতঃ জঙ্ঘ সাভিত্রীপতিতাঃ আর্থ্যবিগর্হিতাঃ ব্রাত্যাঃ (= ব্রাত্যসংস্কাঃ) ভবন্তি ।

Bengali. ব্রাহ্মণাদি এই তিন বর্গ যদি এতাবৎ কালের মধ্যে সংস্কৃত অর্থাৎ উপনীত না হন তাহা হইলে তাঁহারা উপনয়নজন্মে হইয়া মাধুসূদনজন্মে নিম্ননয় হন, এবং তাঁহাদের মূলকেই ব্রাত্য বলে ॥ ৩৫ ॥

English.—After these periods, men of these three castes who have not received the sacrament at the proper time, are excluded from the Sāvitrī (initiation) and despised by the good, and are called Vratyas. 39.

Kulluka. অত জঙ্ঘমিতি । এতে ব্রাহ্মণাদয়ঃ ‘যথাকাল’—যা যস্য আনুকূল্যকোপ্যে উপনয়নকাল উক্তঃ—ষোড়শবর্ষাদিপার্থক্যং, তত্র (1) অসংস্কৃতাশ্চতুর্ধ ‘সাভিত্রীপতিতাঃ’ উপনয়নহীনাঃ শিষ্টগর্হিতা ব্রাত্যসংস্কা (2) ভবন্তি । সংস্কা-

प्रयोजनञ्च—‘ब्राह्मणं याजनं कृत्वा’ [मनु—११।१८८] इत्यादि (क) व्यवहार-
सिद्धिः (३) ॥ ३६ ॥

Kulluka Explained.

१. यथाकालं &c.—यथाकालम् असंस्कृताः means not initiated even within the time *secondarily* prescribed for each, viz. the 16th year, &c. (See Sl. 38).

२. ब्राह्मसंज्ञाः = ब्राह्मसंज्ञकाः । Technically called ब्राह्म ।

३. संज्ञाप्रयोजनं च &c.—The necessity of giving them a technical name is to facilitate reference to them (in the S'āstras) ; thus (instead of saying ‘those who officiate as priests for those who have not been initiated at the proper time’) the author in XI, 198 says ‘those who officiate as priests for the *Vratyas*’. The mention of this short name saves the trouble of unnecessarily repeating big sentences like the one mentioned above.)

Notes.

अतः—Referring to the maximum age-limit mentioned in Sl. 38.

यथाकालम्—See Kull. Expl. 1.

सावित्रीपतिताः—सावित्र्याः पातताः भट्टाः इति प्रसी-ततृपुरुषः । यद्वा, पतिता सावित्री येषां ते सावित्रीपतिताः, पतितसावित्रीकाः वा ; ‘वा आहिताग्न्यादिषु’ इति सूत्रेण पदद्वयम् । सावित्री means गायत्री—सविता देवता अस्याः इति सावित्री । सविता is the deity of the hymn to which the गायत्री belongs. Or, वेदं सूते या सा सावित्री, सावित्री एव सावित्री । स्वायें अण् ।

सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कौत्स्यते ।

यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ॥

वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्राच्यते बुधैः ॥ वङ्गपुराण, ब्राह्मणप्रशंसा ।

ब्राह्मः—ब्रातः = समूहः = व्याधादिः, स इव इति ब्राह्मः—ब्रात + यत् ।

(क) इत्यादिना—B, Bg, Bh, Bk, J, G, M, P, V ; इति—A.

आर्य-विगर्हिताः—आर्यैः (शिष्टैः) विगर्हिताः (निन्दिताः) इति श्या-तत्पुरुषः । N. B. It should be noted that these ब्राह्म (at least up to a certain generation) are re-admitted to society on their performing the penance called ब्राह्मस्तोम ; cf. सावित्रीपतिता ब्राह्म ब्राह्मस्तोमाहते क्रतोः—याज्ञवल्क्य, १।३९ ।

नैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद् ब्राह्मणः (क) सह ॥४०॥

Proso. ब्राह्मणः विधिवत् अपूतैः एतैः सह आपदि अपि कर्हिचित् (कदाचित्) ब्राह्मन् यौनान् च सम्बन्धान् न आचरेत् ।

Bengali. विधिवत् प्रायश्चित्त द्वारा पवित्र ना इहेले कोनও ब्राह्मण (ईत्यादि) ईशदिगेर महित आपङ्कालेও कदापि बाधन, अध्यापन ईत्यादि बेदमन्त्रक এবং कथादानादि धोनि-मन्त्रक करिबेन ना ॥ ४० ॥

English.—With such men, if they have not been purified according to the rule, let no Brāhmana, &c., ever, even in times of distress, form a connection either through the Veda or through marriage. 40.

Kulluka. नैतैरिति । एतैर्ब्राह्मैः अपूतैः (ख) यथाविधि प्रायश्चित्तमकृत-वद्भिः सह आपत्कालेऽपि कदाचित् अध्यापनकन्यादानादिसम्बन्धान् ब्राह्मणो नावुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

Notes

एतैः—श्या in connection with सह, the last word of the verse. The composition of this verse is open to दूरान्वयदोष ।

विधिवद् अपूतैः—न विधिवत् पूतैः । अपूतैः इत्यत्र सामिचलेऽपि गमकत्वात् समासः । न विधिवत् पूतैः इत्यत्र साधु । The विधि refers to the प्रायश्चित्त called ब्राह्मस्तोम—See Notes on आर्यविगर्हिताः in the previous Sloka.

आपदि—Even in times of distress ; i. e. even in extreme circumstances.

(क) ब्राह्मणैः—A, M, P. (ख) अपूतैः—Before ब्राह्मैः in all except A.

कहिंचित्—कदाचित् । कहिं=किम् + हिंल्—सप्तम्याः ।

ब्राह्मन् सस्वत्वान्—Connection through Brahman or Veda, viz., teaching them or reading with them the Veda ; or officiating for them as a priest, or to appoint them as priests.

यौनान् सस्वत्वान्—Connection through marriage, viz., giving girls to them in marriage, or taking a girl from their family.

ब्राह्मणः—Nom. of आचरेत् । The reading ब्राह्मणैः also gives sense ; but Kull. seems to have read ब्राह्मणः । Nár. notices ब्राह्मणैः as an alternative reading. In both cases the word ब्राह्मण stands for all the twice-born castes.

कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

Prose. ब्रह्मचारिणः शाणक्षौमाविकानि [अधोवासंसि] कार्णरौरववास्तानि चर्माणि [उत्तरीयाणि] च आनुपूर्व्येण वसीरन् ।

Bengali. तिनवर्गेर वस्त्रांनो यथाक्रमे षणवत्, कोर (अर्थां रेशमी) वस्त्र ७ मेवजोमनिर्झित (अर्थां पशमी) वस्त्र पत्रिधान करिवेन, एवं कुशशारमुगचर्म, रुरुमुगचर्म ७ हागचर्म उडुग्रीवकपे ग्रहण करिवेन ॥ ४१ ॥

English. Let students, according to the order (of their castes) wear (lower) garments made of hemp, silk and wool, and (as upper dresses) the skins of Krishna-s'ára, Ruru and he-goat. 41.

Kulluka. कार्णरौरववास्तानीति । कार्ण इति विशेषानभिधानेऽपि मृग-विशेषः ;—रुरुसाहचर्यात्, 'हारिणमैषेयं वा कार्णं ब्राह्मणस्य' (२।१३) इति आप-सस्ववचनात् कृष्णमृगो गृह्यते(१) । कृष्णमृग-रुरु-च्छाग-चर्माणि ब्रह्मचारिणः "उत्तरी-याणि" वसीरन् । 'चर्माण्युत्तरीयाणि' इति गृह्यवचनात् (२) । तथा शय-क्षुमा-मेषलोम-भवानि "अधोवसनानि" (३) ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधौरन् ॥ ४१ ॥

Kulluka Explained.

१. कार्ण इति &c.—Although the adjective कार्ण has been used here without any particular noun, yet the black deer is intend- ed here on the strength of the neighbouring word रुरु (which

is also a kind of *deer*). This is also supported by the following text of A'pastamba—'(the skin) of a black हरिण or एण is prescribed for a Brāhmana'.

2. चर्मणि &c.—[In the preceding sentence Kull. has added the word उत्तरीयाणि as the objective of वसीरन् । Whence does he get it ? He gets it] from the following गृह्यसूत्र—
'The skins are to be used as उत्तरीय—upper garments.

3. अधोवसनानि—Lower garments. [Like the word उत्तरीयाणि in the previous sentence this word is supplied here by Kull.]

Notes.

कार्णरौरववास्तानि—कणस्य (= कणमृगस्य) इदं चर्म इति कार्णम् । रुरोः (= रुरुमृगस्य) इदम् इति रौरवम् । वस्तस्य (= छागस्य) इदमिति वास्तम् । कार्णं च रौरवं च वास्तं च कार्णरौरववास्तानि—इन्द्र ; adj. of चर्मणि ।

शाल्वीमाविकानि—शणस्य इदमिति शणम् । क्षुमायाः इदमिति क्षीमम् ; क्षुमा means silk. अवेः शेषस्य इदमिति अवि + ठक् = आविकम् = शेषलान्-भवम् ; woolen ; वयाणां इन्द्रसमासः ।

वसीरन्—This verb is placed in a position intermediate between the two objectives which it governs, viz., कार्णरौरववास्तानि चर्मणि and शाल्वीमाविकानि । Kull., quoting an authority, explains that those in the first group are to be put on as upper garments, and those in the second as lower garments. N. B. Upper garments are those that are used above the waist, and lower garments are those that are put on below the waist.

आनुपूर्व्येण—अनुपूर्वं + यञ् । Respectively.

मोज्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

Prose. विप्रस्य—मौज्जी, त्रिवृत्, समा, श्लक्ष्णा मेखला कार्य्या ; क्षत्रियस्य तु—मौर्वी ज्या [मेखला कार्य्या] ; वैश्यस्य—शणतान्तवी [मेखला कार्य्या] ।

Bengali. ब्राह्मणेर मेथला अर्थात् मथावकनो मूञ्जतृणनिर्मित, त्रिगुण, समगुणजस्य-
विशिष्टे ऽ मूथम्पर्श इहेवे ; मूर्वातृणनिर्मित जा (अर्थात् धनुकेर हिला) कञ्जिरेर मेथला
इहेवे ; एवम् वैश्वेर मेथला शर्मातृणनिर्मित (७ त्रिगुण) इहेवे ॥ ४२ ॥

English.—The Mekhalá (or girdle) of a Bráhmāna is to be made of a triple cord of Munja grass, smooth and of uniform size ; that of a Kshattriya, of a bow-string made of Múrvá fibres ; that of a Vais'ya, of a (tripple) thread of hemp. 42

Kulluka. सौज्जीति । सुज्जमयी विगुणा समगुणचयनिर्मिता सुखस्यशां
ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या । चक्षियस्य मूर्वामयौ ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला ; अत्र (क)
ज्यात्वविनाशपत्तेः त्रिवस्त्वं नास्ति इति मेधातिथिगोविन्दराजौ (१) । वैश्यस्य प्राण-
सूत्रमयी, अत्र वैगुण्यमनुवर्तते एव (ख), 'विगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' इति सामान्येन
प्रचेतसा वैगुण्याभिधानात् (२) ॥ ४२ ॥

Kulluka Explained.

1. अत्र ज्यात्व &c.—Medh. and Gov. hold that here (in the case of a Kshattriya) the मेखला is not to be taken threefold, as then the ज्यात्व would vanish, i.e., it would then cease to be a ज्या । [The point is this—For a चक्षिय the girdle has been prescribed to be not only मूर्वामयौ but मूर्वामयी ज्या । So, it must be taken in the form of a ज्या, which, as we all know, is never threefold. If we take it threefold, it would be सौर्वी of course, but it would cease to be a ज्या ।]

2. अत्र वैगुण्यम् &c.—Here, again, (viz. in the case of a वैश्य), the वैगुण्य comes in, for the girdle has been generally (सामान्येन) said to be threefold by प्रचेतस् in the following text—'विगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' । [The point is this—The girdle has been said to be threefold. This is the general rule. An exception was made in the case of a चक्षिय on special grounds. But no such ground appears in the case of a वैश्य । So, the general rule applies ; i.e. the girdle of a वैश्य should be

(क) अतः—All except A. (ख) वैगुण्यं वर्तते इति—A.

threefold.] N. B. The text 'ত্রিগুণাঃ প্রদক্ষিণা মীখলাঃ' quoted above, means—A মীখলা should be prepared threefold with a left-to-right course of the hand.

Notes.

মৌজী—মুজ্জঃ দৃশ্যবিশেষঃ, তস্য ত্রয়ম্ ।

ত্রিঘট—ত্রি—ঘট + ক্রিপ্—কর্তৃরি ।

মীখলা—Girdle. The name clearly indicates that it should be worn as a waistband, but the custom in Bengal as well as in some other provinces, as we see in these days, is to wear it in the position of the উপবীত ।

শৃণতানবী—Medh. explains the derivation in two different ways—(i) শৃণতন্তু + অণ্, উত্তরপদবহিঃ কান্দসত্বাৎ ; or (ii) তন্তু + অণ্ = তানবী, শৃণানং তানবী ইতি ।

মুজ্জাঃলাভে তু কর্তব্যঃ কুশাশ্মন্তকবল্লভৈঃ ।

ত্রিঘটা গ্রন্থিনৈকেন ত্রিभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ৪৩ ॥

Prose. মুজ্জাঃলাভে (= মুজ্জাাদীনাম্ অলাভে) [ব্রাহ্মণাदीनां वधाणां यथाक्रमं] কুশাশ্মন্তকবল্লভৈঃ ত্রিঘটা একেন গ্রন্থিনা ত্রিभिः पञ्चभिः एव वा [ग्रन्थिभिः] মীখলা কার্য্য ।

Bengali. মুজ্জের (মুর্জীর এবং শণতন্তুর) অর্ডার হইলে ত্রাক্ষণাদি বর্ণজ্বয়ের মেথলা যথাক্রমে কুশ, অশ্মন্তক ও বল্লভ তুণ দ্বারা প্রস্তুত করিতে হইবে । এবং তাহাদের তিনগুণ লইয়া (উভয় পক্ষেই অর্থাৎ মুজ্জাদিকৃতই হউক, অথবা কুশাদিকৃতই হউক) কুলাচারানুসারে এক, তিন বা পাঁচটি গ্রন্থি করিতে হইবে ॥ ৪৩ ॥

English.—If Munja grass (and so forth) be not procurable, the girdles may be made (respectively) of Kus'a, As'mantaka and Valvaja fibres, threefold, with a single knot or with three or five knots (according to the custom of the family). 43.

Kulluka. মুজ্জালাভমিতি । কর্তব্যঃ ইতি বহুবচননির্দেশাত্, ব্রহ্মচারি-ন্যস্য প্রকৃতত্বাৎ, সুখালাভে বিধিপি অপেচায়াঃ সমত্বাৎ, কৌশাদীনাং চ তিস্রুণাং বিধানাত্, মুজ্জায়ালাভে ইতি বীজব্যম্ (১) । 'কর্তব্যঃ ইতি বহুবচনম্ উপপন্ন-

तरम् (2) भिन्नजातिसम्बन्धितया' इति ब्रुवाणस्य भेदातिथेरपि बहुवचनपाठः सम्भवतः ।—सुज्ञाद्यस्त्रिभिः ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्त्रिभिः (क) दण-विशेषैर्मैखलाः कार्य्याः । त्रिगुणैकग्रन्थिना (ख) युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत्र च 'वा'शब्दनिर्देशात् ग्रन्थिनां न विप्रादिभिः क्रमेण सम्बन्धः, किन्तु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः (3) । ग्रन्थिभेदश्चायं सुखापेक्षासम्भवात् [सुखासुख्यपेक्षा-सम्भवात् ?] (ग) ग्रहीतव्यः (4) ॥ ४३ ॥

Kulluka Explained.

1. कर्त्तव्याः इति &c.—[In the preceding Sloka three different things, viz. सुज्ञ, मौर्वी ज्या and श्रणतनु, have been prescribed to be the मैखलाः of the three different castes. But, in this Sloka three other things are prescribed as अनुकल्पः or substitutes. Now, these appear to have been said to be अनुकल्पः for सुज्ञ only But Kull. (with all other commentators) argues that] here the word सुज्ञ must be taken in the sense of सुज्ञ, etcetera, and that on the following grounds :—(a) The word कर्त्तव्याः is in plural ; (b) the Brahmachārins here are *three* in number. (c) The want of the primary thing may happen in all the *three* cases equally ; and (d) here also *three* अनुकल्पः are prescribed,—कुश, अग्रमन्त्रक and वल्ग्व ।

2. उपपन्नतरम्—Very appropriate.

3. अत्र च 'वा'शब्दनिर्देशात् &c.—From the use of the word वा (it is to be understood that) the (three kinds of) knots mentioned here are not to be taken with (the three castes, viz.) the Brāhmanas, &c., *respectively*, but, in all cases, to be held as optional in accordance with the custom of the family.

(क) त्रिभिः—Not in M, P, V. (ख) त्रिगुणैकग्रन्थिना—A.

(ग) सुखासुखापेक्षासम्भवात्—B, Bh, Bk, J, M, P, V ; this also, by being supplied with an altogether foreign word, e. g., उभय-त्रापि, would give the same sense. सुखापेक्षासम्भवात् (?)—S. After all it seems that none of these readings is genuine.

4. ग्रन्थभेदः &c.—यथा अनुख्यासु (= आनुकल्पिकासु) मेखलासु तथा सुख्यासु अपि मेखलासु ग्रन्थेः कुलाचारस्य च अपेक्षायाः सम्भवात् (or समत्वात् ?) तत्रापि अयं ग्रन्थभेदः ग्रहीतव्यः । This difference in the number of knots (although mentioned by the side of the substitutes) should be taken with reference to the primary things also ; i.e., the difference in the number of the knots (which depends solely on कुलाचार) is not affected whether we use सुञ्ज, मौर्वी ज्या and शणतन्तु, or their substitutes—कुश, अशमन्तक and वल्लज । Cf. एतच्च प्रतिनिधिसन्निधिपाठेऽपि मुखेनाप्यन्वितं भवति, तत्रापि ग्रन्थादेरपेक्षितत्वात्—Nār. ; ग्रन्थभेदश्चायं सुख्यासुऽपि भवति—Gov.

Notes.

अशमन्तकः—‘अस्त्रकुचास्त्र’ इति भाषा ।

वल्लजः—उलपटणम्, ‘उलु’ इति भाषा ।

विहता—वि + हत् + क्तिप् ; दृतीयायाः एकवचनम् ; adj. to ग्रन्थिना । Some take it as वि - ह + क्त, स्त्रियाम् ; an adj. to मेखला ।

एकेन ग्रन्थिना द्विभिः पञ्चभिरेव वा—यथाकुलाचारं विकल्पः—Kull. केचित् प्रवरसंख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्पः इत्याहुः—Nār. The two mean the same.

The Gotras generally have three or five प्रवर. The वैयाघ्रपद्या Gotra (to which Bhishma belonged) may be cited as having one प्रवर only. Cf. ‘वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च’ इत्यादि—भौषतपर्वण ।

कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्वतं चिह्नत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

Prose. विप्रस्य कार्पासम्, राज्ञः शणसूत्रमयं, वैश्यस्य आविकसौत्रिकम् (मेघलोमनिर्मितम्) ऊर्द्ध्वतं चिह्नत् उपवीतं स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणेर उपवीत कार्पाससूत्रनिर्मित, कृत्रिमेव शणसूत्रनिर्मित, एव वैश्वेर मेघलोमनिर्मित इहेवे । ऐ सूत्रमय (अथमतः अधोभावे आवर्धित इहेवा) द्विगुण इहेवे एव परे उर्द्ध्विके आवर्धित इहेवे ॥ ४४ ॥

English.—The sacrificial string of a Brāhmana should be made of cotton threads ; that of a Kshattriya, of hempen threads ;

and that of a Vais'ya, of woolen threads. Each thread should consist of three strands twisted to the right (each of them having been already twisted to the left). 44.

Kulluka. कार्पासमिति । यदीयविन्यासविशेषस्य उपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद् धर्म्मि ब्राह्मणस्य कार्पासम्, क्षत्रियस्य शण्डतमयं, वैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् (1) । विद्वदिति विगुणं कृत्वा, ऊर्ध्ववतं (क) दक्षिणावर्त्तितम्, (2)—एतच्च सर्व्वं सम्बध्यते (3) । यद्यपि गुणत्रयमेव ऊर्ध्ववतं (ख) मनुना उक्तम्, तथापि तत् विगुणीकृत्य विगुणं कार्य्यम् (4) । तदुक्तं ऋन्दीगपरिशिष्टे—

‘ऊर्ध्वं विद्वतं कार्य्यं तन्त्रयमधोवतम् ।

विद्वतं चोपवीतं स्यात् तस्यैको गन्धिरिष्यते ॥’

देवलोऽप्याह—‘यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्राणि नव तन्त्रवः’ (5) ॥ ४४ ॥

Kulluka Explained.

1. यदीय &c.—[A twice-born is called उपवीतिन् (see Sl. 63) when his sacred thread passes under the right arm and rests on the left shoulder. The word उपवीतिन् means उपवीतम् अस्ति अस्य इति । So, the word उपवीत means a particular posture or धर्म्म । Now, in the present Sloka the उपवीत is enjoined to be कार्पास । But a posture or धर्म्म cannot be कार्पास । So, here the word उपवीत must mean the *material* thing or धर्म्मिन्, a particular posture with which is called उपवीत ।] Now that thing or धर्म्मिन् (तद् धर्म्मिन्), a particular posture with which will be called उपवीत (in Sl. 63), should be कार्पास in the case of a Brāhmana, शण्डतम् in the case of a Kshatriya, and मेषलोम in the case of a Vais'ya.

N. B. Kull.'s language is an extremely concise and obscure summary of Medh. whom we quote below :— उपवीतशब्देन वासविन्यासविशेष उच्यते । वक्ष्यति—उद्धृते दक्षिणे पाशौ इति [मनु—२।६३] । तच्च धर्म्ममात्रम्, तस्य न कार्पासता सम्भवति । अतो धर्म्मेण धर्म्मी लक्ष्यते । यस्य असौ विन्यासविशेषः सत् कार्पासमुच्यते ।

(क) ऊर्ध्वं वतम्—A, M, P, S. (ख) ऊर्ध्वं वतम्—A, B, Bg, Bh, J.

2. ऊर्ध्वतम् &c.—Twisted up, i. e., to the right.
3. एतच्च &c.—This, viz., विवृत ऊर्ध्वतम् applies everywhere, i. e., in the cases of ग्रन्थसूत्र and अविक्तसूत्र also.
4. यद्यपि &c.—Although Manu speaks of *three* strings only to be wound up, yet *each* of those strings should be *trippled* once *before*.
5. यज्ञोपवीतं &c.—The construction is as follows :—
यज्ञोपवीतं कुर्वीत, तस्य सूत्राणि (प्रत्येकं) नव तन्त्रवः भवन्ति ।

Notes.

उपवीतम्—Kull. following Medh. has explained the term in a peculiar way. The word might be taken very easily in its ordinary meaning, viz., ब्रह्मसूत्र or the sacred thread.

ऊर्ध्वतम्—Twisted *up*, as opposed to अधोवृतम् twisted *down*.

विवृत—वि—वृत + क्तिप् । Tripple.

आविकसूत्रिकम्—अविः = मेषः । अविस्त्र + ठञ्, अनुश्रुतिकादित्वात् उभयपद-
वृद्धिः, यथा—पारलौकिकम् इत्यादि । Medh. reads आविकसूत्रिकम् or
अविकसूत्रिकम् । His exposition is अविको मेषः, तस्य सूत्रं, तेन कृतम्
आविकसूत्रिकम्, अध्यात्मादित्वात् ठञ् कर्तव्यः । अविकसूत्रिकम् इति वा पठितव्यम्,
तत्र च मत्स्योद्येन ठना रूपसिद्धिः ।

ब्राह्मणो बैल्यपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवौदुम्बरी वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

Prose. ब्राह्मणः बैल्यपालाशौ, क्षत्रियः वाटखादिरौ, वैश्यः पैलवौदुम्बरी—
दण्डान् धर्मतः (= शास्त्रतः) अर्हन्ति ।

Bengali. ब्राह्मण विषय अथवा पलाशदण्ड, क्षत्रिय वट अथवा खदिरदण्ड, वैश्य पीलू
अथवा उदुम्बरदण्ड धारण करिबेन । ईशई शास्त्र ॥ ४५ ॥

English.—A Bráhmāna should, according to the sacred law, have a staff of Bilva or Palás'a ; a Kshattriya, of Vata or Khadira; a Vais'ya, of Pílu or Udumbara. 45.

Kulluka. ब्राह्मण इति । यद्यपि इन्द्रनिर्देशेन समुच्चयावगमात् धारणमपि समुचितस्यैव प्राप्तम्, तथापि—‘केशान्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः’ [सनु—२।४६] इति, तथा ‘प्रतिग्रहसिद्धिं दण्डम्’ [सनु—२।४८] इति विधी एकत्वस्य विवक्षितत्वात्, ‘वैलः पालाशी वा दण्डः’ [११ अः] इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात्, एकस्य एव दण्डस्य धारणम् (१) । विकल्पितयोरैव एकब्राह्मणसम्बन्धात् समुच्चयो इन्धेन अनूयते (२) । ब्राह्मणादयः विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्यं कर्तुं भर्हन्ति ॥ ४५ ॥

Kulluka Explained.

1. यद्यपि &c.—[Two staves have been prescribed for each of the castes. Now the question is—are these *both*, or *either* of the two mentioned in each group, to be carried? Kull. says that *either* of the two is to be carried.] Although both the things seem at the first sight to have been prescribed to be carried, because they are compounded as a इन्द्र which implies समुच्चय or aggregation, yet *only one* of them is to be carried on the following grounds :—In Sl. 46—केशान्तिकः &c., and in Sl. 48—प्रतिग्रह &c., which enunciate the विधि of carrying staves, the word दण्ड has been used in *singular*, and in the following text of Vasishtha वैलः पालाशी वा दण्डः the two are clearly stated to be alternatives.

2. विकल्पितयोः &c.—[Now, the question arises that if the two are alternatives then how could they be compounded as इन्द्र which has some sense of समुच्चय or aggregation. In answer to this Kull. replies—] The two are compounded as इन्द्र because the समास signifies the aggregation of the *alternatives* for each individual.

Notes.

Authorities differ in naming the special staff of each. Some also add—‘सर्व्वे वा सर्व्वेषाम्’—cf. A’s’waláyana, I, 20, 1.

वैलः—विलस्य विकारः इति वैलः—विलस + अण् । ‘विलादिभ्यः अण्’ ।

पालाशः—पलाश + अञ्—‘पलाशादिभ्यो वा’ ; पञ्च पलाशः ।

वाटः—वट + अण्—‘अवयवे च प्राण्योषधिष्वच्चेभ्यः’ ।

खादिरः—खदिर + अञ्—‘पन्नाशादिभ्यो वा’ ।

पैलवः—पीलु + अञ्—‘ओः अञ्’ । (ओः = उकारान्तात्) ।

औदुम्बरः—उदुम्बर + अञ्—‘प्राश्चिरजतादिभ्यः अञ्’, the word उदुम्बर is read in the रजतादि class. उदुम्बर or उडुम्बर is ‘यज्ञडुमुर’ इति भाषा ।

धर्मतः—प्रकृत्यादिभ्यः तृतीयायाः तस् ।

केशान्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥४६॥

Prose. ब्राह्मणस्य दण्डः प्रमाणतः केशान्तिकः कार्यः ; राज्ञः ललाट-सम्मितः ; विशः तु नासान्तिकः स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मण दण्डের আয়তন কেশ পর্বন্ত, ক্ষত্রিয়ের ললাটে পর্বন্ত এবং বৈশ্যের নাসান্ত পর্বন্ত ॥ ৪৬ ॥

English.—The staff of a Bráhmāna should be made of such length as to reach the end of his hair ; that of a Kshattriya, as to reach his forehead ; and that of a Vais'ya, to reach the tip of his nose. 46.

Kulluka. केशान्तिक इति । केश-ललाट-नासिका-पर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

Notes.

केशान्तिकः—केशः अन्तिकः (समीपे) यस्य सः, reaching the hair. Medh. reads केशान्तगः and notices केशान्तकः (with समासान्तः कः) as an alternative reading.

प्रमाणतः—प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया ।

ललाटसम्मितः—सं-मा+क्त=सम्मितः ; ललाटेन सम्मितः ; measured up to the forehead.

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्गेकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

Prose. ते सर्वे [दण्डाः] ऋजवः, अव्रणाः, सौम्यदर्शनाः नृणाम् [अश्वेषां च प्राणिनाम्] अनुद्गेकराः, सत्वचः, नाग्निदूषिताः च स्युः ।

Bengali. दण्डनमूह नरन, अक्रुत, सूत्री, प्राणिगणन अत्रुद्वगक्र, दक्रनवृत् ७
अदक्रं हरेत् ॥ ४९ ॥

English.—The staves should be straight, without a bruise, fair to look at, not weapons of offence against (or not likely to terrify) men (and other beings), with their bark perfect, and unhurt by fire. 47.

Kulluka. ऋजव इति । ते दृष्ट्वा 'अव्रणाः' अक्षताः शोभनदर्शनाः सवत्कला
अग्निदाहरहिता भवेयुः, न च तैः प्राणिजातमुड्जेननीयम् (I) (क) ॥ ४७ ॥

Kulluka Explained.

1. न च तैः &c.—[This is the meaning of अनुड्जेनकराः of the text.]

Notes.

अव्रणाः—नास्ति व्रणः व्रणं वा येषां ते ; without any bruise.

नृणाम्—The word नृ here stands for प्राणिन् in general. प्राणि-
जातम् (Kull.)=प्राणिसमूहः ।

अनुड्जेनकराः—For Kull. (who follows Medh. and Gov.) see
Kull. 1. Nār. has 'निम्नोन्नतादिदीपिण अघृत्यहेतवः' (i.e. not repulsive
to look at) which though almost the same as सौम्यदर्शनाः suits
the context better.

प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरिष्येन्नं यथाविधि ॥ ४८ ॥

Prose. ईष्टितं दण्डं प्रतिगृह्य, भास्करं च उपस्थाप्य, अग्निं प्रदक्षिणं
परीत्य यथाविधि भैक्षं चरेत् ।

(क) न च तैः प्राणिजातम् उड्जेननीयम्—Inserted in the Tikā on
the next Sloka by all except A and S ; इत्याह—Added after
उड्जेननीयम् by all except A.

Bengali. [ব্রহ্মচারী] স্বাভিপ্রোক্ত দণ্ড গ্রহণপূর্বক সূর্য্যোপস্থান করিয়া (অর্থাৎ দণ্ডাভ্যাসন ইহঁয়া সূর্য্যোপস্থানক মন্ত্রবিশেষের দ্বারা সূর্য্যার স্তুতি করিয়া) অগ্নি প্রদক্ষিণ-পূর্বক যথাবিধি ভিক্ষাচরণ করিবেন ॥ ৪৮ ॥

English.—Having taken a staff according to his choice, and having worshipped the sun by standing opposite to him (with Mantras), and having circumambulated the (sacred) fire to the right, the student should go for alms according to rule. 48.

Kulluka. প্রতিবৃদ্ধোপস্থিতমিতি । উক্তলক্ষণম্ আনুশিষ্টং (১) (ক) দৃষ্টং বৃদ্ধীলা আদিত্যমিসুখং স্থিলা অগ্নি' প্রদক্ষিণীকৃত্য যথাবিধি মৈত্রং যাবৎ ॥ ৪৮ ॥

Kulluka Explained.

১. আনুশিষ্টম্—[This is a paraphrase of উপস্থিতম্ of the text. It has nothing to do with the preceding word, viz. উক্তলক্ষণম্ which is supplied by the commentator as an adj. of দৃষ্টম্ ।]

Notes.

মাস্করম্ উপস্থায়—উপ—স্থা + ল্যপ্ ; (transitive) ; standing towards the sun. The root স্থা means 'to stand'. N. B. The সূর্য্যোপস্থান forms a part of our daily সন্ধ্যা ।

প্রদক্ষিণম্—Adv. ; keeping to the right.

পরীত্য—পরি—ই (ণ) + ল্যপ্ ; walking round.

মৈত্রম্—মিচ্চাণা' সমূহঃ ইতি মিচ্চা + অণ্—সমূহার্থে ।

যথাবিধি—According to the prescribed rule (for which see the following few Slokas).

ভবতৃপুর্নং চরৈকৈশ্চমুপনীতো দ্বিজোত্তমঃ ।

ভবন্যম্ভ্যং তু রাজন্যো বৈশ্যস্তু ভবদুত্তরম্ ॥ ৪৯ ॥

Prose. উপনীতঃ দ্বিজোত্তমঃ (= ব্রাহ্মণঃ) ভবতৃপুর্নং, রাজন্যঃ ভবন্যম্ভ্যং, বৈশ্যস্তু ভবদুত্তরং মৈত্রং চরত্ ।

(ক) আনুশিষ্টম্—All except A.

Bengali. उगनीत ब्राह्मण ब्रह्मचारी भवत् शब्द द्वारा वाक्यान्त करिब। डैकछर्वा करिवेन, कृत्रि ब्रह्मचारी भवत् शब्द वाक्योत्तर मध्याह्ने एव दैव्य ब्रह्मचारी उहा वाक्योत्तर शेष भाग वाक्योत्तर करिवेन ॥ ४९ ॥

English.—An initiated Brāhmaṇa student should beg, putting the word भवत् at the beginning of his begging formula ; a Kshatriya, placing the word in the middle ; and a Vais'ya placing it at the end (of the formula). 49.

Kulluka. भवदिति । ब्राह्मणः—‘भवति (I) भिक्षां देहि’ इति भवच्छब्द-पूर्वं भिक्षां याचन् वाक्यसुच्चारयेत् । क्षत्रियः—‘भिक्षां भवति देहि’ इति भवन्मध्यम् । वैश्यः—‘भिक्षां देहि भवति’ इति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

Kulluka Explained.

1. भवति—सम्बोधन of भवती (fem. of भवत्). N. B. The word is put here in feminine, as the first alms should be preferably begged of a lady (as enjoined in the next Sloka).

Notes.

भवत्पूर्वम्—भवत् इति शब्दः पूर्वः यस्मिन् तत्, बह्व्रीहिः ।

भवन्मध्यम्, भवदुत्तरम्—See भवत्पूर्वम् ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् (क) ॥ ५० ॥

Prose. मातरं वा, स्वसारं वा, मातुर्वा निजां भगिनीं, [अथवा] या च एनं न विमानयेत् [तां] भिक्षां प्रथमं भिक्षेत ।

Bengali. माता, महोदरा, माकाय मातृवत्, अथवा अथ वे कोन नारी ब्रह्मचारीके अताथान द्वारा विमानित ना करिवेन एकाग्र काशरुग निकट ब्रह्मचारी [ब्रह्मचारी] सर्वप्रथम भिक्षा प्रार्थना करिवेन ॥ ५० ॥

English.—He should first beg alms of his mother, sister, or the own sister of his mother, or some other female who will not insult him (by a refusal). 50.

(क) नाविमानयेत्—All except A. But न विमानयेत् is clearly the reading of almost all the commentators.

Kulluka. मातरं वेति । उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां (१) प्रथमं मातरं, भगिनीं वा, मातुर्वा भगिनीं सहोदरां याचेत् । या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानिन नावमन्येत । पूर्वोक्तभवे उत्तरपरिग्रहः (क) (२) ॥ ५० ॥

Kulluka Explained.

१. उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां—भिक्षा which is an अङ्ग or subsidiary of उपनयन ।

२. पूर्वोक्तभवे &c.—The subsequent alternatives are to be resorted to when the preceding one or ones have failed.

Notes.

प्रथमम्—For the very first time (in his ब्रह्मचर्य्ये) । अहरहस्तु न विमाननाभयम् आश्रयणीयम्—Medh.

या चैनं न विमानयेत्—On this Nár. remarks—या चैनम् इति अवशिष्टेऽपि स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टात् स्त्रीष्वेव भैक्षचरणम् । But this, though perhaps more rational, will go against the following गृह्यसूत्र of A's'waláyana—‘अप्रत्याख्यायिनम् अये भिक्षेत अप्रत्याख्यायिनीं वा’—१।२।३७ ।

समाहृत्य तु तन्नैक्षं यावदर्थममायया (ख) ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयात् आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

Prose. तत् मैक्षं यावदर्थं समाहृत्य अमायया गुरवे निवेद्य आचम्य शुचिः प्राङ्मुखः मुञ्जीत ।

Bengali. बकौश प्रशोजनमात्र पर्वान्तु नैहै ठैक नंग्रह करिशा अकपटभावे ताहा ङ्करके निवेदन करिशा आचमनपूर्वक सुटि हईय। पूर्वशुधे भोजन करिवे ॥ ५१ ॥

English.—Having collected (from several persons) only as much food as is required, and having given it without guile to his Guru, he should eat facing the east, and having purified himself by sipping water. 51.

(क) उत्तरपरिग्रहः—All except A, P, S.

(ख) यावदन्नममायया—All except A, V. But यावदर्थममायया is the reading of all the commentators except Gangádhara.

Kulluka. समाहृत्य इति । तद्वैचं “बहुभ्यः” आहृत्य यावदर्थं दत्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा, ‘अमायया’—न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्य (1), एवमेतत् गुरुः न (क) ग्रहीष्यति (2) इत्यादिमायाव्यतिरेकेण, तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् भुञ्जीत प्राञ्चुखः ॥ ५१ ॥

Kulluka Explained.

1. न कदन्नेन &c.—Without hiding the good food with the bad one.
2. एवम् एतत् &c.—Thus the Guru will not be able to take it.

Notes.

यावदर्थम्—यावान् अर्थः (= प्रयोजनम्) इति अव्ययीभावः । The word यावान् in the विग्रह is not an अव्यय and should not be confused with यावत् (अव्यय) as found in the compound. Hence, like all अव्ययीभाव compounds, it is an instance of अस्यपदविग्रह । Or, यावान् अर्थः अस्य अनेन वा इति यावदर्थम् ; cf. आहरेदयावदर्शानि (plural) in Sl. 182.

आयुष्यं प्राञ्चुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

त्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

Prose. आयुष्यम् [अन्नं] प्राञ्चुखः भुङ्क्ते, यशस्यम् [अन्नं] दक्षिणामुखः [भुङ्क्ते], त्रियम् [इच्छन्] [अन्नं] प्रत्यङ्मुखः भुङ्क्ते, ऋतम् (= सत्यफलम्) [इच्छन्] [अन्नम्] उदङ्मुखः भुङ्क्ते ।

Bengali. आयुष्यं वाङ्नि पूर्वमुखे, यशस्यं वाङ्नि दक्षिणमुखे, त्रिकाम वाङ्नि पश्चिममुखे एवम् नतावादिदक्षिणकाम अर्थात् स्वर्गकाम वाङ्नि उत्तरमुखे भोजनं करिष्ये ॥ ५२ ॥

English.—Facing the east, one eats (food) conducive to long life ; and facing the south, conducive to fame. He should eat facing the west if he longs for prosperity ; and facing the north, if he longs for the merit of truthfulness. 52.

(क) न—Omitted in all except A.

Kulluka. इदानीं कास्यभोजनमाह—आयुष्यमिति । आयुषि हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते,—आयुष्कामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः । ‘कृत’ सत्यं तत्फलमिच्छन् उदङ्मुखो भुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

Notes.

आयुष्यम्—आयुषि हितम् ; adj. of अन्नम् । आयुष्यम् अन्नम् प्राङ्मुखो भुङ्क्ते = आयुष्कामो जनः प्राङ्मुखः भुङ्क्ते । एवं यशस्यम् इत्यत्रापि ।

दक्षिणामुखः—दक्षिण + आ = दक्षिणा—अव्ययम् । दक्षिणा मुखं यस्य सः दक्षिणामुखः । But in the Purānas this is prohibited for one whose father is alive ;

cf. अमासान्नं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥

श्रियम् and कृतम्—Objectives of इच्छन् to be understood.

कृतम् = सत्यम् = सत्यस्य फलम् । कृतं सत्यं यज्ञश्च, तत्फलं वा स्वर्गः—Medh.

It should, however, be noted that उदङ्मुखभोजन is condemned generally by some authorities (as well as in practice) ; cf. नोदङ्मुखः अन्नमाददीत (चरकसंहिता, सूत्रस्थान, ८) and नाद्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेष सनातनः (आदित्यपुराण, १७।१७) । Gangādhara, who is silent here, in explaining the above passage of Charaka, has quoted the present passage which occurs in Mahā-Bhārata also (अनुशासन, १०४, ५६), and has explained कृतं भुङ्क्ते as—‘कृतं’ यद्द्रव्यम् आहरति तद्द्रव्यगुणमात्रलामि सत्यम् इत्यर्थः ; i.e. he gets no additional fruit like long life, fame, &c.

प्राङ्मुखः, प्रत्यङ्मुखः, &c.—विदिम्योजनं तु प्राङ्मुखत्वनियमेन निरस्तम्—Rāgh.

उपसृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

भुक्त्वा चोपसृशेत् सम्यगग्निः खानि च संसृशेत् ॥ ५३ ॥

Prose. द्विजः नित्यम् उपसृश्य समाहितः [सन्] अन्नम् अद्यात् । भुक्त्वा च सम्यक् उपसृशेत्, खानि (कृद्राणि, चक्षुःकर्णादीनि इत्यर्थः) च अग्निः संसृशेत् ।

Bengali. द्विजातिगण निता आचमन करिष्य अनश्ननाः इहेषा आहार करिवेन । एवर आशारेण पत्र यथाशास्त्र उक्तमन्त्रेण आचमन करिवेन ও চক্ষুঃকর্ণ ইত্যাদি শিরঃস্থিত ছিদ্রমनुঃ জনহারা স্পর্শ করিবেন ॥ ৫৩ ॥

English.—A twice-born man should always eat his food with a concentrated mind after having formally sipped water. And after he has eaten, he should duly cleanse himself with water and sprinkle the cavities (of his head). 53.

Kulluka. उपस्पृश्येति । 'निवेद्य गुरवेऽग्नौयादाचम्य' [मनु—२।५१] इति यद्यपि भोजनात् प्रागाचमनं विहितं, तथाप्यग्निः खानि च संस्पृशेत् इति गुण-विधानार्थोऽनुवादः (१) । 'नित्य' ब्रह्मचर्यान्तरमपि, दिज आचम्य अन्नं भुञ्जीत । 'समाहितः' अनन्यमनाः । भुक्त्वा च आचामेत्, 'सम्यक्' यथाशास्त्रं, तेन 'प्रचाख्य' हस्तौ पादौ च त्रिः पिवेदस्तु वौक्षितम् [२।१४] इत्यादि दद्याद्युक्तमपि संस्पृशति (१) । जलेन 'खानि' इन्द्रियाणि षट् क्छिद्राणि च स्पृशेत् । तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्राणि (क) यद्हीतव्यानि, 'खानि चोपस्पृशेच्छीर्षस्थानि' इति गीतमवचनात् [१म अः] (३) । उपस्पृशेत् कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् विरब्धक्षणमात्रमाचमनं, स्वस्पृशनादिकम् इतिकर्तव्यता (ख) इति दर्शितम् (४) ॥ ५३ ॥

Kulluka Explained.

१. निवेद्य गुरवे &c.—Although आचमन previous to भोजन has already been enjoined by the text 'निवेद्य गुरवेऽग्नौयादाचम्य' &c. (II. 51), yet this repetition (अनुवादः) is made to add the qualifying clause (गुण)—'अग्निः खानि च संस्पृशेत्' ।

२. 'सम्यक्' यथाशास्त्रम् &c.—The word सम्यक् means 'according to the S'āstras'; so, such texts as 'having washed the hands and feet he should sip water after seeing it', as stated by दक्ष and others, are also recognised.

३. तानि च &c.—The apertures referred to are those on the head, viz., the (two of the) nose, the (two of the) eye and

(क) घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि—All except A.

(ख) अपि कर्तव्यम् for इतिकर्तव्यता—S.

(the two of) the ear. This explanation is based on the following text of Gotama—‘खानि च उपसृशेत् शीर्षखानि’ । N. B. The word शीर्षख is formed as शिरस् + यत्, the word शिरस् being changed into शीर्षन् by the rule ‘यि च तद्धिते’ ।

4. उपसृशेत् कृत्वा &c.—After having performed उपसृशेत्, he should touch the appertures. By putting the two observances *separately* it is shown that आचमन means ‘simply taking or sipping water thrice’, and ‘the touching of the appertures’, &c., are practices to be observed in that connection. [The root चम means भक्षण ।]

Notes.

नित्यम्—Not only during ब्रह्मचर्य, but *always*—in later life also.

समाहितः—‘भुज्यमानं द्रव्यं सात्माशक्तिं च अवेचसाणः, अनन्यचेतस्कास हि गुरुविरुद्धवादादिवर्जनं सात्माभोजनं च न स्यात्’ इति मेघातिथिः । [The word सात्मा in the quotation means ‘that with which one has been identified, i.e., to which one is specially accustomed’.]

खानि = आकाशानि = Holes or appertures (viz. on the head). See Kull. 3.

पूजयेदग्रं नित्यमद्याचैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः ॥ ५४ ॥

Prose. [दिजः] अग्रं नित्यं पूजयेत्, एतत् अकुत्सयन् च अद्यात्, [एतत्] दृष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदेत् च, सर्व्वशः (= सर्व्वम् अग्रं) प्रतिनन्देत् च ।

Bengali. दिजातिगण आर्शार्जवा निता पूजा करिवेन एव तांशर निना ना करिवा आहार करिवेन । आर्शार्जवा नेथिराई इष्टे इहेवेन एव मनरे अद्यात् थेट दूर करिवेन एव एतिनिन एहेरूप अन्ननाड इडक एहे कामना करिवा मकल अन्नरे पूजा करिवेन ॥ ५४ ॥

English.—He should always worship his food and eat it without finding fault with it. And even only when he has seen it he should rejoice and be satisfied, and receive all his food with a prayer that he may always obtain it. 54.

Kulluka. पूजयेदशनमिति । सर्व्वदा अन्नं पूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादित्यपुराणे (क)—‘अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह’ इत्यनुवृत्तौ ‘प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् तथा (ख) संपूजयेत् सदा’ (ग) (I) इति । अनिन्दंश्चेतद् अद्यात् (घ), दृष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदंश्चेति—हेत्वन्तरजमपि (ङ) खेदमन्नदर्शनेन त्यजेत् (2) । ‘प्रतिनन्देत्’—नित्यमस्माकमेतदस्तु इति अभिधाय वन्दनं ‘प्रतिनन्दनम्’ । तदुक्तमादित्यपुराणे—

‘अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्या सुवन्नमेत् ॥”

सर्व्वशः सर्व्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

Kulluka Explained.

1. अन्नं विष्णुः &c.—In continuation (अनुवृत्ति) of the subject—‘अन्न which is the same as Vishnu himself spoke’ (the following is added) ‘one should always look upon me as the sole means of life and worship me’.

2. प्रसीदेत् &c.—प्रसीदेत् means ‘should shake off troubles due to other causes (हेत्वन्तरजम्) also on seeing the food’.

Notes.

हृष्येत्, प्रसीदेत्, प्रतिनन्देत्.—For the nice distinction between these, see Kull.

सर्व्वशः—सर्व्व + शस्—द्वितीयायाः । सर्व्वशः अन्नम् = सर्व्वम् अन्नम् । Medhātithi takes शस् in सप्तमी and notices ‘सर्व्वदा’ as an alternative reading.

(क) आदिपुराणे—All except P, S. But the आदिपुराण does not discuss these subjects. The quotations, however, are not found in the आदित्यपुराण also.

(ख) स मां for तथा—All except S.

(ग) G has evidently taken it as prose.

(घ) एव दद्याच्च—A ;—दद्यात्—B, M, P.

(ङ) हेत्वन्तरमपि—M, P, V ; हेत्वन्तरमपि—S.

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

Prose. पूजितम् अशनं हि नित्यं बलम् ऊर्जं च यच्छति, अपूजितं तु तत्
भुक्तम् उभयम् इदं नाशयति ।

Bengali. अन्नं पूजितं इहेन निता वनवीथी अन्नानं करे एव निमित्त इहेन
एतद्भुक्तमै नष्टे करे ॥ ५५ ॥

English.—Food which is worshipped, always gives strength
and manly vigour ; but, eaten irreverently, it destroys them
both. 55.

Kulluka. पूजितमिति । यस्मात् पूजितमन्नं [नित्यं] (क) सामर्थ्यं वीर्यञ्च
ददाति, अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति, तस्मात् सर्वदा अन्नं पूजयेत् इति पूर्ववैक-
वाक्यतापन्ननिर्देशं फलश्रवणम् (१) । सन्धावन्दिनादौ उपास्यदुरितक्षयवत् (क) कामना-
विषयत्वेनापि (ख) नित्यश्रुतिरविहता (ग) (२) । नित्यश्रुतिविरोधात् फलश्रवणं
स्तुत्यर्थमिति तु सधातिथिगोविन्दराजौ (३) ॥ ५५ ॥

Kulluka Explained.

१. यस्मात् &c.—Food when worshipped gives prowess and
valour, and, when condemned, destroys both ; therefore *food*

(क) नित्यम्—Added before कामनाविषयत्वेन by all except J.
This might be a reader's own supply of the reason of नित्यश्रुति-
रविहता । In the presence of this adverb, the word अपि after
कामनाविषयत्वेन could not stand. Or, more probably, the word
नित्यं which was perhaps originally placed before सामर्थ्यं has
slipped to this position through a copyist's inadvertence. If,
after all, it is to be kept here, we must put a stop after it and
take the word with फलश्रवणम् । But then the meaning of the
word नित्यं is to be stretched as far as नित्यविधिविषयकम्, and the
concluding sentence, viz., नित्यश्रुतिरविहता loses all force as
being almost redundant.

(ख) कामनाविषयत्वेनापि—P. (ग) अविहता—A ;—अविहता—S.

should be worshipped. This expression of the bearing of fruit, being reduced to the above form, would be identical with the sense of the previous Sloka.

2. सन्ध्यावन्दनादौ &c.—Although it is a case which speaks of the bearing of fruit, the use of the word नित्य here remains unaffected (अविहता) in the same way as with reference to the saying of daily prayers which has for its fruit the dispelling of accumulated sins. [Cf. सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संश्रितव्रताः । विधूतपापान्ने यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ N. B. Such works, although associated with कामना, may be termed नित्य on the ground of their being *obligatory*, whereas काम्य works *proper* are performed only when the particular fruit is desired. (For this interpretation of कर्मस, See S'amkara on Gîtā, 18, 67, and his preface to Brihadāranyaka.)]

N. B. The example सन्ध्यावन्दनादौ उपासदुरितक्षयवत् may be applied both ways — फलश्रवण as well as कामनाविषय । But as it is more urgently required with the latter to supply at least an illustration of the apparently contradictory statement which follows, we have put a full stop after फलश्रवणम् । We might as well put full stops after इदम् and क्षयवत्, and take फलश्रवणं सन्ध्यावन्दनादौ उपासदुरितक्षयवत् as a separate sentence.

3. नित्यश्रुतिविरोधात् &c.—Medhātithi and Govinda-rāja, however, hold that this reference to the bearing of fruit is not to be taken literally, in as much as the worshipping of food has been explicitly said to be नित्य or obligatory—where there can be no expectation for fruit. [In other words, Medh. and Gov. take these fruits to be *mere* inducements, whereas Kull. takes them to be *real*.]

Notes.

ऊर्जम्—ऊर्जते इति ऊर्ज् ; ऊर्ज बलप्राणनयोः इति धातोः क्तिप् ; ततः रया, एकवचनम् । The form ऊर्जम् (ऊर्ज् + असुन्) is more common.

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

नचैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ५६ ॥

Prose. उच्छिष्टं कस्यचित् न दद्यात्, तथा अन्तरा न अद्यात् । अत्यशनं च नैव कुर्यात्, उच्छिष्टश्च [सन्] क्वचित् न व्रजेत् ।

Bengali. [व्रकृष्टाश्रौ] काशकेण भुङ्क्तावशिष्टं दिवेन ना ; दिनेन ओ रात्रिर्न आशरं भक्षे आशरं कर्तुं दिवेन ना ; एव उच्छिष्टं मङ्गलं हरेत् कोशरं ओ शरं दिवेन ना ॥ ५६ ॥

English.—A Brahma-chārin should not give to any one the leavings of his food, nor take an extra meal between the two meal-times. He should not eat to excess, nor go anywhere in touch with उच्छिष्ट । 56.

Kulluka. नोच्छिष्टमिति । भुक्तावशेषं कस्यचित् न दद्यात्, चतुर्थ्यां प्राप्तायां सम्बन्धमाविवक्षया षष्ठी । अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्यापि उच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे 'नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्' [मनु—४।८०] इति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्नातकव्रतत्वादेः (क) (१) । दिवासायंभोजनयोश्च मध्ये (२) न भुञ्जीत । वारद्वयेऽपि स्नातकभोजनं न कुर्यात् । 'नातिसौहृद्यमाचरेत्' [मनु—४।६२] इति चातुर्थे स्नातकव्रतत्वादेः (३) । उच्छिष्टः सन् क्वचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

Kulluka Explained.

१. अनेनैव &c.—By this general prohibition the giving of the remnants (उच्छिष्ट) is prohibited in the case of a S'ūdra also ; so, the special prohibition with regard to a S'ūdra occurring in the 4th Chapter (चातुर्थे) in the passage 'नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् (शूद्राय दद्यात्)' should be interpreted as being intended for स्नातकव्रतत्वं ।

२. दिवासायं &c.—[This is the explanation of अन्तरा । अन्तरा means मध्ये ; कथं : मध्ये ? दिवासायंभोजनयोः मध्ये ।]

३. नातिसौहृद्यम् &c.—[The arguments are the same as in Kull. १. सौहृद्य means 'satiety'.

(क) स्नातकव्रतं त्वादेः (१)—Bg, G.

Notes.

कस्यचित्—सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, चतुर्थी साधीयसी ।

नाद्याहैव तथान्तरा—See Kull. 2.

Cf. अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

‘सदोपवासी’ भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ बौधायन, २।७।३६ ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं च यो नरः ।

‘सदोपवासी’ भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥

महाभारत, अनुशासन, ६३।१० ।

N. B. Brahma-Chárins are granted *two* meals. In this respect they differ from widows who also are ब्रह्मचारिणीs. The ground for this difference is to give them some facility for study.

Cf. आहिताग्निरनङ्गश्च ब्रह्मचारितीति ते द्वयः ।

अश्वन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्वताम् ॥

Medh. notices the two following additional explanations :—

(i) अथवा व्यवधानवचनः अन्तराशब्दः । त्यक्तभोजनव्यापारः क्रियान्तरेण व्यवधाय पुनस्तदेव प्राक्पातगृहीतं न भुङ्जीत । (ii) केचित्तु विच्छेदम् अन्तराम् आचक्षते । सस्नेहपाणिना पात्रम् अन्वालय्य दक्षिणेन अवदाय प्राणाय आस्थे जुहोति इति श्रूयते ।

उच्छिष्टः—उच्छिष्ट + अच् (अन्नं आदित्वात् अस्यर्थे) ; unwashed of the remnants of food attached to the different parts of the body.

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

Prose. अतिभोजनम् अनारोग्यम्, अनायुष्यम्, अस्वर्ग्यं च, अपुण्यं, लोक-विद्विष्टं [च भवति], तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ।

Bengali. अतिभोजन आरोग्य, आयु, वर्ग ७ पुण्य विरोधी एवं लोकमनाजे निमित्त । अतएव तां परिताग्न करिबे ॥ ५७ ॥

English.—Excessive eating is prejudicial to health, to fame, and to the attainment of heaven and of spiritual merit, and it is detested by people. One should therefore avoid it. 57.

Kulluka. अतिभोजनदोषमाह—अनारोग्यमिति । अरोगो रोगाभावः, तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुष्यम् । यस्मात् अतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति—अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात्, अस्वर्ग्यं च—स्वर्गहेतु-यागादिविरोधित्वात् (१), अपुण्यम्—इतरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् (२), लोकविदितं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात्, तस्मात् तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

Kulluka Explained.

१. अस्वर्ग्यं &c.—अतिभोजन is अस्वर्ग्य in as much as it hinders (the performance of) sacrifices which leads to (the attainment of) स्वर्ग ।

२. अपुण्यम् &c.—अतिभोजन is अपुण्य as it is a hindrance to the other virtues.

Notes.

अनारोग्यम्—न रोगः = अरोगः (= रोगाभावः) ; अरोगाय हितम् इति आरोग्यम् ; अरोग + यञ् । न आरोग्यम् = अनारोग्यम् ।

अपुण्यम्—न पुण्यम् ; पुण्यविरोधि इत्यर्थः । Some take this to be subordinate to अस्वर्ग्यम् ।—Thus, अपुण्यम् अतएव अस्वर्ग्यम् । This seems to be more reasonable.

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायचैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥ ५८ ॥

Prose. विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन कायचैदशिकाभ्यां वा नित्यकालम् उपसृशेत्, पित्रेण [तीर्थेन] कदाचन न [उपसृशेत्] ।

Bengali. ब्राह्मणानि मनुज जातिहे मर्कटा ब्राह्म-तीर्थ द्वारा आचमन करिबेन । अथवा काय-तीर्थ (प्रजापति-तीर्थ) ও দেব-तीর্থ দ্বারাও আচমন করিতে পারেন । কিন্তু পিতৃ-তীর্থ দ্বারা কদাচ আচমন করিবেন না ॥ ৫৮ ॥

English.—A Brāhmaṇa (and every one else) should sip water with the part of the hand called ब्राह्मतीर्थ ; or with the कायतीर्थ, or with the चैदशिक-तीर्थ (i.e. देवतीर्थ) ; but never with the पितृतीर्थ । 58.

Kulluka. ब्राह्मेति । ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे व्यवहारार्थं (क), स्तुत्यार्थं च, न तु मुख्यं ब्रह्मदेवताकल् (ख) सम्भवति, अयागरूपत्वात् (ग) (१) । तीर्थ-शब्दोऽपि पावनगुणयोगात् (२) । ब्राह्मेण तीर्थेन सर्व्वदा विप्रादिराचामि । 'कः' प्रजापतिः, तदीयः—कायः,—'तस्येदम्' इति (पाणिनि—४।१।२०) अण्, इकारश्चान्तादेशः (३), वैदशिको देवः, ताभ्यां वा । पित्रेण तु तीर्थेन न कदाचित् आचामि ॥५८॥

Kulluka Explained.

१. ब्राह्मादि &c.—These technical terms ब्राह्म, &c., are for the facility of the discussion of these things in the S'āstras, as well as for their praise ; certainly ब्रह्मन्, &c., cannot be the presiding deities of these limbs in the primary sense, as the latter are no sacrifices. [Medh. adds another हेतु—अयागरूपत्वात् असन्नत्वात् च । The argument is that only याग and सन्त have presiding deities, but these तीर्थं are neither of them ; hence these terms are simply intended to convey an idea of praise.]

२. तीर्थशब्दोऽपि &c.—They are called तीर्थं (in preference to any other term) on the analogy of their sacred character.

३. 'कः' प्रजापतिः &c.—The word 'कः' means प्रजापति । काय means anything relating to कः । The word काय is formed thus :—'कस्य' इदम् इति क + अण् by the rule तस्येदम् । क is changed into कि (irregularly). [Then, कि + अण् = कायः ।]

Notes.

विप्रः=विप्रादिः (see Kull.). All the castes are intended here.

तीर्थेन—Both masculine and neuter.

नित्यकालम्—नित्यः कालः—कर्म्मधारयः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

कायः—क (= प्रजापति) + अण् = कि + अण् = कायः । See Kull.

(क) संव्यवहारार्था—All except A.

(ख) न चतुर्मुखब्रह्मदेवताकल्—S.

(ग) अयागरूपत्वात्—Bh, J, P.

चैदशिकाः—तिस्रः दशाः (वाङ्मयं विना अन्याः तिस्रः) येषां ते, यद्वा विराहताः
दश येषां ते विदशाः देवाः । विदश + ठक् । Medh. reads 'चैदशकाभ्याम्' ।
विदश + अण् by the rule 'देवताभ्यः अण्', ततः स्वार्ये कः ।

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गलिमूलेऽग्रे दैवं पितॄन् तयोरधः ॥ ५६ ॥

Prose. अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थम्, अङ्गुलिमूले (= कनिष्ठाङ्गुलिमूले) कायम्, [अङ्गुलीनाम्] अथे दैवं, तयोः (= अङ्गुष्ठतर्ज्ज्वयोः) अधः (= मध्ये) पितॄन् ।
[तीर्थं] प्रचक्षते [पण्डिताः] ।

Bengali. অঙ্গুষ্ঠমূলতলে ব্রাহ্মতীর্থ, (কনিষ্ঠা) অঙ্গুলির মূলে কার্মতীর্থ, অঙ্গুলি-
সমূহের অগ্রভাগে দৈবতীর্থ, এবং (অঙ্গুষ্ঠ ও তর্জ্জনী এই) দুইটী অঙ্গুলির মধ্যে পিতৃ-
তীর্থ—পণ্ডিতেরা বলিয়া থাকেন ॥ ৫২ ॥

English.—They call the part at the root of the thumb, the ब्राह्मतीर्थ; that at the root of the (little) finger, the कायतीर्थ; that at the tips of the fingers, the देवतीर्थ; and that between the two fingers (viz. the thumb and the index finger), the पित्रतीर्थ. 59.

Kulluka. अग्रसिद्धत्वात् (क) ब्राह्मदित्थीर्यान्वाह (I)—अङ्गुलमूलस्थिति । अङ्गुलमूलस्याधोभागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिमूलं कायम्, अङ्गुलीनामगे देवम्, अङ्गुलप्रदेशियोर्मध्ये (2) पित्रा तीर्थं मन्यादय आहः । यद्यपि 'कायमङ्गुलिमूलं' 'तथैव' इत्यत्र च अङ्गुलिमात्रं श्रुतं, तथापि स्मृत्यन्तरात् विशेषपरिग्रहः (3) । तथा च याज्ञवल्क्यः [११९] —

‘कनिष्ठादेशिन्यङ्गः ४ मूलान्यग्रः’ करस्य च ।

प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देव-तीर्थान्यनुक्रमात् (4) ॥ ५२ ॥

Kulluka Explained.

i. अप्रसिद्धत्वात् &c. — The author defines the ब्राह्मणतैद्य, &c., as these are not well-known.

2. अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योः मध्ये - [प्रदेशिनौ is the *index* finger].

(क) अप्रसिद्धत्वात्—Taken as the closing word of the Tīkā on Sl. 58 by all except J.

3. यद्यपि &c. — [The text has अङ्गुलिमूलं कायम् and तयोः अक्षः पिबाम् । In neither of these two passages, a particular finger or fingers are named. In his explanation of those passages Kull. has supplied the names of the particular fingers intended in each case. He puts his arguments thus—] Although no particular finger or fingers are named in the passages 'कायमङ्गुलि-मूलं' and 'तयोरक्षः', yet those particular (विशेष) names should be supplied here with the help of other Smritis. [Then follows a quotation from याज्ञवल्क्य which see below.]

4. कनिष्ठा &c. — [The construction is as follows :—]

कनिष्ठामूलम्, आदेशिनीमूलम्, अङ्गुष्ठमूलम् and करस्य अग्रम्—these are respectively called प्रजापतितीर्थं, पितृतीर्थं, ब्रह्मतीर्थं and देवतीर्थं ।

Notes.

तयोः—षष्ठी in connection with the word अक्षः by the rule 'षष्ठी अतसर्थप्रत्ययेन' । On the strength of other authorities Kull. explains तयोः as अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योः ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

Prose. पूर्वम् अपः त्रिः आचामेत्, ततः मुखं द्विः प्रमृज्यात्, अङ्गिः खानि (चक्षुःकर्णादीनि मुखच्छिद्राणि) चैव आत्मानं शिरः एव च स्पृशेत् ।

Bengali. [आचमनेर अङ्गिरा एहेकप—] [बाक्कादि तीर्थद्वात्रा] प्रथमतः तिनवार जलपान करिते ह्य, तार पर [उठे ओ अक्षर संवृत करिवा अङ्गुष्ठमूलद्वात्रा] द्विहवार मुख मार्जना करिते ह्य, ततः पर चक्षुःकर्ण ईत्यादि मुखस्थित छिद्रनमूह एवम् वक्षःशिर ओ मस्तक जलद्वात्रा स्पर्श करिते ह्य ॥ ७० ॥

English.—[To perform आचमन] he should first sip water thrice ; next twice wipe his mouth [with the root of the thumb] ; and then touch with water the cavities [of the head], [the seat of] the soul, and the head. 60.

Kulluka. सामान्येनोपदिष्टस्य (१) आचमनस्य अनुष्ठानक्रमम् आह— त्रिराचामेदिति । पूर्वं ब्राह्मादतीर्थेन जलगण्डूषणं पिवेत् । अनन्तरं "संवृत्य ओष्ठ-

धरौ (2) वारद्वयम् “अङ्गुष्ठमूलिन” संमृज्यात्, (3) ‘संव्रत्याङ्गुष्ठमूलिन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् [२।१४] इति दक्षेण विशेषाभिधानात् (4) । ‘खानि’ च इन्द्रियाणि जलिन मृशेत्—मुखस्य सन्निधानात् मुखखान्येव (5) । गौतमोऽप्याह—[१ अः] ‘खानि चोपमृशेच्छीर्षस्यानि’ । ‘हृदयतज्ज्योतिः पुरुषः’ [बृहदारण्यक, ४।२।७] इत्याद्युपनिषत्सु (क) हृदयदेशत्वेन आत्मनः श्रवणात् ‘आत्मानं’ हृदयं (6), शिरस्य अहिरव मृशेत् ॥ ६० ॥

Kulluka Explained.

1. सामान्येन &c.—The author now gives the details (अनुष्ठान-क्रम) of आचमन which has so long been discussed generally (सामान्येन) ।

2. संव्रत्य ओष्ठाधरौ—Closing the upper and the lower lips.

3. ‘अङ्गुष्ठमूलिन’ संमृज्यात्—Should wipe (his mouth) *with the ball of his thumb*.

4. संव्रत्याङ्गुष्ठमूलिन &c.—[In explaining मुखं प्रमृज्यात् above, Kull. has supplied the two points (i) ओष्ठाधरौ संव्रत्य and (ii) अङ्गुष्ठमूलिन । Now, whence does he get them ? In reply to this Kull. says that] these two points are particularly mentioned by दक्ष in the text ‘संव्रत्याङ्गुष्ठमूलिन’ &c.

5. मुखस्य सन्निधानात् &c.—Here by the word खानि (= छिद्राणि) the holes of the mouth (मुख-खानि) are to be taken inasmuch as the word मुख occurs here.

6. हृदि अक्तः &c.—The हृदय or heart is here meant by the word आत्मन्, as आत्मन् is said to be situated in the heart in many passages in the Upanishads, e. g., ‘In our internal heart there is Light—the Purusha’.

Notes.

त्रिः—त्रि + असुच्; three times ; thrice . द्विः also is similarly formed. N. B. Females and S'ūdras should perform each act only once ; cf. स्त्रीशूद्रस्तु सकृत् सकृत्—मनु, ५।१३२ ।

(क) इति उपनिषदि—S.

आत्मानम् = हृदयम् । Medh., after explaining it as हृदयम्, gives the following *additional* explanation :—‘नाभिम् आलभेत इति क्वचित् स्मर्यते, तेन नाभिं नम्यामहे’ । The practice is to touch both of them—the हृदय as well as the नाभि ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित् ।

श्रीचक्षुः सर्व्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

Prose. श्रीचक्षुः धर्मवित् अनुष्णाभिः अफेनाभिः अङ्गिः तीर्थेन (= ब्राह्मादि-तीर्थेन) एकान्ते प्रागुदङ्मुखः सर्व्वदा आचामेत् ।

Bengali. শৌচাকাঙ্ক্ষী ধর্ম্মজ্ঞ ব্যক্তি নির্জন স্থানে পূর্ব্বমুখ অথবা উত্তরমুখ হইয়া অশ্রু ও ফেনবর্জিত জলদ্বারা ব্রাহ্মাদি তীর্থদ্বারা সর্ব্বদা আচমন করিবেন ॥ ৬১ ॥

English.—He who knows the sacred law and seeks purity should always perform the rite of আচমন with water neither heated, nor frothy, with a (prescribed) তীর্থ, in a solitary place and facing the east or the north. 61.

Kulluka. अनुष्णाभिरिति । अनुष्णीकृताभिः (१), फेनवर्जिताभिः ब्राह्मादितीर्थेन श्रीचक्षुश्च ‘एकान्ते’ जनैरनाकीर्णं, शुचिदेशे इत्यर्थः, प्राङ्मुख उदङ्मुखी वा सर्व्वदा आचामेत् । आपस्तम्बेन [१।१।५।६] ‘तप्ताभिश्च अकारणात्’ (२) इत्यभिधानात् (क) व्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत् (३), व्याध्यादौ (ख) तु ऽनुष्णीकृताभिरपि आचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेण आचमने श्रौचाभाव इति दर्शयितुम् उक्तस्यापि तीर्थस्य (४) पुनर्व्वचनम् ॥ ६१ ॥

Kulluka Explained.

१. अनुष्णीकृताभिः—N. B. The word अनुष्ण means ‘not hot whether naturally or artificially’ ; but Kull. takes it in the latter sense only, and makes it clear by the synonym (अनुष्णीकृत) which

(क) तप्ताभिश्च कारणात्—All except P ; तप्ताभिश्च कारणव्यतिरेकात्—P ; but the printed आपस्तम्ब reads what has been adopted in the text, which is also supported by Kull.’s gloss which follows.

(ख) व्याधौ—A, B, Bh, Bk.

is formed in the passive voice.—उष्णशब्दः कायोपलक्षणार्थः । तथाहि पच्यते—‘अश्वताभिरग्निः’ । एवं च ग्रीष्मोष्णतप्ताः स्वभावोष्णाश्च न प्रतिषिध्यन्ते इति सिद्धान्तिभिः । Gov. and Nár. also are to the same effect.

2. तप्ताभिस्य &c.—One should not perform आचमन with hot water without sufficient reason (e.g. disease, &c.)

3. न आचामेत्—[‘उष्णीकृताभिरग्निः’ इति शेषः ।]

4. उक्तस्यापि तीर्थस्य—Of the word तीर्थ which has already (viz. in Sl. 52) been spoken of (as the proper limb to perform आचमन with).

Notes.

श्रीचक्षुः—आप + सन् + उ = ईप्सुः । श्रीचक्षु ईप्सुः इति द्वितीयातत्पुरुषः, न लोकाव्ययनिष्ठा इत्यादिना षष्ठौनिषेधात् ।

सर्व्वदा—न प्रकरणात् भोजने एव, किं तर्हि विष्णुवादिशुद्धिषु अपि ।—Medh.

एकान्ते—एकः अन्तः यत्र तत् एकान्तम्, तत्र ।

प्रागुदङ्मुखः—प्राक् वा उदक् वा मुखं यस्य सः इति विपरीदो बहुव्रीहिः ।—‘सुखशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । नाऽयं इन्द्रगर्भो बह्व्रीहिः, अपि तु बह्व्रीहिरेव । इन्द्रगर्भतायां समाहारे समासान्तेन अकारेण भवितव्यम् । इतरेतरयोगोऽपि नैव ;—न हि युगपत् उभयदिङ्मुखता सम्भवति । तत्र कश्चित् आचमनभागः प्राङ्मुखेन कर्त्तव्यः, कश्चित् उदङ्मुखेन इत्यापतति’ ।—Medh.

हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽग्निः प्राशिताभिस्तु शूद्रः सृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

Prose. विप्रः हृद्भाभिः अग्निः, भूमिपस्तु कण्ठगाभिः, वैश्यस्तु प्राशिताभिः, शूद्रः अन्ततः (= जिह्वौष्ठान्तेन) सृष्टाभिः [अग्निः] पूयते ।

Bengali. आचमनं करि जल श्रवणं पर्याप्त अवशे करिले त्राक्षणं पवित्र हन, कर्त्तव्यं पर्याप्त अवशे करिले अग्नि, मुखपर्याप्त अवशे करिले वैश्य, एवञ्च जिह्वा ও ওষ্ঠের প্রান্ত-দ্বারা পান্য স্পর্শ করিলে শূদ্র পवित्र हन ॥ ६२ ॥

English.—In an आचमन, a Bráhmāna is purified by the water reaching to his heart ; a Kshattriya by the water reaching to his

(arm) is raised (so that the thread or the dress passing under it, rests on the right shoulder); and he is called निर्वीतिन् when the thread or the dress slides down straight from the the neck. 63.

Kulluka. आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतिलक्षण (क) ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीत्यादिलक्षणमाह (१)—उद्धृते इति । दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्त्वस्थिते दक्षिणकचावलम्बे (ख) यज्ञसूत्रे वस्त्रे च (ग) (२), उपवीती विज्ञः कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षिणस्त्वस्थिते वामकचावलम्बे (घ) प्राचीनावीती भण्यते । 'सव्ये प्राचीनः प्राचीनः' इति क्रन्दोऽनुरोधादुक्तम् (३) । तथाच गोभिलः [१।२।२, ३]—'दक्षिणं वाङ्मुहुल्यं शिरोऽवधाय सव्येऽसि प्रतिष्ठापयति, दक्षिणकचमन्ववलम्बं (ङ) भवति, एवं यज्ञोपवीती भवति (४) । सव्यं वाङ्मुहुल्यं शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसि प्रतिष्ठापयति सव्यं कचमन्ववलम्बं (च) भवति, एवं प्राचीनावीती भवति । 'निर्वीती कण्ठसज्जने' इति शिरोऽवधाय दक्षिणपाण्यादौ अपि अनुद्धृते कण्ठादेव सज्जने कजुप्रालम्बे (५) यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निर्वीती भवति ॥ ६३ ॥

Kulluka Explained.

१. आचमनाङ्गताम् &c.—To show that the posture of उपवीत is necessary for आचमन the author defines an उपवीतिन् here, and then incidentally the other two also, viz., प्राचीनावीतिन् and निर्वीतिन् ।

२. वस्त्रे—The word वस्त्र here means the *upper* garment, i.e., the उत्तरीय । N. B. Some of the commentators, in explaining Gobhila Grihya I, 2, 1, observes—A garment is used if the

(क) उपवीतिलक्षणम्—All except A.

(ख) दक्षिणस्त्ववलम्बे—B, Bh, M, P.

(ग) वा—All except A, S.

(घ) वामस्त्ववलम्बे—M and P.

(ङ) दक्षिणस्त्वमवलम्बनम्—B, M, P. दक्षिणं कचम् अवलम्बनम्—J, Bg, Bk, G; but कच is not neuter. The correct reading is given in the text.

(च) कचमवलम्बम्—B, Bh; स्त्वमवलम्बनम्—A.

उपवीत has been lost, for instance, in a forest, and if it is impossible to get a string.

3. सव्ये प्राचीन &c.—‘सव्ये प्राचीनावीती’ would be the correct form according to Sandhi. But it is here put as प्राचीन आवीती for the sake of the metre.

4. दक्षिणं बाहुम् &c.—A twice-born is called यज्ञोपवीतिन् (or simply उपवीतिन्) when he passes (his sacred thread and उत्तरीय) under the right arm and embracing (अवधाय=अवधिं कृत्वा) the head makes them rest on the left shoulder, the thread and the उत्तरीय thus remaining suspended on the right side (दक्षिणकक्ष) ।

5. शिरः अवधाय &c.—A twice-born is said to be निवीतिन् when his right arm, &c., remaining as they are, his sacred thread and उत्तरीय slide down straight (ऋजुप्रावृत्त) from the neck (like a garland) with the head within.

Notes.

पाणौ—As some of the commentators remark, the word पाणि (hand) here stands for बाहु (arm).

द्विजः—This is by way of illustration only. As a matter of fact a शूद्र also may be उपवीतिन् and so forth. He has no sacred thread, but his उत्तरीय alone plays the part in the posture.

सव्ये=वामे । Qualifying पाणौ to be understood.

प्राचीन आवीती—It should be प्राचीनावीती according to the rules of Sandhi. See Kull. 3.

प्राचीनावीती—आ - वि - इ (ण) + क्त = आवीतम् । प्राचीनम् आवीतम् इति प्राचीनावीतम् । तत् अस्य अस्ति इति प्राचीनावीत + इति ।

The words उपवीती and निवीती also are similarly derived.

सज्जते यत् तत् सज्जनम्—सज्ज+युच् ; adj. of यज्ञतृत् and वस्त्र to be understood.

कण्टसज्जने—कण्ठात् सज्जनम्, तस्मिन्—५मी तत्पुरुषः ।—Kull. कण्ठे सज्जनम् सङ्गः स्थापनम् वस्त्रस्य सूत्रस्य वा ।—Medh.

N. B. उपवीत, निवीत and प्राचीनावीत—The three postures are respectively employed in the observances relating to the Devas, to the (few first-born) men (viz. सनक, सनन्द, &c.), and to the Manes. Cf. श्रुति—उपवीतं देवानाम्, निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितॄणाम् ।

मेखलामजिनं दण्डम् उपवीतं कमण्डलुम् ।

अमुं प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

Prose. मेखलाम् अजिनं दण्डम् उपवीतं कमण्डलुम्—विनष्टानि [एतानि] अमुं प्रास्य अन्यानि मन्त्रवत् गृह्णीत ।

Bengali. मेखला, उतुरौच चर्म, मण्ड, बाष्पापबोध ७ कमण्डलू—এই সকল নষ্ট হইলে তাহা জলে নিক্ষেপ করিয়া [বর্জ্যহোত] নষ্টোচ্চারণপূর্বক নূতন গ্রহণ করিতে হয় ॥ ৬৪ ॥

English.—Girdle, skin (which serves as the upper garment or उत्तरौच), staff, sacred thread and water-pot—these, when worn out, one should throw into water, and take new ones with the recitation of Mantras. 64.

Kulluka. मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्य अन्यानि स्वस्वगृह्णीतमन्त्रैः (I) गृह्णीयात् ॥ ६४ ॥

Kulluka Explained.

1. स्वस्वगृह्णीतमन्त्रैः—[This is the meaning of मन्त्रवत् ।] Attended with Mantras according to the गृह्ण of the person in question.

Notes.

अजिनम्—चर्म । ‘अजिनं चर्मं कृत्तिः स्त्री’ इत्यमरः । This refers to the upper garments mentioned in Sl. 41.

कमण्डलुम्—गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् इति कमण्डलीरपि उक्तत्वात् कमण्डलीरपि उदकार्यं शास्त्रवत् ग्रहणम् इत्यवसीयते । Cf. विना कमण्डलुना नाध्वानं व्रजेत्, न सीमान्तं, न गृहाद् गृहम् । पदमपि न गच्छेत् इधुमावात् इत्येके ॥—बीषायन, १।४।२५, २६ ।

प्रास्य—प्र - अस (क्षिपणे) + ल्यप् ; having thrown away.

अन्यानि—नवानि इत्यर्थः ।

सन्ववत्—सन्व + सनुप् । Adverb modifying गृह्णीत ।

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वादशे ततः ॥ ६५ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य केशान्तः षोडशे वर्षे, राजन्यबन्धोः द्वाविंशे, वैश्यस्य ततः द्वादशे (अर्थात् चतुर्विंशे वर्षे) विधीयते ।

Bengali. ब्राह्मणस्य केशान्ताया मङ्गलं गर्भषोडशवर्षे, कश्चित्काले द्वाविंशे एवं वैश्यस्य चतुर्विंशे वर्षे करिष्यते इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

English.—The ceremony called केशान्त [shaving the hair (beard, &c)] is ordained for a Brāhmaṇa in the sixteenth year (after conception); for a Kshattriya, in the twenty-second; and for a Vais'ya, two years later than that, i.e., in the twenty-fourth year. 65.

Kulluka. केशान्त इति । केशान्ताख्यो गृह्णीतसंस्कारो 'गर्भादिसंस्कारा-वर्षाणाम्' इति बौधायनवचनात् गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्वादशे—गर्भचतुर्विंशे, कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

Notes.

केशान्तः—केशानाम् अन्तः यस्मिन् सः, बहुव्रीहिः ।

राजन्यबन्धोः—Here also as in Sl. 38, the word बन्धु at the end of the compound does not imply any censure.

The केशान्त is otherwise called गोदान । गावः लोमानि दीयन्ते खण्डान्ते अस्मिन् इति गोदानम् । It is almost the same as चूडाकर्म्म (Sl. 35). The shaving of beard, moustache, &c., which do not appear at the age of चूडाकर्म्म are particularly intended by this ceremony. The last remnant of this ceremony is to be found in these days in the shaving before marriage.

अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृत्तशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

Prose. स्त्रीणां शरीरस्य संस्कारार्थम् इयम् आवृत्त (= परिपाटी, जात-
कर्मादिः) अशेषतः (= समया) यथाकालं यथाक्रमम् अमन्त्रिका कार्य्या ।

Bengali. स्त्रीणां शरीरस्य संस्कारार्थं इयम् आवृत्त (जातकर्मादि) मग्नं क्रियाक्रम
उपयुक्तकाले एव निश्चितक्रमेण कर्त्तव्यं, किन्तु तांशते कान नष्टाच्छात्रण करिते
होते न । ७७ ॥

English.—This whole series (of ceremonies) should be per-
formed for females (also), for the purification of their bodies, at
the proper time and in proper order, but without the recitation of
Mantras. 66.

Kulluka. अमन्त्रिकेति । 'इयम् आवृत्त' अयं जातकर्मादि-क्रियाकलापः
समयः उक्तकालक्रमानतिक्रमेण (क) (१), शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्य्यः ॥ ६६ ॥

Kulluka Explained.

१. उक्तकालक्रमानतिक्रमेण—[This is the synonym of the two
words यथाकालम् and यथाक्रमम् combined.]

Notes.

अमन्त्रिका—नास्ति मन्त्रो यस्याः सा अमन्त्रिका ; बहुव्रीहौ समासान्तः कप्,
ततः स्त्रियाम् आप् इकारागमश्च । Without any Mantra.

N. B. The ceremony of विवाह, however, should be attended
with Mantras. Cf. 'विवाहस्तु समन्त्रकः'—याज्ञवल्क्य, १।१० ।

आवृत्त—स्त्रीलिङ्गम् । आ—वृत्त + क्तिप् । = आवर्तनम् । For synonyms,
cf. 'अनुपूर्वीं स्त्रियां वावृत्तपरिपाटी अनुक्रमः' इत्यमरः । Series of cere-
monies, viz. जातकर्म्म, नामकरण, &c.

अशेषतः = समया ।

आवृत्त अशेषतः कार्य्या—N. B. But the ceremony of केशान्त is
specially forbidden and the ceremony of विवाह serves the
purpose of उपनयन (Manu II, 67) in the case of girls.

(क) उक्तकालक्रमेण—All except A, S.

संस्कारार्थम्—संस्काराय इदम् इति संस्कारार्थम्, नित्यसमासः । सं—कृ + वच् = संस्कारः, the augment सुट् comes in by the rule 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' । यथाकालम्, यथाक्रमम्—अनतिक्रमार्थे अव्ययीभावः ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया (क) ॥ ६७ ॥

Prose. वैवाहिकः विधिः स्त्रीणां वैदिकः संस्कारः स्मृतः । [तत्र] पतिसेवा गुरौ वासः, गृहार्थः [च] अग्निपरिक्रिया ।

Bengali. खोलाकेर পক্ষে বিবাহই বৈদিক-সংস্কার-স্থানীয় । এবং তাহাতে পতিসেবাই গুরুত্ববান এবং গৃহকার্য অগ্নিপরিচর্যা-স্থানীয় ॥ ৬৭ ॥

English.—In the case of females, the nuptial ceremony is said to be the Vedic sacrament (i.e. initiation); their attendance on husbands [is equivalent to] the residence in the preceptor's house, and the house-hold duties [correspond to] the attendance to the sacred fire. 67.

Kulluka. अनेन उपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषम् (१) आह—वैवाहिक इति । विवाहविधिरेव स्त्रीणाम् वैदिकः संस्कारः उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यसेव सायं-प्रातः-समिद्धीमरूपा अग्निपरिचर्या (२) । तस्माद् विवाहादिरूपनयनस्थानि विधानात् उपनयनादेः निवृत्तिरिति (३) ॥ ६७ ॥

Kulluka Explained.

1. विशेषम्—Exception.
2. गृहकृत्यसेव &c.—The house-hold duties are the अग्निपरिचर्या (synonym of अग्निपरिक्रिया) or attendance to the sacred fire which consists in (successively) offering (three) Samidhs to it (with Mantras) in the morning and evening. [There is perhaps also an idea of circumambulation conveyed by the prefix परि । See Sl. 48.]
3. तस्मात् &c.—[See Notes.]

(क) अग्निपरिक्रिया—J, Bg, Bh, G. Not an impossible reading, but see Notes.

Notes.

In this Sloka Manu clearly says that in the case of females वैवाহিকো বিধি:, পতিসেবা and গৃহ্যর্থ: are the substitutes for উপনয়নম্, গুরুকুলবাস: and অগ্নিপরিক্রিয়া । In other words, the latter three should not be performed in the case of girls. We, however, come across two passages which prescribe, or at least prescribed in the days of yore (cf. S'akuntalá, I, 25), the last two ceremonies for a class of females, and the উপনয়ন for all of them. We quote the passages below :—

দ্বিবিধা: স্ত্রিয়:—ব্রহ্মবাদিন্য: সযৌবধ্বজা । তচ্চ ব্রহ্মবাদিনীনাং উপনয়নম্, অগ্নৌত্বনং, বেদাধ্যয়নম্, স্বগৃহে চ মৈত্রচর্যা ইতি । সযৌবধ্বনাং উপনয়নং কৃত্বা বিবাহ: কার্য: । ইতি হারীত: ।

অপরজ—পুরাকল্যেণ নারীণাং সৌজীবনমসিষ্যতে ।

অধ্যাপনজ বেদানাং সাবিলৌকাচনং তথা ॥ ইতি যম: ।

It is, however, a curious fact that like many other quotations attributed to these two authorities, neither of these is to be found in the printed editions of their texts.

অগ্নি-পরিক্রিয়া—পরি-কৃত+শ=পরিক্রিয়া । Some read অগ্নি-পরি-ক্রিয়া—the augment সূত্ coming in by the rule ‘সংস্পৃশ্যেভ্য: কৰৌতৌ ভূষণে’; but the claim of সূত্ is not undisputed here, the sense of decoration being not very prominent. For the meaning of অগ্নিপরিক্রিয়া, see Kull. 2.

এষ প্রোক্তো দ্বিজাतीনামৌপনায়নিকো বিধি: ।

উত্পত্তিব্যজ্ঞক: পুণ্য: কৰ্ম্মযোগং নিবোধত ॥ ৬৮ ॥

Prose. দ্বিজাतीনাম্ উত্পত্তিব্যজ্ঞক: (= দ্বিতীয়জন্মসূচক:) औपनायनिक: (= উপনয়নসম্বন্ধী) पुण्य: विधि: एष: प्रोक्त:, [अधुना] कर्मयोगं निबोधत ।

Bengali. দ্বিজাতিগণের দ্বিতীয়জন্মসূচক উপনয়নসম্বন্ধীয় পবিত্র বিধান এই বর্ণিত হইল । এক্ষণে আপনারা [উপনীতের] ক্রিয়াকল্প শ্রবণ করুন ॥ ৬৮ ॥

English.—Thus has been described the sanctifying rule for the initiation of the twice-born which indicates their second birth. Learn now the duties to which they should afterwards apply themselves. 68.

Kulluka. एष इति । औपनायनिक इति अनुश्रुतिकादित्वादुभयपद-
वृद्धिः (१) । अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धो कर्मकलाप उक्तः, उत्पत्तेः द्वितीय-
जन्मनः व्यञ्जकः । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगः तं श्रुत इति (क) ॥६८॥

Kulluka Explained.

१. औपनायनिकः &c.—In the form औपनायनिकः [उपनयन + ठक्
(= णिक)] (the initial vowels of) both the members (viz, उप and
नयन) are lengthened by the rule अनुश्रुतिकादीनां च । [Similar
words are आनुश्रुतिकम्, आधिभौतिकम्, आधिकसीतिकम् (Sl. 44), &c.]

Notes.

औपनायनिकः—See Kull. Relating to उपनयन ; adj. of विधिः ।
कर्मयोगः—कर्मणा योगः ; कर्माधिकारः ; कर्तव्यानि कर्माणि इत्यर्थः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छीचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

Prose. गुरुः शिष्यम् आदितः उपनीय शीघ्रम्, आचारम् अग्निकार्यं च
सन्ध्योपासनम् एव च आदितः शिष्येत् ।

Bengali. গুরু শিষ্যকে উপনীত করিয়া তাহাকে সর্বপ্রথমে গৌর, আচার,
প্রাতঃকালে ও সাংসকালে কর্তব্য অগ্নিকার্য এবং সন্ধ্যোপাসনাদি শিক্ষা দিবেন ॥ ৬৯ ॥

English.—Having initiated the pupil, the preceptor should
first teach him physical purification and other ceremonials,
attendance to the (sacred) fire and the twilight devotions. 69.

(क) इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं श्रुत इत्याह—Read by B,
Bh, Bk, M at the beginning of the Tikā on Sl. 69.

Kulluka. उपनीय गुरुरिति । गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् 'एका लिङ्गे मुदे तितः' (मनु—५।१३६) इत्यादि (१) वक्ष्यमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम्, अग्नौ सायंप्रातःसमिद्धोमानुष्ठानं (क)(२) समन्तकं (ख) सन्ध्योपासनविधिं च शिष्येत् ॥ ६९॥

Kulluka Explained.

१. एका लिङ्गे &c.—[This is about the application of mud after answering a call of nature.]

२. अग्नौ सायंप्रातः &c.—[See Sl. 67, Kull. Expl. 2].

Notes.

आदितः—आदि + तस्, सप्तम्याम् ।

आचारम्—स्नान, आचमन, &c.—Kull. Medh., Gov. and Nár. include these in the previous term, viz., शौचम्, and take आचार to mean 'conduct'. Cf. आचारः गुर्वदीनां प्रत्युत्थानासनदानाभिवादानादिभिः—Medh. This seems to be more reasonable.

सन्ध्योपासनम्—सन्ध्यायाः उपासनम् । सन्ध्यायाः इत्यत्र कर्मणि षष्ठी ।

अध्येष्यमानस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

Prose. अध्येष्यमाणस्तु [शिष्यः] यथाशास्त्रम् आचान्तः उदङ्मुखः ब्रह्माञ्जलि-
कृतः लघुवासाः जितेन्द्रियः [च] अध्याप्यः ।

Bengali. अध्यापनेच्छु शिष्या यथाशास्त्र आचमन करिमा पवित्रवस्त्र ओ जितेन्द्रिय हईमा उदङ्मुखे उपवेशनपूर्वक ब्रह्माञ्जलि करिले पर षष्ठ ताहाँके अध्यापन करिवेन ॥ ७० ॥

(क) —समिद्धोमानुष्ठानं—A.

(ख) The अनुस्वार after समन्तक is not found anywhere. But we have put it on the following grounds. Both the ceremonies viz., समिद्धोस and सन्ध्योपासना are समन्तक, and Medh. distinctly mentions them to be so. It is probable that Kull. also intends this and has therefore placed the qualifying adjective समन्तक in the intermediate position.

English.—A student who is about to begin the study, shall receive instruction after he has sipped water in the prescribed manner, putting on a clean dress and controlling his senses, and has sit with his face to the north and has made the Brahmā mjali. 70.

Kulluka. अध्येष्यमाण इति । अध्येष्यन् करिष्यमाणः शिष्यः यथाशक्तं कृताचमनः उत्तराभिमुखः कृतब्रह्माञ्जलिः (क) पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमः गुरुणा अध्याप्यः । 'प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा' [१ म अ] इति गौतमवचनात् प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् (१) । ब्रह्माञ्जलिकृत इति 'वाहिताग्न्यादिषु' [पा—२।२।३७] इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः (२) ॥ ७० ॥

Kulluka Explained.

१. प्राङ्मुखः &c.—[The text has उदङ्मुख only. Kull. on the authority of Gautama says that the pupil may be प्राङ्मुख also. The quotation means—] the pupil should sit to the right (of the Guru) facing the east or the north.

२. ब्रह्माञ्जलिकृतः इति &c.—[See Notes on ब्रह्माञ्जलिकृतः] ।

Notes.

अध्येष्यमाणः—अधि—इ (ङ) + शानच् (लटः स्थाने), 'लटः सद वा' ।

ब्रह्माञ्जलिकृतः—ब्रह्मणः अञ्जलिः = ब्रह्माञ्जलिः । (For the meaning of the word ब्रह्माञ्जलि, see next Sloka). कृतः ब्रह्माञ्जलिः येन स कृतब्रह्माञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिकृतः वा ; the परनिपात of the word कृत is optional by the rule 'वा आहिताग्न्यादिषु' । यथा—आहितः अग्निः अनेन इति आहिताग्निः अग्न्याहितो वा । Medh. mentions ब्रह्माञ्जलिकृत as a variant here.

लघुवासाः—लघु स्वल्पं (पवित्रं वा) वासः (वस्त्रं) यस्य सः । Medh. has a very curious note on this word :—

लघुवासा धौतवासाः, प्रचालनेन लघुनी वाससी भवतः । अथवा अयं रोमादिस्थूलवसनः चित्तव्याप्तेषु ताड्यमानो न प्रहारं वेदयेत्, ततश्च न युक्तः पठेत् । अपनीयमाने तु वाससि गुरोः खेदः स्यात् । निरावरणे च काये रज्जादिना ताड्यमानो महतीं बाली वेदनाम् अनुभवेत् । अतः दृष्टार्थं लघुवासस्त्वम् ।

(क) कृताञ्जलिः—A, B, Bh, M, V.

Rāgh. seems to give the right explanation :—गुरुतः लघुवासाः पवित्रवासाः वा, i.e., wearing a dress lighter than that of the Guru, or with clean pure clothes on.

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

Prose. ब्रह्मारम्भे अवसाने च गुरोः पादौ सदा ग्राह्यौ । हस्तौ संहृत्य अध्येयम्—सः हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ।

Bengali. বেদপাঠের আরম্ভ ও অন্তে গুরুর পাদদ্বয়বন্দনা নিতান্ত কর্তব্য। হস্তদ্বয় সংযুক্ত করিয়া অধ্যয়ন করিতে হয়। ইহারই নাম ব্রহ্মাঞ্জলি ॥ ৭১ ॥

English.—At the beginning and at the end of (a lesson in) the Veda the student should always clasp the feet of his preceptor. He should study with joined palms; this is called the Brahmánjali (lit. joining palms for the sake of Brahma or the Veda). 72.

Kulluka. ब्रह्मारम्भेऽवसाने च इति । वेदाध्ययनस्य आरम्भे कर्त्तव्यं, समाप्ते च कृते, गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्त्तव्यम् । हस्तौ 'संहृत्य' संस्पृष्टौ कृत्वा अध्येतव्यम् ; स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः (I) ॥ ७१ ॥

Kulluka Explained.

I. पूर्वश्लोकोक्त &c.—This is the explanation (व्याकार) of the word ब्रह्माञ्जलि mentioned in the previous Sloka.

N. B. The word व्याकार (which comes from the same root as of व्याकरण) used by Kull. means—explanation.

Notes.

ब्रह्मारम्भे—ब्रह्मणः (वेदस्य) आरम्भे ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मृत्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

Prose. व्यत्यस्तपाणिना गुरोः उपसंग्रहणं कार्यम् । सव्येन [पाणिना] सव्यः [पादः] स्मृत्यः, दक्षिणेन [च पाणिना] दक्षिणः [पादः] स्मृत्यः ।

Bengali. इत्युक्तं बातात करिषा (अर्थात् आङ्गुलि भावे राखिषा) गुरु पदवन्दना करिते ह्य ।—बाह्यहस्त द्वारा गुरु वाम पाद एवं दक्षिणहस्त द्वारा गुरु दक्षिण पाद स्पर्श करिते ह्य ॥ १२ ॥

English.—With crossed hands the student should clasp the feet of his preceptor.—The (preceptor's) left foot should be touched with the (student's) left hand, and the right foot with the right hand. 72.

Kulluka. व्यत्यस्तपाणिनेति । पादोपसंयहणं कार्यम् इति अनन्तरमुक्तम्, तद् व्यत्यस्तपाणिना कार्यम् इति विधेयते (१) । कौटिल्यो व्यत्यासः (२) कार्यः ? इत्यतः आह—सव्येन पाणिना (३) सव्यः पादः, दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्पृष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां च इदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसिः—‘उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत्’ (४) । दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासोऽयं (क) शिष्टसमाचारात् (५) ॥ ७२ ॥

Kulluka Explained.

१. पादोपसंयहणम् &c.—It has just now (अनन्तरम्) been said that the feet (of the Guru) should be clasped. That is here enjoined to be done with hands placed cross-wise (व्यत्यस्त) ।

२. व्यत्यासः—cross-wise posture.

३. सव्येन पाणिना—With the left hand.

४. उत्तानहस्ताभ्याम् &c.—This touching of the feet should be done *with palms upwards* (उत्तान) । Cf. Paithīnasi—‘with hands *with palms upwards* he should touch (his preceptor's) feet—the right foot with the right hand and the left foot with the left hand’.

५. दक्षिणोपरिभावेन &c.—In accordance with the practice amongst the शिष्टः (learned) the right hand should be placed *upon* (उपरि) the left in the cross-wise posture.

Notes.

व्यत्यस्तपाणिना—वि - अति - अस + क्तः = व्यत्यस्तः । व्यत्यस्तौ पाणी (हस्तौ) यस्य सः, तेन ।

(क) व्यत्यासौ वाऽयं—B, Bg, M, P, V.

On this word Medh. observes—अन्ये तु विन्यसपाणिना इति पठन्ति ।
स्पर्शादेव च विन्यासे सिद्धे न अतितत्तायः पिच्छस्पर्शनात् दाहभयात् अङ्गुल्ययमात्रेण
स्पर्शनं कर्तव्यम्, अपि तु हस्तौ विन्यमितव्यौ निधातव्यौ ; पीडनं तु पीडाकरं
निषिद्धम् इति वर्णयन्ति ।

सव्येन = वामेन ; adj. qualifying पाणिना to be understood.

सव्यः—Adj. qualifying पादः to be understood.

दक्षिणेन दक्षिणः—See सव्येन and सव्यः above.

अध्येषमाणं तु (क) गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीषु भो इति ब्रूयाद् विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

Prose. अतन्द्रितः गुरुः अध्येषमाणं [शिष्यम्] अधीषु भो इति नित्यकालं
ब्रूयात्, विरामः अस्तु इति च आरमेत् ।

Bengali. গুরু অধ্যাপনেচ্ছা শিষ্যকে 'অধ্যাপন কর' এই বলিয়া মর্দনা অধ্যাপন
আরম্ভ করিলে এবং 'বিরাম হও' এই বলিয়া বিরাম হইলে। ইহাতে আলগা করিলে
না ॥ ৭৩ ॥

English.—The teacher should at all times, unwearied, say
to his pupil who is about to study, "Ho, begin" and he should stop
by saying "Let there be a pause". 73.

Kulluka. अध्येषमाणमिति । अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा
अनलसो गुरुः 'अधीषु भोः' इति प्रथमं उदेत् । शेषे तु विरामोऽस्तु इति अभिधाय
'आरमेत्' (ख) निवर्तेत ॥ ७३ ॥

Notes.

अध्येषमाणं तु गुरुः—Some read अध्येषमाणस्तु गुरुम् and thus
invert the order of the subject and the object. But that does
not seem to be preferable.

आरमेत्—व्याङ्गपरिभ्यो रसः इति सूत्रेण परस्मैपदम् ।

(क) अध्येषमाणस्तु—A.

(ख) विरमेत्—All except. A.

ब्रह्मणः (क) प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

Prose. ब्रह्मणः आदौ अन्ते च सर्वदा प्रणवं कुर्यात् । पूर्वं अनोङ्कृतं [ब्रह्म] स्रवति, परस्तात् च [अनोङ्कृतं ब्रह्म] विशीर्यति ।

Bengali. वेदपाठेन आदिते एव अष्टे अथव अर्थात् ७४ उक्ता उक्ता कर्तुं कर्तुं । पूर्व ७४ उक्ता उक्ता ना इहेने वेदेन नेहे अंश नन इहेते विनात इव एव परे ७४ उक्ता उक्ता ना इहेने तांश नने अवशाने करे ना ॥ १४ ॥

English.—He should always pronounce the syllable 'Om' at the beginning and at the end of (a lesson of) the Veda ; unless the Om precede, the lesson will slip away (from him), and unless it follow, the lesson will fade away. 74.

Kulluka. ब्रह्मणः (ख) प्रणवमिति । ब्रह्मणी (ग) वेदस्य अध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्ति च ओङ्कारं कुर्यात् । यस्मात्, पूर्वं यस्य ओङ्कारः न कृतः तत् 'स्रवति' शनैः शनैः नश्यति, यस्य परस्तात् न कृतः तत् 'विशीर्यति' अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

Notes.

ब्रह्मणः—वेदस्य । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः ।

प्रणवम्—प्रणुयते अनेन असौ वा इति प्र-नु+अप्-करणे कर्त्तृणि वा ।

प्रणवः=ओङ्कारः ।

अनोङ्कृतम्—ओम् इत्यनेन कृतम् (संस्कृतम्) इति ओङ्कृतम् । यद्वा, ओम् इति कृतम् उच्चारितं यस्मिन् तत् ओङ्कृतम् (जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाचा) । न ओङ्कृतम् इति अनोङ्कृतम् ।

पूर्वम्, परस्तात्—Nār. explains it as पूर्व प्राक् गृहीतं ब्रह्म स्रवति नश्यति, परस्तात् ग्रहीतृमाणं विशीर्यते ग्रहणक्षणे एव सम्यक् न गृह्यते ।

(क) ब्रह्मणः—A, B, Bg, Bh, G.

(ख) ब्रह्मणः—A, Bg, Bh, G.

(ग) ब्रह्मणः—A, Bg, Bh, G.

प्राक्कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

Prose. प्राक्कूलान् [दर्भान्] पर्युपासीनः, पवित्रैश्चैव पावितः, त्रिभिः प्राणायामैः पूतः ततः ओङ्कारम् अर्हति ।

Bengali. पूर्वार्धे दर्भोपरि उपविष्ट इहेना, इह इह इह कूषमन्त्र पवित्र वात्रा पवित्री-कृत इहेना [पूत्रक, कूषक ७ त्रेक एहे] दिन अकार प्राणायाम वात्रा पूत इहेनेन तत्र अर्णवाकारिणेत्र वात्रा इहेना वात्र ॥ १८ ॥

English.—Seated on (Kus'a-grass) with their points to the east, purified by the Pavitras (made of Kus'a-grass) and sanctified by the three regulations of breath, one is fit to pronounce the syllable 'Om'. 75.

Kulluka. प्राक्कूलानिति । 'प्राक्कूलान्' प्रागयान् दर्भान् अध्यासीनः, 'पवित्रैः' कुशैः करव्यस्यैः पवित्रीकृतः, 'प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्राः' (१) इति गीतमस्मरणात् [१म अ] पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः । अकारादिलघुचर-कालश्च मात्रा (२) । ततोऽप्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

Kulluka Explained.

१. प्राणायामाः त्रयः &c.—Each of the three प्राणायामs covers 15 Mátrás.

२. अकारादि &c.—A Mátrá is the period of time required for the utterance of a short vowel, e.g., अ, &c.

Notes.

प्राक्कूलान्—प्राञ्चि (पूर्वदिग्बलीनि) कूलानि अयाणि येषां ये प्राक्कूलाः, तान् । Adj. qualifying दर्भान् to be understood ; objective of पर्युपासीनः which is transitive.

पवितम्—पू + इव (करणे)—'पुवः संज्ञायाम्' । A technical term for हस्तकुश, यज्ञोपवीत and some such other things which are always held to be sacred.

प्राणायामः—प्राणायामः consists in performing successively the three methods of पूरक (breathing in), कुक्षक (suspension of breath) and रचक (breathing out), and covers, according to Gautama, 15 Mátrás, i.e., the period of time required for the utterance of 15 short vowels. N. B. The number of times the प्राणायाम is to be repeated varies with the capacity of the performer.

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ ७६ ॥

Prose. प्रजापतिः अकारं च उकारं च मकारं च, भूर्भुवःस्वरिति इति च वेदत्रयात् निरदुहत् ।

Bengali. प्रजापति ब्रह्मा (प्रणवेन अवग्रह) अकार, उकार, ओ मकार, एवङ्, भूः, भुवः ७ स्वः এই ব্যক্তিভিন্ন তিন বৈদ হইতে উদ্ধৃত করিয়াছেন ॥ ৭৬ ॥

English.—Prajápati (Brahmá) has milked out (as it were) from the three Vedas the letter अ, the letter उ and also the letter म, as well as (the three Vyáhritis or words) Bhur, Bhuvas and Swar. 76.

Kulluka. अकारं चेति । 'एतदक्षरमेतां च' (मनु—२.७८) इति वक्ष्यति, तस्यायं शेषः (१) । अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदत्रयात् ऋग्यजुःसामख्यचणात् भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतिवयं (२) च क्रमेण 'निरदुहत्' उद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

Kulluka Explained.

1. एतदक्षरम् &c.—The author will say 'एतदक्षरमेतां च' &c. (Sl. 78). The present Sloka is its शेष or means, i.e., the present Sloka paves the way for what will be said in Sl. 78. N. B. The word शेष is a technical term used in मीमांसा philosophy to mean 'means (to an end)'.

2. व्याहृतिवयम्—[For the meaning of the word व्याहृति, see Notes on the word in Sl. 78.]

Notes.

अकारम्—अ + कार । अ इति शब्दात् उत्तरं 'कार'प्रत्ययः by the Vārtika 'वर्णात् कारः' ।

निरदुहत्—निर्-दुह (भ्वादि) + लुङ्-दृ । This is a rare form, दुह being almost invariably used as अदादि-उभयपदौ, giving the forms अधुक्षत्, अधोक्षीत्, and अधुक्षत् in लुङ्, 3rd person, singular.

भूर्भुवःस्वरिति इति च—The repetition of the word इति seeks to include the other व्याहृतिसु also, viz., महर्, जन, तपस् and सत्य । इतीतिव्ययं प्रकारद्वयाभिधानेन भूर्भुवःस्वरित्येवंप्रकारा व्याहृतयः संगृहीताः ।—Nār.

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहत् ।

तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठौ प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

Prose. परमेष्ठौ प्रजापतिः तदिति अस्याः सावित्र्याः ऋचः पादं पादं त्रिभ्यः एव तु वेदेभ्यः अदुहत् ।

Bengali. प्रमेष्ठौ ऋक् । 'तुमविदुर्ब्रह्मपात्र' इत्यादि मविदुर्ब्रह्मपात्र ऋक् त्रिपाद त्रिपाद त्रिपाद इति उक्तं कश्चिद्विशेषः ॥ ११ ॥

English.—From the three Vedas has the Prajāpati dwelling in the excellent abode (i. e. Brahmā) milked out (as it were) the Rik which is sacred to सवित्र and which begins with the word तत्, one foot from each. 77.

Kulluka. त्रिभ्य एव इति । तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्यः ऋग्यजुःसामभ्यः, तदित्युचः [तत्] (क) इति प्रतीकान् अनुदितायाः (१) सावित्र्याः पादं पादमिति वीजं पादान् ब्रह्मा आचकार । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठौ ॥ ७७ ॥

Kulluka Explained.

१. तदित्युचः &c. — तद् इति ऋचः means — of the Rik which is referred to by the introductory word तत् । N. B. The word प्रतीक (lit. image) means an introductory portion of a text which stands for the entire text. अनुदित = अनु + उदित = अनु-वद + क्त ।

(क) The addition of the word तत् here seems to be necessary.

Notes.

अदुहत्—दुह् + शिच् + लुङ् - ट् ।

तदित्युचः—तद् + इति + ऋचः । The Rik referred to is the famous गायत्री muttered by us every day. We refrain from quoting it here for obvious reasons.

सावित्र्याः—गायत्र्याः । For the derivation, see Notes on the word in Sl. 39.

परमेष्ठी—परमे - स्था + डिन् ; अलुक् समासः । Medh. observes - कश्चपादयोऽपि प्रजापतयः सन्ति, अतो विशिनष्टि परमेष्ठी इति ।

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्योर्वेदविद् विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

Prose. [ओम् इति] एतत् अक्षरम् व्याहृतिपूर्विकाम् एतां च [सावित्री] सन्ध्योः जपन् वेदविद् विप्रः वेदपुण्येन युज्यते ।

Bengali. ওং এই অক্ষর এবং ব্যাহতিযুক্ত এই গায়ত্রী প্রাতঃকালে ও সন্ধ্যাকালে জপ করিলে বেদজ্ঞ বিজ্ঞ বেদপাঠকন্তু পুণ্যের ফল প্রাপ্ত হন ॥ ৭৮ ॥

English.—A twice-born man learned in the Veda, if he mutters during both twilights (morning and evening) that syllable (Om) and that Rik preceded by the Vyáhritis, gains the whole merit which (the recitation of) the Veda confers. 78.

Kulluka. यत एवमतः—एतदक्षरमिति । एतदक्षरम् ओङ्काररूपम्, एतां च विपदां सावित्रीं व्याहृतिव्यपूर्विकां (क) सन्ध्याकाले जपन् वेदज्ञो विप्रादिः (१) वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः—‘सन्ध्याकाले प्रणवव्याहृतिव्योपेतां सावित्रीं जपेत्’ इति विधिः कल्प्यते (२) ॥ ७८ ॥

Kulluka Explained.

१. विप्रादिः—[The text has विप्रः which means, strictly speaking, a ब्राह्मण only. To include the other two twice-born castes Kull. replaces it by विप्रादिः.] ।

(क) व्याहृतिपूर्विकाम्—A.

২. সম্ব্যাকালি &c.—[On the ground of the *फलश्रुति* contained in the *Sloka Kull.* deduces this *विधि* or *injunction*].

Notes.

एतद् अक्षरम्—This letter, viz., ओम् ।

व्याहृतिपूर्विका—व्याहृतयः पूर्वाः यस्याः सा व्याहृतिपूर्विका, ताम् । व्याहृति means 'word'—व्याह्रियते असौ इति व्याहृतिः । The व्याहृतis are seven in number, viz., भूः भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः and सत्यम् । The first three (called the महाव्याहृतis mentioned in the previous *Sloka*) are intended here.

N. B. Pandit Umeshchandra Vidyaratna, to whom I have referred under I. 23, and the salient points of whose views I have given in the same place, explains व्याहृति as व्याह्रियन्ते वेदाः आसु इति व्याहृतयः—the *regions* i.e. the places where the Vedas were compiled. Thus भूः is the व्याहृति of ऋग्वेद, भुवः of the यजुर्वेद and स्वः of the सामवेद । To support his view, he quotes the following *श्रुति*—भूरिति ऋग्व्यः, भुवरिति यजुर्व्यः, स्वरिति सामव्यः ।

सम्ययोः—In the two *सम्य*as, viz., in the morning and evening. *सम्य* = सम् - व्यै + अङ् - अधिकरणे । Or, सम्यौ भवा इति सम् + यत् ; conjunction (of day and night).

वेदपुण्ये—वेदस्य (= वेदाध्ययनस्य) यत् पुण्यम् तत् वेदपुण्यम्, तेन । सद्दार्ढ्यं तृतीया ।

युज्यते—युज + लट् - ते, कर्तृवाच्ये । The root युज is दिवादि, आत्मनेपदी ।

सहस्रकलत्वस्त्वभ्यस्य वह्निरितच्छिकं द्वিজः ।

महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्वিসुच्यते ॥ ७५ ॥

Prose. द्वিজः एतत् বিকং সহস্রকলত্বঃ তু [যামাত্] বহ্নিঃ অম্বস্য, অহ্নিঃ ত্বচা ইব, মহতৌঃপি এনসঃ মাসাৎ বিসুচ্যতে ।

Bengali. দ্বিজাতি এই তিনটী অর্থাৎ প্রণব, ব্যাহৃতি ও গায়ত্রী লোকানন্তর বহির্ভূত স্থানে [প্রতিদিন] সহস্রবার জপ করিলে, সর্প বৈরাগ্য নির্দোষ হইতে মুক্ত হয়, সেইরূপ একমানের মধ্যে মহাপাপ হইতে মুক্ত হন । ৭৫ ।

English.—A twice-born man who (daily) repeats these three (viz. Pranava, Vyáhriti and Gáyatrī) one thousand times outside (the village) is freed in a month even from grave sins, as a snake from its slough. 79.

Kulluka. सहस्रकल इति । सन्ध्यायाम् अन्यत्र च (क) काले एतत् प्रकृतं (१) प्रणवव्याहृतिवयसाविद्यात्मकं त्रिकं (२) “ग्रामात्” वह्निर्नदीतीराख्यादौ सहस्राहृतिं जपित्वा महतोऽपि पापात्, सर्प इव कच्छुकात् (३), मुच्यते । तस्मात् पापक्षयार्थमिदं जपनीयम् इत्यप्रकरणेऽपि लाघवाद्मुक्तम् ; अन्यत्र एतन्नयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् (४) ॥ ७९ ॥

Kulluka Explained.

1. प्रकृतम्—The subject under discussion.
2. प्रणवव्याहृति &c.—The three things taken collectively, viz., प्रणव, व्याहृतिवय and सावित्रौ ।
3. कच्छुकात्—कच्छुक means ‘slough’ of a serpent’.
4. तस्मात् &c.—‘Therefore it should be muttered for the absolution of sin’. This is spoken here, although not very pertinently, for the sake of brevity. To speak of this anywhere else, these three things would have been required to be repeated. [The sense is this :—This statement is not very pertinent here, as it does not refer to a ब्रह्मचारिन् specially, but to everybody. Then why this digression ? Kull. meets this charge by saying that this is done to follow the law of parsimony (लाघव) of words. The author has been able to do with the subject here in two lines, but in any other place he could not have done this without mentioning the three items, viz., ओङ्कार, महाव्याहृति and सावित्रौ again. Thus, much trouble is saved to him.]

Notes.

सहस्रकलः—सहस्र + कलमुच् । A thousand times.

(क) च—Omitted in M, P, V.

वहिः=ग्रामात् वहिः ; viz., in a forest, or on the banks of a river, &c.

मासात्—विवक्षया प्रमो for (अपवर्गे) श्या ; or मासम् अतीत्य इति त्व्यव-
लोपे प्रमो ।

त्वचा इव अहिः विसृज्यते—त्वचा - nom., अहिः - obj., विसृज्यते -
कर्मणि वाच्ये ।

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मचक्षियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

Prose. एतया कृचा स्वया च क्रियया काले विसंयुक्तः ब्रह्मचक्षियविड्यानिः
साधुषु गर्हणां याति ।

Bengali. यथाकाले एहे गार्हपत्येण एतः शीघ्रं कर्तव्यं कर्म न कर्तनेने डाकण,
कश्चिद् वा वैश्यं मायुनाजे निन्ता आशु इन ॥ ८० ॥

English.—A Brāhmana, a Kshattriya or a Vais'ya, who neglects the timely recitation of that Rik and the timely (performance of the) rites (prescribed) for him, receives blame among the good. 80.

Kulluka. एतयर्चेति । सन्ध्यायाम् अन्यत्र समये च (क) कर्चतया सावित्र्या
विसंयुक्तः त्यक्तसावित्रीजपः, स्वकीयया क्रियया सायंप्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्तो
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्मात्—स्वकाले सावित्रीजपं
स्वक्रियां च न त्यजेत् (I) ॥ ८० ॥

Kulluka Explained.

I. स्वकाले &c.—[This is the विधि here deduced by Kuil.]

Notes.

ब्रह्मचक्षियविड्योनिः—ब्रह्मा (= ब्राह्मणः) च क्षत्रियश्च विट् (= वैश्यः) च
इति ब्रह्मचक्षियविशः, ते (= तेषाम् अन्यतमः) योनिः उत्त्तिकारणं यस्य सः ।
The word योनि is connected with all the the members of the
compound by the dictum—इन्वाने श्रूयमाणं पदं प्रत्येकम् अभिसंबध्यते ।

(क) च—Omitted in B, M, P, V ; वा for च—J, Bg, Bh, Bk, G.

ओङ्कारपूर्विकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

Prose. ओङ्कारपूर्विकाः अव्ययाः (= अविनाशिन्यः) तिस्रः महाव्याहृतयः त्रिपदा सावित्री (= गायत्री) चैव ब्रह्मणो मुखं विज्ञेयम् ।

Bengali. ওঙ্কারপূর্বক অবিনাশী মহাব্যাহতিত্বয় (হুং, ভুং ও স্বঃ) এবং ত্রিপদস্রোত্ৰীক। গায়ত্রী (বেদের আদিভূত অথবা) ব্রহ্মপ্রাপ্তির দ্বারস্বরূপ ॥ ৮১ ॥

English.—The three imperishable Mahá-Vyáhritis, preceded by the syllable Om together with the three-footed Gáyatrī is (the portal of the Veda, or) the gate leading to Brahman. 81.

Kulluka. ओङ्कारपूर्विकेति । ओङ्कारपूर्विकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयो भूर्भुवःस्वरित्येता “अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेन” अव्ययाः (क) (१), त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाद्यम्, तत्पूर्विकवेदाध्ययनारम्भात् (२) । अथवा, ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तिर्द्वारम्, एतदध्ययननपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः (३) ॥ ८१ ॥

Kulluka Explained.

1. “अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेन” अव्ययाः—Imperishable ‘because it leads to the attainment of the imperishable Brahman’. N. B. The reason here does not occur in the text, but is supplied by Kull.

2. मुखम् &c.—मुख here means आद्य or beginning. [These are called the beginning of the Veda] as the study of the latter begins with these things.

3. अथवा एतदध्ययन &c. — Or, [the word मुख implies that] these things are the door for the attainment of Brahman, as one, purified by the study and muttering of these, acquires the excellent knowledge of the Supreme Soul and gets the final emancipation.

(क) अव्ययाः—J.

Notes.

महाव्याहृतयः—The most important words, viz. भूर, सुवस् and स्वर ।

त्रिपदा—वयः पादाः अस्याः इति । It an adj. of सावित्री । In masculine gender the form will be त्रिपाद् (or त्रिपात्) । त्रिपदा is a Vedic form, त्रिपदी being the feminine form of त्रिपाद् in लौकिक Sanskrit, by the rule 'कुन्तपदीषु च' । The Vedic rule referred to is 'कृन्दासि च' ।

सुखम्—(i) आद्यम्, (ii) द्वारम् । 'सुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति मेदिनी ।

योऽधीतिऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥ ८२ ॥

Prose. यः अतन्द्रितः (= अनलसः) [सन्] त्रीणि वर्षाणि एताम् अहनि अहनि अधीति, सः परं ब्रह्म अभ्येति, वायुभूतः खमूर्त्तिमान् [च भवति] ।

Bengali. যে ব্যক্তি অনলমভাবে তিনবৎসর বাবৎ এই কয়েকটা (অর্থাৎ প্রণব, মহাব্যাহৃতি এবং গায়ত্রী) জপ করেন, তিনি বায়ুর ছাত্র কামাচারী হন এবং পরব্রহ্ম প্রাপ্তির যোগ্য হইয়া অবশেষে তাঁহারই মূর্তি প্রাপ্ত হন অর্থাৎ তাঁহাতেই নীল হন ॥ ৮২ ॥

English.—He who daily recites these (viz., the syllable Om, the three Mahā-Vyāhritis and the Gāyatrī), unwearied, for three years, becomes as free as air, and being entitled to Brahman, finally attains His body, i.e., is united with Him. 82.

Kulluka. अत एव आह—योऽधीति इति । यः प्रत्यहमनलसः सन् सावित्रीं प्रणवव्याहृतिपूर्वां (क) वर्षवयमधीति स परं ब्रह्म अभिमुखेन गच्छति (1), स वायुभूतः वायुरिव कामचारी (2) जायते । 'खं' ब्रह्म, तदेव अस्य मूर्त्तिरिति खमूर्त्तिमान् भवति, लिङ्गशरीरस्यापि (ख) नाशात् ब्रह्मैव सम्पद्यते (3) ॥ ८२ ॥

(क) युक्तां for पूर्व्यां—All except A.

(ख) लङ्—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

1. अभिसुखीन गच्छति—[This is the explanation of अश्नेति] ।
2. कामचारी—One who has access everywhere.
3. लिङ्गशरीरस्यापि &c.—He becomes identified with ब्रह्म, as he is relieved of the astral body also. [The destruction of the *physical* body is not enough for final liberation.]

Notes.

वर्षाणि—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अतन्द्रितः—तन्द्रा (= आलस्यं) सञ्जाता अस्य इति तन्द्रा + इतच् = तन्द्रितः, ततः गच्छसमासः ।

वायुभूतः—वायुः इव इति मयूरव्यंस्कादिवत् समासः । Cf. तमीभूतम् in I, 5-

खसूर्त्तिमान्—Kull. takes ख to mean ब्रह्म ; some take it to mean आकाश, खसूर्त्ति meaning (all-pervading and unsullied like) the sky.

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्रासु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥८३॥

Prose. As it is.

Bengali. अक्षराक्षर एकाक्षर अर्थात् ओङ्कारं गन्तव्यं आशुत्रि उपनिषद्ग्रन्थे । प्राणायामं सर्वश्रेष्ठं तपसा । सावित्री अपेक्षा प्रधानं अथ कौन किछु नाहि । मोन अपेक्षा मोनोत्रं मोहाद्या अधिक ॥ ८३ ॥

English.—The mono-syllable (Om) is the highest Brahman ; the (three) regulations of breath are the best form of austerity ; nothing is higher than the Sāvitrī ; truth is better than silence. 83.

Kulluka. एकाक्षरमिति । एकाक्षरमोङ्कारः परं ब्रह्म, परब्रह्मावतिहेतुत्वात्—ओङ्कारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः (1) । प्राणायामाः “सप्रणव-सव्याहति-सशिरस्क-गायत्रीभिः विराडक्षिभिः कृताः” “चान्द्रायणादिभ्योऽपि” परं तपः (2) । प्राणायामा इति ब्रह्मवचननिर्देशात् तयोऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम् (3) । सावित्र्याः प्रकृतमन्यत् मन्त्रजातं (क) (4) नास्ति । मौनादपि सत्यवाक् विशिष्यते । एषां

(क) The printed Medh. here gives मन्त्रज्ञानम् ।

चतुर्णां स्तुत्या—चत्वार्येतानुपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु—
'एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः' इति पठितं, व्याख्यातं च, एकाक्षरं परं यस्य
तदेकाक्षरपरं (5), एवं प्राणायामपरमिति ।

मेधातिथिग्रन्थिभिर्वृद्धैर्न लिखितं यतः ।

लिखन् (क) पाठान्तरं तव स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ (6) ॥ ८३ ॥

Kulluka Explained.

1. एकाक्षरम् &c.—The mono-syllable 'Om' is the Supreme Brahman, as it leads to the attainment of the latter ; because Brahman is attained by the muttering of Om and by the meditation of its import viz. परब्रह्म ।

2. प्राणायामाः &c.—The प्राणायामs, performed in accompaniment of the गायत्री together with the प्रणव, the व्याहृतिs and the गायत्रीशिरस्, and repeated thrice, constitute an excellent penance even superior to Chándráyana, &c.

N. B. The प्रणव is the ओम् ; the व्याहृतिs are सूः, भुवः, स्वः सहः, जनः, तपः and सत्यम् ; the गायत्रीशिरस् is the expression ओम् आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । These are prescribed in Yájnavalkya, I, 23—

गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसेयुक्तां विरयं प्राणसंयमः ॥

3. प्राणायामाः &c.—The plural number used in प्राणायामाः indicates that all the three प्राणायामs must be performed.

4. सन्धजातम् = सन्धसमूहः ।

5. एकाक्षरं &c.—(The compound) एकाक्षरपरम् means 'of which the mono-syllable is the essence'.

6. मेधातिथिग्रन्थिभिः &c.—Dharanídharma reading, as he does, differently from the veteran मेधातिथि, &c., has indeed got a queer and unique course of his own. N. B. लिखन् इत्यत्र द्वेति शब्द, लिखन् = लिखनात्]

(क) लिखनात् (!)—M, V ; मेधातिथिगोविन्दराजग्रन्थिभिर्वृद्धैरपि नालिखितं यतः । (!)—P.

Notes.

प्राणायामाः—See Notes on प्राणायाम in Sl. 75.

सौनात् सत्यं विशिष्यते—Medh. has supplied the reason thus—
सत्यवचने विध्यर्थोऽपि अनुष्ठितो भवति, सौने तु केवलम् अवृतप्रतिषेधानुष्ठानम्
एव । In other words, सौन is a passive धर्म, but सत्य is something
active. N. B. The introduction of सत्य here is rather abrupt.
Rāgh. and Nandana explain the sentence more ingeniously.
We quote from the latter—‘सौन’ तूष्णीभावः—समलेन्द्रियोपरतिः,
समाधिरिति यावत् । ‘सत्यं’ जपः सत्यरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति—प्रणवः परब्रह्म-
स्वरूपं, व्याहृतयः परमतपःसाधनभूताः, सावित्र्याः विशिष्टं न किञ्चिदस्ति ; तस्मात्
तेषां जपः समाधिरपि विशिष्यते इति ।

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं (क) ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

Prose. सर्वाः वैदिक्यः जुहोति-यजति-क्रियाः चरन्ति । अचरम् (= ओङ्कारः)
तु अचरम् (= अचरब्रह्मप्राप्तिहेतुकम्), च (= यस्मात्) [तत् अचरं] प्रजापतिः
ब्रह्म एव ।

Bengali. होम ओ वाग्नरूप नकल वैदिक क्रियाई (अर्थात् क्रियाय कलई) नाशनीन ।
किञ्च ओङ्काररूप अक्षरणी (अर्थात् वर्णणी) अकृतई अक्षर (अर्थात् अक्षरगुणोंन ब्रह्मप्राप्ति
साधक) । कारण, ओङ्कारणी अजापति ब्रह्म ॥ ८४ ॥

English.—All the Vedic rites—oblatinal and sacrificial—
pass away ; but the syllable Om is imperishable, inasmuch as
it is (the imperishable) Brahman, the lord of creation. 84.

Kulluka. चरन्तीति । सर्वा वैदिकहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः
स्वरूपतः फलतश्च (१) विनश्यन्ति । अचरं तु प्रणवरूपम्, अचय(स्व)ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्
फलद्वारेण अचरं, ब्रह्मीभावस्य अविनाशात् (२) । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वम् ? अत
आह—ब्रह्मचैवेति । च-शब्दो हेतौ । यस्माच्च प्रजानामधिपतिर्यद्ब्रह्म तदेव

(क) अचयं—J, Bh ; दुष्करं—B, Bk, M, P, V.

(ख) अचयं—G, B, V, M, J, N.

अयमोद्धारः । स्वरूपतः ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् (३) । उभयथापि—
ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन (क) वा—अयमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुः इत्यनेन
दर्शितम् (४) ॥ ८४ ॥

Kulluka Explained.

१. क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च—The acts themselves as well as their merits.

२. अक्षरं तु &c.—The syllable (अक्षर) Om is imperishable (अक्षर) from the stand-point of its merit, inasmuch as it leads to the attainment of the imperishable (अक्षय) Brahman.

३. स्वरूपतः &c.—This (Om) is Brahman by itself as well as by its signification (प्रतिपादकत्वं) ।

४. उभयथापि &c. — In both cases—whether it be Brahman by itself or by its signification—it, being attended on at the time of muttering (i.e., being muttered), becomes the cause of salvation.

Notes.

वैदिक्यः—वेद + टक्, ततः स्त्रियाम् ङीप् । Adj. of क्रियाः ।

जुहोति-यजति-क्रियाः—The word जुहोति (जु + लट् ति) here means होम, and यजति (यज + लट् ति) means यज्ञ । जुहोतयश्च यजतयश्च जुहोतियजतयः—इन्द्रः, ताः एव क्रियाः, जुहोतियजतिक्रियाः—कर्माधारयः ।

अक्षरं तु अक्षरम्—The अक्षर or letter Om is अक्षर or imperishable. The first अक्षरम् is the उद्देश्य and the second is the विधेय । 'एकः अक्षरशब्दः उद्देश्यः संज्ञाशब्दः, द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः' ।—Medh.

च—हेतौ ।

प्रज्ञापतिः ब्रह्म—More properly प्रज्ञापतिः ब्रह्मा । But it should be remembered that the two are almost identical. See Ch. I, Introduction, pages xvii, xviii.

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

Prose. विधियज्ञात् जपयज्ञः (= जपः) दशभिः गुणैः विशिष्टः । उपांशुः [जपः] [विधियज्ञात्] शतगुणः, मानसः [जपः] साहस्रः (= सहस्रगुणः) स्मृतः ।

Bengali. दर्श-पौर्णमास अर्द्धाति विधियज्ञ अर्द्धात् जप दशगुण अधिक स्मृतम् ।
उपांशु जप शतगुण अधिक एवं मानस जप सहस्रगुण अधिक ॥ ८५ ॥

English.—Muttering is ten times more efficacious than the prescribed sacrifices (of the Vedas). If it is inaudible (to others) it is a hundred times better, and a thousand times, if it is only mental recitation. 85.

Kulluka. विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो 'विधियज्ञः'—दर्शपौर्ण-
मासादिः (१), तस्मात् "प्रकृतानां (क) प्रणवादीनां" जपयज्ञो दशगुणाधिकः (२) ।
सोऽपि उपांशुश्चेत् अगुणितस्तदा शतगुणाधिकः । यत् समीपस्थोऽपि परो न शृणोति
तद् उपांशु (ख) । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत् जिह्वीष्ठं मनागपि (३) न
चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

Kulluka Explained.

1. विधिविषयः &c.—विधियज्ञः are those which have been enjoined (in the Vedas) by distinct विधि (e.g. यजेत, &c.) ; for example, दर्श and पौर्णमास [which are enjoined to be performed on the days of दर्श (अमावस्या) and पौर्णमासी (पूर्णिमा) respectively] ।

2. प्रकृतानां &c.—The (merit of the) muttering viz., of the प्रणव, &c., which are the subjects under discussion here is ten times greater. N. B. The portion after the 'viz.' up to 'here' is supplied by Kull.

3. मनाक् अपि—Even in the slightest degree.

Notes.

विधियज्ञः—See Kull. 1.

जपयज्ञः—The muttering of sacred Mantras. Here Medh. observes—जपस्तु न यज्ञः, प्रशंसया यज्ञः उपचारेण उच्यते ।

उपांशुः—अंशूनां समीपे इति उपांशु, अव्ययीभावः । उपांशु अस्ति अस्य इति उपांशुः, उपांशु + अच् - अश्नादित्वात् ।

साहस्रः—सहस्रं परिमाणम् अस्य इति सहस्र + अण् by the rule 'अण् च' ।

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

Prose. ये चत्वारः पाकयज्ञाः सर्वे ते विधियज्ञसमन्विताः अपि जपयज्ञस्य षोडशीं कलां न अर्हन्ति ।

Bengali. पक्क नशयछेर नथो षे चारिगैते पाकैर प्रमद आछे, अर्थात् वैश्वदेव-होम, बलिकर्म्म, नित्यश्राद्धं ओ अतिथि-होम—इत्यां चर्म्म-पौर्णमासानि विधियछेर महित मन्वित इत्यां ओ अपेर षोडशान्तर ओ समान इय ना ॥ ८६ ॥

English.—The four Páka-Yajnas (i.e. ceremonies associated with cooking) and the sacrifices enjoined (in the Veda)—all these together are not worth the sixteenth part of muttering. 86.

Kulluka. ये पाकयज्ञा इति । ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव-होम-बलिकर्म्म-नित्यश्राद्धा-इतिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः (१), विधियज्ञाः दर्श-पौर्णमासादयः, तैः संहिताः जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति,—जपयज्ञस्य षोडशान्तेनापि न समाः (क) इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मयज्ञात् अन्ये &c.—The four पाकयज्ञस, viz., the five महायज्ञस minus the ब्रह्मयज्ञ; these are वैश्वदेव-होम, बलिकर्म्म, नित्यश्राद्ध and अतिथिभोजन । [See Notes.]

(क) षोडशभोगेनापि न समानाः—A.

Notes.

पाकयज्ञः—यज्ञः consisting of *cooked* offerings, viz., the five महायज्ञः *minus* अध्यापन (which also includes अध्ययन and which has no reference to cooking). The five महायज्ञः are—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

हीनो दैवो बलिर्भीतो वृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ See under I, 112.

The four पाकयज्ञः, therefore, are—(i) वैश्वदेवहीम (देवयज्ञ), (ii) बलिर्कार्म (भूतयज्ञ), (iii) नित्यश्राद्ध (पितृयज्ञ) and (iv) अतिथिभोजन (वृयज्ञ) ।

विधियज्ञः, जपयज्ञः—See Sl. 85.

कला—One-sixteenth part. 'कला तु षोडशी भागः' इत्यमरः ।

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

Prose. ब्राह्मणः अन्यत् कुर्यात् न वा कुर्यात्, जप्येनैव तु संसिध्येत्, अत्र संशयो न [अस्ति] ; यस्मात् मैत्रः (= मित्रतापरायणः, हिंसालेशशून्यः) [जनः] ब्राह्मणः (= ब्रह्मप्राप्तियोग्यः) उच्यते ।

Substance. ब्राह्मणः वैदिकं यज्ञं कुर्यात् न कुर्यात् वा, केवलं जपेनैव सिद्धिं लभ्युं शक्नोति । वैदिकयज्ञे पशोः वीजस्य च वधः अपरिहार्यः, जपे तु न तथा । अतोऽयं पन्थाः ब्रह्मप्रापणविषये यज्ञादपि प्रकृष्टतरः इत्यभिप्रायः ।

Bengali. ब्राह्मण आर किछु कर्तन वा ना करन, केवलश्राव जप द्वाराई सिद्धि लाभ करिते पारैन । कारण, ये बाङ्गि हिंसाम्पर्कशून्य तिनई ब्रह्मप्राप्तिर योग्य बनिश उल्लेखन । (अर्थात् पशुवधद्वारे हिंसार अनुरोधन आछे, किन्तु जपे हिंसार सम्पर्क नाई । हिंसाम्पर्कशून्य बाङ्गिई ब्रह्मप्राप्तिर योग्य । अतएव पशुवधदि अपेक्षा जप प्रकृष्टतर पन्था) ॥ ८७ ॥

English.—By muttering only, a Bráhmāna can attain success, whether he performs other things or not ; for, one who befriends everybody, is, indeed, eligible to attain Brahman. 87.

Kulluka. जप्येनैवैति । ब्राह्मणो जप्येनैव निःसन्देहां सिद्धिं लभते, सोऽप्राप्तियोग्यो भवति, अन्यद् वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा ; यस्मात्, मैत्रो 'ब्राह्मणः' ब्रह्मणः सम्बन्धी—ब्रह्मणि लीयते—इति "आगमेषु" उच्यते (1) । मित्रमेव

‘मैत्रः’—स्त्राथे अण् । यागादिषु पशुबीजादिवधात् न सर्वग्राणिप्रियता सम्भवति ; तस्माद् यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेधः, तेषामपि शास्त्रीयत्वात् (२) ॥ ८७ ॥

Kulluka Explained.

१. यस्मात् &c.—Because one who is मैत्र (i.e. मित्र—friendly to all) is said in the S’ástras to be ब्रह्मणः सम्बन्धी (relating to ब्रह्मन्) which means that he becomes merged in ब्रह्मन् ।

२. यागादिषु &c.—It is not possible that sacrifices can extend love to everybody on account of the destruction of animals, seeds and so forth involved in them. Therefore this only amounts to a praise of जप to the effect that one can attain salvation (निस्तरति) even without sacrifices, simply by the recitation of the प्रणव and the like ; but it does not forbid (the performance of) sacrifices, as the latter, too, are enjoined in the S’ástras.

Notes.

जयेन—जप (घात्) + यत्—भावे । So जयस्=जपः । By the rule पौरुषधात् the root जप takes यत् (and not ख्यत्) as it ends in प and has अ as its उपधा (penultimate).

मैत्रः—मित्रम् एव इति मित्र + अण्—स्त्राथे ।

ब्राह्मणः—ब्रह्मप्राप्तियोग्यः ; one entitled to attain Brahman.

मैत्रो ब्राह्मण उच्यते—The expression occurs in Mahá-Bhárata, Anus’ásana, 27, 12 in a different sense.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद् विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

Prose. यत्ना (= सारथिः) वाजिनाम् (= अश्वानाम्) इव विद्वान् अपहारिषु (= इन्द्रियाकर्षणशीलिषु) विषयेषु विचरताम् इन्द्रियाणां संयमे यत्नम् अतिष्ठेत् ।

Bengali. সারথি বেকাপ অশ্বগণের সংযমে বদ্ধ করে, বিদ্বান্ ব্যক্তিও সেইরূপ (ইন্দ্রিয়গণের) আকর্ষণকারী বিষয়সমূহে বিচরণশীল ইন্দ্রিয়গণের সংযমে বদ্ধ করিবেন ॥৮৮॥

English.—A wise man, like a driver of horses, should strive to restrain his organs straying among seductive sensuous objects. 88

Kulluka. इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं (क) सकलपुरुषार्थोपयुक्तम् (1) इन्द्रियसंयममाह—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां, विषयेषु अपहरणशीलेषु (2) वर्तमानानां “क्षयित्वादिविषयदोषान्” जानन् (3) संयमे यत्नं कुर्यात् । सारथिरिव रथनियुक्तानाम् अश्वानाम् ॥ ८८ ॥

Kulluka Explained.

1. सकलपुरुषार्थोपयुक्तम्—Which is necessary for all sorts of पुरुषार्थ (viz. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष) ।

2. विषयेषु अपहरणशीलेषु = अपहरणशीलेषु विषयेषु = अपहारिषु—In the objects of senses which naturally distract (the mind and the other organs). N. B. अपहरणशीलेषु is a synonym of अपहारिषु ।

3. “क्षयित्वादिविषयदोषान्” जानन्—Knowing the defects of the sensuous objects, viz. that they are perishable (क्षयिन्) and so forth. N. B. जानन् is the synonym of विद्वान्, and the object viz. “क्षयित्वादिविषयदोषान्” is supplied by Kull.

Notes.

On these few verses Prof. Bühler remarks—“Verses 88-100 which enumerate the organs of sensation and action, and teach the necessity of controlling them, interrupt the continuity of the text very needlessly, and have nothing whatever to do with the matter treated of”.—Introduction to the Laws of Manu, page lxvii. We on our part, however, would consider this reference as indispensable in a discourse on ब्रह्मचर्य्य of which इन्द्रियसंयम is the most essential point. See also Kull. 1.

अपहारिषु—(मनः इन्द्रियान्तराणि च) अपहर्तुं शीलम् एषाम् इति, तेषु : which are distracting by nature.

(क) सर्ववर्णानुष्ठेयम्—Bg, G, J, M, P, V.

বিদ্বান্—বিদ + ক্তস্ । Here, as in Sl. ১০৩, the word is taken in its strictly derivative sense.

যক্তা—যস + ক্তন্ ; one who controls draught animals ; i.e. a sārathi ।

एकादशेन्द्रियाख्याह्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

তানি সম্যক্ প্রবক্ষ্যামি যথাবদনুপূর্ব্বশঃ ॥ ৮৯ ॥

Prose. পূর্ব্ব মনীষিণঃ যানি একাদশ ইন্দ্রিয়াণি ঙ্গাঃ তানি [অহী] যথাবদনুপূর্ব্বশঃ সম্যক্ প্রবক্ষ্যামি ।

Bengali. পূর্ব্ববর্ত্তী পণ্ডিতগণ যে একাদশ ইন্দ্রিয়ের কথা বলিয়াছেন আমি তাহাদের সবগুলির বিষয়ে যথাযথভাবে আনুপূর্ব্বিক বলিতেছি ॥ ৮৯ ॥

English.—Those eleven organs which the former sages have spoken of, I shall fully and properly discuss in due order. 89.

Kulluka. একাদশেতি । পূর্ব্বপঙ্খিতা যানি একাদশেन्द्रিয়াণি আहुः, তানি অর্জ্বাচাং (১) শিচার্থং সর্জ্বাণি কর্ম্মতো নামতয় (২) ক্রমাৎ বক্ষ্যামি ॥ ৮৯ ॥

Kulluka Explained.

১. অর্জ্বাচাম্—অর্জ্বাচীনানাম্ ; of the younger generation.
২. কর্ম্মতো নামতয়—From the stand-point of their actions and names. N. B. This is the meaning of সম্যক্ ।

Notes.

মনীষিণঃ—মনস্ + ঈষা = মনীষা (শক্ন্বাদিত্বাৎ পরক্ৰমং বাচ্যস্) ; মনীষা + ক্তনি, ততঃ ষষ্ঠ্যাম্ ।

অনুপূর্ব্বশঃ—অনুপূর্ব্ব + শস্ ।

ओत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ ৯০ ॥

Prose. As it is.

Bengali. কর্ণ, ঞ্জ, চক্ষু, জিহ্বা ও নাসিকা এই পাঁচ, এবং পায়ু (ওস্থ), উপস্থ (জননোল্লিঙ্গ), হস্ত, পাদ, ও বাক্ (এই পাঁচ) —এই দশটী ইন্দ্রিয় ॥ ৯০ ॥

English.—Ear, skin, eyes, tongue, and nose being the fifth, and anus, genital organ, hands and feet, and the organ of speech being the tenth—(these are the ten organs). 90.

Kulluka. श्रोत्रमिति । तेषु एकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि वह्निरिन्द्रियाणि नामतः निर्दिष्टानि । 'पायूपस्थं' 'हस्तपादम्' इति "द्वन्द्वं प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" (पा—२।४।२) इति प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवङ्गावः (१) ॥ ८० ॥

Kulluka Explained.

१. पायूपस्थम् &c.—पायूपस्थम् and हस्तपादम् being द्वन्द्व compounds with प्राण्यङ्गs as their members, are in singular (एकवङ्गाव) by the rule 'द्वन्द्वश्च &c.' which means—'a द्वन्द्व consisting of प्राण्यङ्गs, तूर्याङ्गs (musical instruments) or सेनाङ्गs is singular.'

Notes.

चक्षुषी—अधिष्ठानमेदात् चक्षुषी इति द्विवचनम् । अन्यत्र (viz. in श्रोत्र and नासिका) तदाधारायाः शक्तेः एकत्वात् एकवचनम् ।—Medh.

पायूपस्थम्—पायुश्च उपस्थश्च इति पायूपस्थम्, प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः ।

हस्तपादम्—हस्तौ च पादौ च इति हस्तपादम् प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः ।

वाक्—The organ of speech, viz. तालु, श्रोष्ठ, &c. It is to be distinguished from जिह्वा or रसना which is the organ of taste.

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पायादीनि प्रचक्षते ॥ ८१ ॥

Prose. एषां [मध्ये] श्रोत्रादीनि अनुपूर्व्वशः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि [प्रचक्षते] । एषां [मध्ये] पायादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि प्रचक्षते ।

Bengali. ईशानेन गद्ये श्रोत्राणि आनुक्रमिके षोडशैके बुद्धीन्द्रिय, एवम् पायादि षोडशैके कर्मेन्द्रिय कथं ॥ ८१ ॥

English.—Five of these—ear, &c., in succession, they call the organs of sense, and the other five—anus, &c., the organs of action. 91.

Kulluka. बुद्धीन्द्रियाणीति । एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि “बुद्धेः करणत्वात्” बुद्धीन्द्रियाणि (१), पायादीनि च “उत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्” कर्मेन्द्रियाणि (२), तद्विद् (३) वदन्ति ॥ ८१ ॥

Kulluka Explained.

१. बुद्धेः करणत्वात् &c.—The बुद्धोन्द्रिय is so called as they are instruments of बुद्धि (knowledge or cognition).

२. उत्सर्गादि &c.—The कर्मेन्द्रिय are so called as they are the instruments for कर्म such as, उत्सर्ग, &c. N. B. उत्सर्ग means त्याग । Here it means मलत्याग (the act of excreting fecal matters)—the work of पायु ।

३. तद्विद्—Those who know (विद्) them ; i.e. experts.

Notes.

एषाम्—निर्द्धारि षष्ठी ।

श्रोत्रादीनि—See the first half of Sl. १०.

पायादीनि—पायुः आदिः वेषां, तानि, वदन्तीति । See the second half of Sl. १०.

प्रवचते—प्र-चक्ष + लट् अन्ते । Nom. is पश्चिता; to be understood.

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ८२ ॥

Prose. स्वगुणेन उभयात्मकं मनः एकादशम् इन्द्रियं ज्ञेयम्, यस्मिन् जिते एतौ पञ्चकौ गणौ जितौ भवतः ।

Substance. ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च । मनः एकादशम् इन्द्रियम् । तस्य गुणः संकल्पः । संकल्पगुणकत्वात् मनः ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च चालकम् । अतएव तस्मिन् जिते सति उभावपि इन्द्रियगणौ जितौ भवतः । चालके मनसि जिते सति कः खलु तौ विषयं चालयेत् ? अतएव इन्द्रियजयन्तु-र्विचक्षणः मन एव तावद् आदौ जितुं प्रयतेत इति भावः ।

Bengali. सकलरूप किंवा द्वारा उद्भवात्मक अर्थात् अमृतः ज्ञानेन्द्रिय ७ अमृतः कर्मेन्द्रिय मन एकादश इन्द्रिय ज्ञानिनेन । याहा मरयत हैले ऐह उद्भय प्रकार इन्द्रियगण अर्थात् बुद्धीन्द्रिय ७ कर्मेन्द्रियगण मरयत हैइया थाक ॥ ८२ ॥

English.—The organ Manas which by virtue of its quality (viz. volition) partakes of the nature of both—(sensuous and operative organs), is the eleventh and this being conquered, both these sets of five are also conquered. 92.

Kulluka. एकादशमिति । एकादशसंख्यापूरकं (1) च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । 'स्वगुणेन' संकल्परूपेण (2) उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् (3) । अतएव यस्मिन् मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रिय-कर्मेन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकौ इति 'तदस्य परिमाणम्' (पा—५।१।५७) इति अनुवृत्तौ 'संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु' [पा—५।१।५८] इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्ख्यार्थे (क) कः (4) ॥ ९२ ॥

Kulluka Explained.

1. एकादशसंख्यापूरकम्—Eleventh which is called पूरक (or पूरण) of eleven.
2. स्वगुणेन संकल्परूपेण—[The property of मनस् is संकल्प or volition].
3. उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम्—N. B. This is the synonym of उभयात्मकम्, the word स्वरूप corresponding to the word आत्मन् ।
4. पञ्चकौ इति &c.—[See Notes].

Notes.

उभयात्मकम्—उभयम् आत्मा यस्य तत् उभयात्मकम् ।

पञ्चकः—पञ्चानां संघः इति पञ्चन्+क by the rule 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु—A cardinal number takes the affix क to denote संज्ञा (appellation), संघ (multitude of animals), सूत्र (aphorism) and अध्ययन (study).

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥

Prose. [जनः] इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन असंशयं दोषम् मृच्छति ; तानि एव संनियम्य ततः [संनियमनात् परं] सिद्धिं नियच्छति ।

(क) परिमिति for परिमित—Bg, G, J.

Bengali. ইঞ্জির (নিরঙ্কুশ) প্রসক্তি, অর্থাৎ বাণপারবশতঃ মনুষ্য দুষিত হয়, ইহাতে সন্দেহ নাই । আবার সেই ইঞ্জিরসমূহ সংবত করিয়াই পরে সিন্ধি লাভ করে ॥ ৯৩ ॥

English.—Through (undue) attachment of the organs (to their objects) one doubtlessly incurs guilt; but through their subjection one gets success. 93.

Kulluka. মনোবর্ষসংকল্পমূলত্বাৎ ইন্দ্রিয়াণাং প্রায়েণ প্রবর্তে: কিসংখ্যে মিন্দ্রিয়-নিয়মঃ কর্তব্য: (১) ? ইত্যত আহ—ইন্দ্রিয়াণামিতি । যস্মাদ্ ইন্দ্রিয়াণাং বিষয়েষু প্রসক্ত্যা দৃষ্টমদৃষ্টং চ (২) দোষ নি:সন্দেহং প্রাপ্নোতি, তান্যেব পুনরিন্দ্রিয়াণি নিয়ম্য সম্যক্ 'সিদ্ধি' সৌচাদিপুরুষার্থযোগ্যতারূপাং (২) লভতে, তস্মাদিহ ইন্দ্রিয়সংযমং কুর্যাদিতি শেব: ॥ ৯৩ ॥

Kulluka Explained.

১. মনোবর্ষ &c.—What is the good of controlling the ইন্দ্রিয় which are almost always prompted by volition, a property of the *mind* ? [In cases of the objects of perception thrust upon our senses, the mind, before prompting the latter is itself, for the time being, prompted by them. Hence Kull. adds the word প্রায়েণ ।]

N. B. The reason of this discussion as put by Kull., viz. মনোবর্ষসংকল্পমূলত্বাৎ ইন্দ্রিয়াণাম্ প্রায়েণ প্রবর্তে: does not very well tally with the spirit of the Sloka. Almost the same expression occurs in Gov., but that may be better taken (as has been done by Mandlik) as the conclusion of the previous Sloka. Gov.'s sentences stand thus—... (মনসি) বশীকৃত্যে সতি এতৌ পঞ্চপরিসাণী বর্গৌ বশীকৃতৌ ভবত: মনোব্যাপারমূলত্বাৎ ইন্দ্রিয়প্রবর্তে: অধুনা ইন্দ্রিয়সংযমপ্রয়োজনসাহ—ইন্দ্রিয়াণামিতি । Rāgh.'s preface to the present Sloka seems to be happier—অনুপসংহারি দোষ কীর্ত্তয়ন্ তত্কারণ ফলমাহ—ইন্দ্রিয়াণাম্ ইতি ।

২. সিদ্ধি &c.—সিদ্ধি or success means the state of being entitled to the ends of life (পুরুষার্থ), viz., মোক্ষ, &c.

(ক) দৃষ্টাদৃষ্ট—All except A.

Notes.

प्रसङ्गेन—प्र—सन्ज + षञ्—भावे । प्रसङ्ग means 'scope'. हेतौ हतौया ।
ततः—Almost redundant in the presence of ल्यप् in संनियम्य ।
Perhaps the author means to say that success does not come *immediately* after the subjection of the इन्द्रिय, but it comes in due course.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शम्यति ।

हविषा क्षणवर्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ८४ ॥

Prose. कामः कामानाम् उपभोगेन न जातु (= कदापि) शम्यति ;
[प्रत्युत] हविषा क्षणवर्मेव भूयः अभिवर्द्धते एव ।

Bengali. बिषयेर उपभोग द्वारा बिषयबानना कथनई शालु इय ना; अज्ञात
इतद्वारा अग्नि येकरूप बुद्धि आंशु इय सेइकरूप उतरोत्तर बुद्धिई आंशु इहेना থাকे ॥ २४ ॥

English.—Desire is never extinguished by the enjoyment of
desired objects; rather, it becomes stronger and stronger like
a fire fed with clarified butter. 94 .

Kulluka. किमिन्द्रियसंयमेन ? विषयोपभोगादेव लब्धकामो निवर्तस्यति
इति आशङ्क्य आह (१)—न जालिति । न कदाचित् 'कामः' अभिलाषः, काम्यत्वे इति
'कामाः' विषयाः, तेषामुपभोगेन निवर्तते, किन्तु घृतेनाग्निरिव अधिकाधिकमेव (ग)
वर्द्धते ; प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् (२) । अत एव विश्वपुराणे
यथातिवाक्यम् (३)—

‘यत् प्रथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत्’ ॥ [४।१०।८] (४)

तथा—

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।

तथाप्यनुदिनं तृणा समेतैस्त्रेव (घ) जायते’ [४।१०।२५] ॥ (५) ॥ ८४ ॥

(ग) अधिकतममेव—A ; अधिकाधिकतममेव—M, P.

(घ) यत्त्रेव हि—All except A.

• Kulluka Explained.

१. किमिन्द्रियसंयमेन &c.—‘What is the necessity of controlling the इन्द्रियस ? They will cease by themselves out of satiety (लब्धकाम) gained by the full enjoyment of their objects’. Apprehending this course of discussion the author says.

२. प्राप्तभीगस्त्रापि &c.—As we see that the desire goes on increasing everyday even of one who has got ample enjoyments.

३. विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्—[Allusion :—Yayāti, son of Nahusha, was a celebrated king of the lunar race. He married Devayānī, daughter of S’ukrāchārya, the Guru of the Asuras. S’armishthā, daughter of the king of the Asuras, was ordered by her father to wait upon Devayānī as a maid-servant by way of recompense for the former’s arrogant conduct towards the latter. Yayāti, however, secretly married S’armishthā and was then cursed by S’ukrāchārya with premature decrepitude. With the permission of the sage, however, Yayāti managed to transfer his decrepitude to his youngest son, Puru, and enjoyed worldly pleasures for full १००० years. To his utter disappointment, he could not yet have satiety and gave utterance to the words which follow].

४. यत् इष्टिष्वाम् &c.—As in this world one cannot get, to his fullest enjoyment, even one thing only—corn, gold, animal, or woman, &c.,—therefore, inordinate desire should be abandoned. [N. B. त्रीह्रियवम्—त्रीह्रिय यवाद्य इति त्रीह्रियवम्, समाहारः । त्रीह्रि means धान्य । लषम्—लष-शब्दस्य द्वितीयाधा एकवचनम्] ।

५. पूर्णं वर्षसहस्रं &c.—I have been enjoying the objects of senses for full one thousand years, but still my desire for those very objects arises everyday.

Notes.

This verse occurs *verbatim* in Vishnu-Purāna (IV. १०, ९) and Mahā-Bhārata (A’di, ८५, १२).

जातु—कदाचित् । अव्ययम् ।

कामानाम्—काम्यते अभिलष्यन्ते इति कामाः विषयाः । It does not mean 'desires', but 'the objects of desire'. The word काम just preceding it means 'desire'.

कृष्ण वर्त्मा—कृष्णं वर्त्म यस्य सः ; one having a black track ; i.e. fire.

यश्चेतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चेतान् केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ८५ ॥

Prose. यश्च सर्वान् एतान् [विषयान्] प्राप्नोति, यश्च केवलान् (= कृतज्ञान् = सर्वान्) एतान् त्यजेत्, [तयोरुभयोर्जनयोश्चरितयोर्कर्म्ये] सर्वकामानां प्रापणात् परित्यागो विशिष्यते ।

Bengali. যিনি উক্ত সকল বিষয় ভোগ করেন এবং যিনি উক্ত সকল বিষয়েই পরিত্যাগ করেন, এতদ্ব্যতীত কার্যের মধ্যে বিষয়ের প্রাপ্তি অর্থাৎ উপভোগ অপেক্ষা পরিত্যাগই উৎকৃষ্টতর ॥ ৯৫ ॥

English.—He who attains all the objects of desire, and he who renounces them all—of (the conducts of) these two, the renunciation of all desires is better than their attainment. 95.

Kulluka. यश्चेतानिति । य एतान् विषयान् सर्वान् प्राप्नोति (क), यश्चेतान् कामानुपेक्षति, तयोर्विषयोपेक्षकः (१) येयान् । तस्मात् सर्वकामप्राप्तेः तदुपेक्षा प्रशस्या । तथाहि—विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसम्भवः, विपत्तौ च क्लेशातिशयः, न तु विषयविरसस्य (२) ॥ ८५ ॥

Kulluka Explained.

1. विषयोपेक्षकः—One who does not care for the sensuous objects.

2. तथाहि—विषयलोलुपस्य &c.—Thus, one who hunts after the objects of senses has to suffer hardships in devising means (साधन), &c., for their attainment, as well as much pain in their loss (विपत्ति), but not so is one who is averse (विरस) to them.

(क) सर्वान् विषयान् प्राप्नुयात्—Bg, G, J, M, P, V.

[Cf. जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।
 मोहयन्ति च सम्पत्तौ कथमथाः सुखावह्नाः ॥]

Notes

The compisition of the verse is not strictly grammatical. The use of the word तत् in continuation of the words यत् यत् in the first half has been clumsily avoided by a separate sentence, viz., प्रापणात् &c.

কেবলান্—কৃতস্থান, সমস্থান । ‘কেবলমিতি, বিলিঙ্গং লেককৃত্যুখ্যোঃ’ इत्यमरः ।

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

বিষয়েষু প্রজুষ্টানি যথা জ্ঞানেন নিত্যশঃ ॥ ৮৬ ॥

Prose. বিষয়েষু প্রজুষ্টানি (= প্রসক্তানি) এতানি [ইন্দ্রিয়াণি] অসেবয়া (= যুক্তবৈরাগ্যেণ) তথা সংনিয়ন্তুং ন শক্যন্তে, যথা নিত্যশঃ (= নিত্যং, সর্ব্বদা ইত্যর্থঃ) জ্ঞানেন [সংনিয়ন্তুং শক্যন্তে] ।

Bengali. বিষয়প্রসক্ত এই সকল ইন্দ্রিয়কে শুকটেবরাগা দ্বারা (অর্থাৎ জ্ঞান ব্যতিরেকে বলপূর্ব্বক বিষয়নিবৃত্তি দ্বারা) সেক্ষপ (নহজে) সংযত করিতে পারা যায় না, জ্ঞান দ্বারা বেক্ষপ সংযত করিতে পারা যায় । [অর্থাৎ ইন্দ্রিয়গণকে বিষয়ের উপভোগ হইতে বলপূর্ব্বক নিবৃত্তি করা অপেক্ষা ‘বিষয় অনিত্য’ ইত্যাকার জ্ঞান দ্বারা নিবৃত্ত করাই উৎকৃষ্টতর পন্থা] ॥ ৯৬ ॥

English.—These organs which are strongly attached to sensuous objects, cannot so (effectually) be restrained by (forced) abstinence, as ever by (the pursuit of) knowledge. 96.

Kulluka. ব্রহ্মানীমিन्द्रিয়সংযমোপায়মাহ—ন তথৈতি । এতানি ইন্দ্রিয়াণি বিষয়েষু প্রসক্তানি তথা ন অসেবয়া বিষয়সন্নিধিবর্জনরূপয়া নিয়ন্তুং শক্যন্তে, দুর্নিবারত্বাৎ, যথা সর্ব্বদা বিষয়াণাং চ্যবিত্তাদিদোষজ্ঞানেন (১), শরীরস্য চ ‘অস্থিস্থলুপশ্চ’ [মনু, ৬।৩৬] ইত্যাদিবক্ষ্যমাণদোষচিন্তনেন (২) । তস্মাৎ, বিষয়দোষ-জ্ঞানাदिना वहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ৯৬ ॥

Kulluka Explained.

1. विषयाणां &c.—By the knowledge that the sensuous objects have the defects of perishability, &c., i.e., they will all perish, they distract our mind, and so forth.

2. शरीरस्य च &c.—And pondering over the defects of the physical body [about which we are so very careful !], as will be described in passages like अस्थिस्थूणम् &c. N. B. The couplet referred to runs thus—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चक्षोवनष्टं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ मनु, ६।७६ ।

स्थूणा means 'prop', 'pillar'.

Notes.

प्रजुष्टानि—प्र - जुष + क्त । 'जुषी प्रीतिसिवनयोः' । All other commentators except Kull. and Gangādhara seem to read प्रदुष्टानि ।

नित्यशः—Adj. of ज्ञानिन, or adv. modifying शक्यते ।

असिवया—शुक्लवैराग्येण । तदुक्तं [गीता, २।५६]—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥

'निराहारस्य' इन्द्रियैर्विषयानसेविनः, 'रसः' रागः, सोऽपि परं ब्रह्म दृष्टवतो निवर्तते इति गीतार्थः—Rāgh.

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ८७ ॥

Prose. वेदाः त्यागश्च यज्ञश्च नियमाश्च तपांसि च—[एतानि] विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं कर्हिचित् न गच्छन्ति ।

Bengali. वेदाध्यायन, दान, यज्ञ, शौचव्रतादि नियम ও কৃষ্ণাদি তপঃ—এই সকল গুণ দুঃখচিন্তা অর্থাৎ বিষয়বাস্তব ব্যক্তির (অর্থাৎ বাহ্যর চিন্তাশক্তি হয় নাই তাহার) সিদ্ধি কখনও প্রদান করে না ॥ ৯৭ ॥

English.—The (study of the) Vedas, liberality, sacrifices, observances and austerities—(even) these do not ever procure success to one whose mind is contaminated (by sensuality). 97.

Kulluka. যস্মাদনিয়মিতং মনঃ (১) বিকারস্য হিতুঃ স্যাৎ অত আহ—
বেদা ইতি । বেদাধ্যয়নদানয়জ্ঞনিয়মতপাসি সগাদিবিষয়সেবাসংকল্যণীলিনী (ক) (২)
ন কদাচিত্ ফলসিদ্ধয়ে প্রভবন্তি ॥ ১৭ ॥

Kulluka Explained.

১. অনিয়মিতং মনঃ—Uncontrolled mind.
২. সগাদি &c.—One who is always thinking of enjoying the sensuous objects, e. g., garland (সন্), &c.

Notes.

ত্যাগঃ—দানম্ । Medh. gives an alternative explanation.
'অপ্রতিষিদ্ধস্যাপি সমুদাসংসম্বল্লগাদির্নির্ঘৃতিঃ ফলদা ইত্যনেন বর্জ্যম্' ।

নিয়মঃ—See. Sl. 3.

তপাসি—কচ্ছাদিনি ; the vows such as কচ্ছ, পরাক, সাত্ত্বপন, &c.

বিপ্রদুষ্টভাবস্য—বিশেষণ প্রকর্ষণে চ দুষ্টঃ ভাবঃ (চিত্তং) যস্য সঃ তস্য ।

শ্রুত্বা সৃষ্ট্বা চ দৃষ্ট্বা চ মুক্ত্বা গ্ৰাত্বা চ যো নরঃ ।

ন হৃষ্যতি গ্লাময়তি বা স বিজ্ঞেয়ো জিতেন্দ্রিয়ঃ ॥ ১৮ ॥

Prose. যো নরঃ শ্রুত্বা সৃষ্ট্বা চ দৃষ্ট্বা চ মুক্ত্বা গ্ৰাত্বা চ ন হৃষ্যতি গ্লাময়তি
বা স জিতেন্দ্রিয়ো বিজ্ঞেয়ঃ ।

Bengali. যে বাক্তি (স্তুতিবাচ্য অথবা নিন্দাবাক্য) শ্রবণ করিয়া, (স্বতঃস্পর্শ অথবা
দ্রুতঃস্পর্শ অথবা) স্পর্শ করিয়া, (সুরূপ অথবা কুরূপ অথবা) দর্শন করিয়া, (বাহু অথবা
অথবা অন্ত) ভঙ্গন করিয়া, এবং (স্বরূপ অথবা অস্বরূপ গন্ধ) আত্মাণ করিয়া হৃষ্টও হন না
অথবা বিষণ্ণও হন না, তাঁহাকে জিতেন্দ্রিয় বলিয়া জানিতে হইবে ॥ ১৮ ॥

English.—That man who on hearing, touching, seeing, eat-
ing and smelling (anything good or bad) neither rejoices nor re-
pines, is to be considered to have (really) subdued his
senses. ১৮.

(ক) ভোগাদি—for সগাদি—A, B, M, P, V.

Kulluka. जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह—युत्वेति । “सुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च” श्रुत्वा, “सुखस्पर्शं दुःखलादि (१) दुःखस्पर्शं मेषकस्वलादि” [च] स्पष्टा, “सुरूपं कुरूपं च” दृष्ट्वा, “खादु अखादु च” श्रुत्वा, “सुरभि असुरभि (क) च” श्रुत्वा, यस्य न हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

Kulluka Explained.

१. सुखस्पर्शं दुःखलादि—Pleasing to the touch, viz., silk, &c.

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य(ख) चरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् (ग) ॥९८॥

Prose. सर्वेषाम् इन्द्रियाणां [मध्ये] यदि एकम् [अपि] इन्द्रियं चरति तेन अस्य [जनस्य] प्रज्ञा, दृतेः पादात् उदकम् इव, चरति ।

Bengali. इन्द्रियगणेर मध्ये यदि केवलमात्र एकही इन्द्रिय उच्छ्रान्न हन तद्व द्रुतिर (अर्थात् चित्तिय मशकैर) एकही मात्र छिद्र उन्मुक्त থাকিলে যেসকল তদ্বারা সকল জন বহির্গত হইয়া যায় সেইরূপ সেই ইন্দ্রিয় দ্বারা সকল জ্ঞান বহির্গত হইয়া যায় । [অধিকন্তু এই ইন্দ্রিয়ের সংসর্গে অন্য ইন্দ্রিয়গুলিও দ্রুত হইয়া পড়ে] ॥ ৯৯ ॥

English.—When among all the organs (even) one slips away (from control), by that (organ) the man's wisdom slips away from him, even as the water runs out by (even) one hole from a (water-carrier's) leather bag. 99.

Kulluka. एकैन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यः इत्याह—इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपि इन्द्रियं विषयप्रवणं भवति, ततः अस्य विषय-

(क) सुरभिम् असुरभिम्—All except A.

(ख) ततोऽस्य—A. This is the reading of the ancient commentators as well as of the Mahā-Bhārata. ततः would correspond better than तेन to पादात् (in ५२मी) । But the इया used by Kull. in इन्द्रियान्नरैः and एकेन छिद्रेण occurring in his commentary leads us to infer that he reads तेनास्य and not ततोऽस्य ।

(ग) पादात् for पादात्—Bg, Bk, J, G. But पादात् is redundant, while a word like पाद is necessary to correspond to the इन्द्रिय ।

परस्य (१) “इन्द्रियान्तरैरपि” तत्त्वज्ञानं ‘चरति’ (२) न व्यवतिष्ठते, चर्म्मनिर्म्मितोदक-
पात्रादिव एकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्यमेव उदकम् (क) (३) ॥ ८९ ॥

Kulluka Explained.

1. अस्य विषयपरस्य—[Qualifying जनस्य to be understood].
2. इन्द्रियान्तरैः अपि &c.—The knowledge of things slides away by (that organ and by) other organs also.

[इन्द्रियान्तरैः अपि = तेन इन्द्रियेण, इन्द्रियान्तरैः अपि । The latter portion is not mentioned in the text, but is supplied by Kull. An इन्द्रिय is compared with an outlet of a leather bag. As the water runs away through the opened outlet, so the knowledge slides away through the slipping organ. This explanation would have maintained the पूर्णोपमा, and the passage has been explained as such by Medh. Gov. and others. But Kull. adds something more. The knowledge glides away not only through that organ but through the other organs as well. The उपमा has thus been reduced to a व्यतिरेक । N. B. तत्त्वज्ञान, as used by Kull., does not mean the final तत्त्वज्ञान, but simply the true knowledge of things in a narrower sense].

3. चर्म्मनिर्म्मितोदकपात्रात् इव एकेनापि छिद्रेण &c.—[एकेनापि छिद्रेण is the meaning of पादात् । Kull. silently alters धूसी into द्या in order to make it correspond better to तेन which he adopts in his text. The दृष्टौ also in दृतेः is changed into धूसौ, as the relation between दृति and उदक should more appropriately be held to be one of अपादान rather than of सम्बन्ध in general, which latter is, however, the case between a person and his प्रज्ञा ।

(क) न व्यवतिष्ठते—Added after उदकम् in all. But this addition (which seems to be a reader's own supply of the link of the simile) vitiates the composition in more ways than one.

Notes.

इन्द्रियाणाम्—निर्द्धारि षष्ठी ।

द्वतेः—द्वति i. e. 'भिसिर मशक' इति भाषा । If the reading is द्वतेः पात्रात्, then द्वतेः is in ५मी, being in the same case with पात्रात् ; or द्वतेः is in अमेदे (or appositional) षष्ठी as in 'चक्षस्य शब्दः' ।

पादः—An opening, being one of the four feet of the animal whose hide is generally used entire for the purpose of carrying water, each of the legs being made water-tight.

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान् संसाधयेदर्थान्क्षिण्णन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

Prose. इन्द्रियग्रामं वशे कृत्वा, तथा मनश्च संयम्य, योगतः तनुम् अक्षिण्णन् सर्वान् अर्थान् (= पुरुषार्थान्, धर्मार्थकाममोक्षान्) संसाधयेत् (= निष्पादयेत्) ।

Bengali. ऐल्लियग्राम् एवर मनः वशीकृत करिशा एवर उपाय द्वारा मनोरंजन (आभाउत्रिक) क्लेश निवारण पूर्वक मकन पुरुषार्थरंजन अर्थात् धर्म, अर्थ, काम ओ मोक्षरंजन अशुभरंजन करिते ह्य ॥ १०० ॥

English.—Having restrained the host of senses and controlled the mind one should pursue the ends of life taking care by ingenious means not to decay the physical body. 100.

Kulluka. इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां (१) दर्शयति—वशे कृतेति । वहिरिन्द्रियगणम् आयातं कृत्वा, मनश्च संयम्य, सर्वान् पुरुषार्थान् सम्यक् साधयेत् । 'योगतः' उपायेन स्वदेहमपौड्यन्—यः सहजसुखी, संस्कृतानादिकं मुङ्क्ते, स क्रमेण तं त्यजेत् (२) ॥ १०० ॥

Kulluka Explained.

1. सर्वपुरुषार्थहेतुताम्—The fact of its being the root-cause of all the ends (अर्थ) of human life.

2. उपायेन स्वदेहम्...त्यजेत्—Avoiding the decay of his body by having recourse to ingenious means—i.e., one who is naturally

(सहज) accustomed to pleasures e.g. those of seasoned food, &c., should give them up *gradually*, [and not all at once. Cf. 'उचित-दहिताद्भीमान् क्रमशो विरमेन्नरः'—चरकसंहिता, स्वस्थान, ७म अ, (उचिततात् = अभ्यस्तात्)]. N. B. Whatever Dharma we practise we should always make it a point not to decay our physical body, the primary instrument for practising Dharma ; cf. शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्—कुमारसम्भव, ५।३३ ।

Notes.

इन्द्रियग्रामम्—इन्द्रियाणां ग्रामः (समूहः), तम् ।

अर्थान्—पुरुषार्थान् ; ends of life.

अचिच्छन्—नञ्—चि + श्ल, १मा, एकवचनम् ।

योगतः—उपायेन ; cf. 'योगः कर्मसु कौशलम्'—गीता, २।५० ।

अचिच्छन् योगतः तनुम्—Because, शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् (—कुमार-सम्भव, ५।३३) । Some take योगतः with वशे क्त्वा in which case योगतः may mean either (i) उपायेन or (ii) समाधिना ।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत (क) सम्यग् च विभावनात् ॥ १०१ ॥

Prose. पूर्वां सन्ध्याम् (= प्रातः सन्ध्यां) [व्याप्य] आ अर्कदर्शनात् (= सूर्य-दर्शनपर्यन्तं) सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् (= दण्डायमानः स्यात्), पश्चिमां तु [सन्ध्यां] (= सायं सन्ध्यां) [व्याप्य] सम्यक् च विभावनात् (= नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं) समासीत (= उपविष्टः स्यात्) ।

Bengali. आठकाले (सूर्यास्तदेश्च पूर्वैः शीतलौक्येन आरब्ध करिषा) सूर्यादर्शन पर्यन्तं दण्डायमान अवस्थाय शीतलौक्येन जप करिषे ; एवम् मासिककाले (सूर्यास्तेश्च पूर्वैः शीतलौक्येन जप आरब्ध करिषा) नक्षत्रदर्शन पर्यन्तं उपविष्टे इति शीतलौक्येन जप करिषे ॥ १०१ ॥

English.—In the morning twilight one should, in a standing posture, mutter the Sāvitrī till the sun appears, and in the evening one should, in a sitting posture, do the same till the stars are distinctly seen. 101.

(क) समासीतः—All. For discussions, see Notes.

Kulluka. पूर्वां सन्ध्यामिति । 'पूर्वां सन्ध्यां' पश्चिमां इति च 'काला-
ध्वनोरत्यन्तसंयोगे' द्वितीया (१) । प्रथमसन्ध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं 'सावित्री' जपन् 'तिष्ठेत्'
आसनादुत्थाय निवृत्तगतिः एकत्र देशे कुर्यात् (२) । पश्चिमां तु सन्ध्यां सावित्रीं
जपन् सम्यक् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् (३) । अत्र च फलवत्त्वात् जपः
प्रधानम्, स्थानासने लङ्गे, 'फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्' इति न्यायात् । 'सन्ध्योर्वेद-
विहिप्रो वेदपुण्येन युज्यते' [मनु—२।७८], 'सहस्रकलस्त्वभ्यस्य' [मनु—२।७९] इति
च पूर्वं जपात् फलम् उक्तम् (४) । मीमांसिण्यस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह (५) ।
सन्ध्याकालश्च सुहृत्तमात्रम् (६) । तदाह योगियाज्ञवल्काः—

‘क्रासद्वौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्या सुहृत्तमात्रं तु क्रासि द्वौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

Kulluka Explained.

१. पूर्वां &c.—The द्वितीया in पूर्वां सन्ध्याम् and in पश्चिमां (सन्ध्याम्) is by the rule कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

२. आसनादुत्थाय &c.—N. B. This is the explanation of सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् । 'उत्थाय निवृत्तगतिः' is the explanation of the root स्था which means to 'stand up' [cf. 'स्था' गतिनिवृत्तौ]. The object of कुर्यात् is जपम् to be understood.

३. उपविष्टः स्यात्—[This is the explanation of समासीत । The root आस means 'to sit'.]

४. अत्र च फलवत्त्वात्...पूर्वं जपात् फलम् उक्तम्—Here जप is the principal point, as it yields some merit, and the (postures of) standing up and sitting down are only secondary, in accordance with the dictum फलवत्-सन्निधौ अफलं तदङ्गम्—[anything with reference to which no merit is mentioned, when placed by the side of another which is said to yield some merit, is taken as secondary (अङ्ग) (to the latter)]; i.e., if two things are enumerated side by side, and of those, if one is said to yield some merit, while the other is not, then the latter one is to be taken as secondary to the former]. The merits of जप have already (पूर्वं) been stated in the passages सन्ध्योर्वेदविह-

* विप्रः &c. (Sl. 78) and सहस्रकृतस्त्वभ्यस्य &c. (Sl. 79). [So, placed by its side, the posutres (standing and sitting) are of less value]. N. B. Medh., however, holds the statement of merits here to be mere अर्थवादः, as, according to him, नित्य कर्म्म can have no *positive* merit. Gov. adopts a surer course and says—यद्यप्यत्र तिष्ठत्यास्थापरो विधिप्रत्ययः श्रूयते, तथापि उपलभ्यमान-श्रुतिमूलत्वात् जपः अत्र प्रधानं, स्थानासनयोरु अङ्गता । तथाच यजुर्वेदब्राह्मणे जपतेरेव परो विधिप्रत्ययः श्रूयते । यदाह—‘पूर्वां सन्ध्यां स्थितः सन् सावित्रीं जपेत्’ । Nár also is to the same effect.

N. B. ‘फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्’ (referred to by Kull.) is a Mīmāṃsā maxim and is based on dictums like ‘यजतयश्च अफलयुक्ताः तदङ्गम्’—Kātyāyana S’rauta Sūtra, I, 25.

पूर्वं in Kull. is connected with उक्तम् and not with जपात् ।

5. मेधातिथिस्तु &c.—Medhātithi, however, speaks of स्थान (standing) and आसन (sitting) as being the principal points. In other words, Medh. holds that no merit will accrue (or rather the observance of the विधि here will not at all be secured) without the postures, while according to others the जप even without the postures will yield some merit. And inversely, Medh. holds that *mere* postures (!) will secure the observance of the विधि, while according to others it has no merit without the जप ।]

6. सन्ध्याकालश्च &c.—The (technical) duration of सन्ध्या is one मुहूर्तं (or two Dandas—one Danda being equal to 24 minutes, roughly speaking).

7. तदाह योगियाज्ञवल्काः &c.—So says Yogi-Yājñavalkya—The days become shorter and longer (in winter and summer) respectively, but the सन्ध्या is always equal to a मुहूर्तं, be the days short or long. [The मुहूर्तं, of course, becomes shorter in winter, and longer in summer]. N. B. The work referred to by the name of योगियाज्ञवल्का is distinct from his well-known Samhitā.

Notes.

सम्याम् = सस्यां व्याप्य, the द्वितीया is here used by the rule 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' । Medh. here gives some additional notes :—
 "केचिदाहुः नैवेद्यम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । किं तर्हि ? कालस्याकर्षकाणां कर्षसंज्ञो भवति इति वार्त्तिककारः, तत्र कर्षणि द्वितीया इत्येव द्वितीया । यत् कालाध्वनो-
 रत्यन्तसंयोगे इति तदयत्र क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते—क्रोशं कुटिला नदी, सर्व्वरात्रं कल्याणौ इति । यत्र च सकर्षको धातुः 'मासमधीयते' इति सत्यं तस्य विषयः, इह पुनः सस्यां तिष्ठेत् इति तिष्ठतिरकर्षकः" ।

आर्कदर्शनात्—आ अर्कदर्शनात् ; ५मी in connection with आङ् ।

समासीत—सम् = आस + लिङ् इति । All read समासीतः, but समासीत is the required reading and this is clearly the reading of almost all the ancient commentators. (Cf. the quotation from Gov. under Kull. Expl. 4). The imperative समासीत (= should sit) in the case of the evening prayer would thus correspond to the imperative तिष्ठेत् (should stand) in the case of the morning prayer. It should be noted, however, that the विधिलिङ् should have been more appropriately attached to the root जप rather than to स्था and आस, and it is not improbable that पूर्वी सस्यां जपेत् तिष्ठन् and पश्चिमां तु समासीतः (as read by Gangádharma) were the *original* readings of the author. Cf. श्रुति—पूर्वी सस्यां स्थितः सन् सावित्रीं जपेत् अष्टकम् ; also विष्णुस्मृति—पूर्वा सस्यां जपेत्तिष्ठन् पश्चिमां समासीतः—२८।३ । But it may be that the author intends to give some emphasis on the *postures* also, and in this form it appears in Yájñavalkya ; cf. जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ सस्यां प्राक् प्रातरवेह तिष्ठेदास्यर्थदर्शनात् । याज्ञवल्क्य—१।२४, २५ ।

Then it comes to this that, according to Manu, the postures, though subsidiary, are also very important. Cf. Mánava Grihya—सस्यामुपासै प्रागस्तमयात्... (१।२।४) ; एवं प्रातस्तिष्ठन् (१।२।५) ; also A's'waláyana Grihya, III, 6, 4—6. Gobhila Grihya, however, which belongs to the Sáma-veda, makes no special mention about standing in the morning.

नक्षत्रविभावेनात्—नक्षत्राणां नक्षत्राणां विभावनं (दर्शनम्) ; till the appearance of the stars. ५ मी is in connection with आङ् ।

सन्ध्या—सम्—ल्यै + अङ्—अधिकरणे । Or, सन्धौ भवा इति सन्धि + यत् ; union or conjunction (viz. of day and night) There are two सन्ध्याs—प्रातःसन्ध्या (morning twilight) and सायंसन्ध्या (evening twilight). The technical duration of each सन्ध्या is one मुहूर्त i.e. two Dandas (दण्ड), viz., the last दण्ड of one of the periods and the first दण्ड of the other—one दण्ड being equivalent to 24 minutes, roughly speaking. The word सन्ध्या secondarily denotes 'morning prayer' and 'evening prayer'. An additional prayer is also enjoined at mid-day. Cf. Yājñavalkya quoted by Kull under Sl. 102.

Proper time for its performance—After saying the preliminary prayers in the morning and in the evening one should begin to mutter the Gāyatrī and should continue to do so until the sun and the stars respectively appear in the sky.

Cf. पूर्वा सन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेत् तावद् यावदादित्यदर्शनम् ॥ हारीत, ४।१८ ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यामादित्यं च यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेत् तावद् यावच्चारान् न पश्यति ॥ हारीत, ४।१९ ।

प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामङ्गालमितभास्करे ॥ संवत्, ६ ।

Distinction between सन्ध्या and आङ्गिक—सन्ध्या is not identical with आङ्गिक । आङ्गिक means *daily* observances and denotes not only prayers, but other *daily* observances as well ; e. g., दन्तधावन, स्नान, आहार, &c.

पूर्व्यां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

Prose. पूर्वा सन्ध्यां तिष्ठन् [सावित्रीं] जपन् [जनः] नैशम् (= रात्रि-कृतम्) एनः (= पापम्) व्यपोहति (= नाशयति), पश्चिमां [सन्ध्यां] तु समासीनः [सावित्रीं जपन्] [जनः] दिवाकृतं मलं (= पापं) हन्ति ।

Bengali. प्रातःसकाम दण्डमान हईया गायत्रीजप करिले रात्रिकृत पाप दूरीकृत हय, एवं सांध्यसकाम उपविष्ट हईया गायत्रीजप करिले दिवाकृत पाप दूरीकृत हय ॥ १०२ ॥

English.—One who mutters the Gáyatrí in a standing posture in the morning twilight, removes the sin contracted [unwittingly] during the (previous) night, and one who mutters the Gáyatrí in a sitting posture in the evening, destroys the sin he committed [unwittingly] during the day. 102.

Kulluka. पूर्वान् सन्ध्यामिति । पूर्वसन्ध्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वाणो निशा-सञ्चितं पापं नाशयति । पश्चिमसन्ध्यायां तु उपविष्टी जपं कुर्वन् दिवाञ्जितं पापं निहन्ति । अत्रापि (क) जपात् फलमुक्तम् (१) । एतच्च अज्ञानकृतपापविषयम् (ख)(२) । अतएव याज्ञवल्क्यः [२।३०७]—

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं (३) भवेत् ।

त्रिकालसन्ध्याकरणात् सर्वं विप्रणश्यति ॥ (४) ॥ १०२ ॥

Kulluka Explained.

1. अत्रापि &c.—Here also (as in Sl. 78 and 79 referred to by Kull. under the previous Sloka) the merits of जप (as the primary point) have been mentioned.

2. एतच्च &c.—This refers to those sins only that are committed *without* one's own knowledge.

3. अज्ञानकृतम्—[Adj. qualifying पापम् to be understood].

4. त्रिकालसन्ध्याकरणात्—N. B. The quotation of this text of Yājñavalkya here will also serve to include the सन्ध्याङ्गसन्ध्या also which is not mentioned by Manu. It should be noted that this difference between the two authorities is not held to be a विरोध, but the fact is that Manu has not mentioned *everything* on the point, and Yājñavalkya has supplied the points left out by the former.

(क) तत्रापि—B, Bh, M, P, V.

(ख) अज्ञानादिकृतपापविषयम्—All except A, B, Bh.

Notes.

With this verse cf. the Mantras :—

(i) यद्वाच्या पापमकार्षम्...अहसदवलुप्यतु ।

(ii) यदङ्गा पापमकार्षम्...राविसदवलुप्यतु ।

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्म्मणः ॥ १०३ ॥

Prose. यः तु [जनः] पूर्वां [सभ्यां] न तिष्ठति (= न अनुतिष्ठति) यश्च पश्चिमां [सभ्यां] न उपास्ते, सः सर्वस्मात् द्विजकर्म्मणः शूद्रवद् वहिष्कार्यः ।

Bengali. যে ব্যক্তি প্রাতঃসন্ধ্যার অনুষ্ঠান করে না এবং সায়ংসন্ধ্যারও উপাসনা করে না, সে ব্যক্তি (অধ্যয়নাদি) সকল প্রকার দ্বিজকার্য হইতে বহিষ্কার্য ॥ ১০৩ ॥

English.—He who does not say the morning and the evening prayers, is to be excluded, just like a S'ūdra, from all the privileges of a twice-born person. 103.

Kulluka. न तिष्ठति इति । यः पुनः पूर्वां सभ्यां नानुतिष्ठति, पश्चिमां च (क) 'नोपास्ते'—तत्तत्कालविहितं जपादि न करोति इत्यर्थः, स शूद्र इव सर्वस्मात् द्विजाति-कर्म्मणः "अतिथिसत्कारादेरपि" वाह्यः कार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन सभ्योपासनस्य नित्यता उक्ता(१) । नित्यत्वेऽपि सर्वदापेक्षितपापचयस्य फलत्वम् अविरुद्धम्(२) ॥ १०३ ॥

Kulluka Explained.

1. अनेनैव &c.—By the statement of this sin the performance of सभ्या is indicated to be obligatory.

[The point is this—In the previous Sloka the merits of the morning and the evening prayers have been said to be the avoidance of nocturnal and diurnal sins respectively; but it may be argued that one, who commits no sin during the night and the day, may forego the saying of these prayers. In anticipation of such arguments the present verse is put forward to direct that whether one commits sin or not the saying of

(क) पश्चिमां त्—All except A.

these prayers is obligatory. Cf. 'एवं कथञ्चिदकृतैः नः अनुष्ठानप्राप्तौ नित्यतामाह—नेति' [—Gov.]

2. नित्यत्वेऽपि &c.—In spite of this obligatory character the statement of their yielding some fruit cannot be objected to as the fruit is to be desired *always* (and not merely on particular occasions like काव्यकर्म *proper*.—See Sl. 55. Kull. 3.)

Notes.

तिष्ठति, उपास्ते—Apparently the postures of standing and sitting (irrespective of जप) are emphasised here, and this would support Medh.'s view on the point as discussed under Sl. 101, Kull. 5. To maintain his own point Kull. here takes the two words rather forcedly in a way altogether different from the one adopted in the preceding Slokas. Thus, तिष्ठति = अनुतिष्ठति, and उपास्ते = अनुतिष्ठति—both meaning 'performs, worships'.

शूद्रवत्—'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' इति वतिप्रत्ययः ।

अपां समीपे नियती नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

Prose. अरण्यं गत्वा अपां समीपे नियतः समाहितः [च सन्] नैत्यकं विधिम् आस्थितः (= अनुतिष्ठन्) सावित्रीम् अपि अधीयीत ।

Bengali. बने बाहेरा जलसमीपे जंगल ७ अनजाननङ्ग इहेरा निता विधिर अर्था निता वेदपाठेर अनुष्ठानरूपे अस्तुतः गायत्रीजप करा कर्तव्य ॥१०४ ॥

English.—To perform the ceremony of the obligatory daily recitation one should at least recite the Sāvitrī near water, retiring into the forest, controlling his organs and concentrating his mind. 104.

Kulluka. अपां समीपे इति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदम्—वज्रवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमावाध्ययनमपि विधीयते(१) । अरण्यादिनिज्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे(क)

(क) वा—Added after समीपे in A.

नियतेन्द्रियः 'समाहितः' अनन्यमनाः नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपम् आस्थितः अनु-
तिष्ठन् (क) सावित्रीमपि "प्रणवव्याहृतिवययुक्तां" यद्योक्ताम् अधीयौत ॥ १०४ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मयज्ञरूपम् इदम् &c.—This is the ब्रह्मयज्ञ (one of the five obligatory महायज्ञः).—It purports to prescribe the muttering of the Gáyatri at least, in case one cannot study the Veda in large portions.

Notes.

नैत्यकम्—नित्यम् एव नैत्यम्—स्वार्थे अण्, ततः स्वार्थे कः ।

नैत्यकं विधिम् आस्थितः—नित्योऽयं विधिरित्येवं स्थितप्रज्ञः गृह्यार्थश्च ।—
Medh. नित्योऽयं ब्रह्मयज्ञविधिः इत्येवम् उत्पन्नाः ।—Gov. [उत्पन्ना
आस्था यस्य सः उत्पन्नाः ।]

समाहितः—सम्—आ—धा+क्त ।

वेदीपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्य नध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

Prose. वेदीपकरणे चैव नैत्यके स्वाध्याये चैव होममन्त्रेषु चैव हि अनध्याये
अनुरोधो नास्ति ।

Bengali. वेदाङ्ग, उक्तयज्ञरूप निता स्वाध्याय एव होममन्त्र—एहै कयैक इले
अनध्याय पावन करिते ह्य न ॥ १०५ ॥

English.—No regard to अनध्याय (or prohibition of study) is to
be had in the cases of (the study of) the Vedāngas, the obligatory
daily study of the Veda, and (the recitation of) the texts for
offering burnt oblations. 105.

Kulluka. वेदीपकरण इति । 'वेदीपकरणे' वेदाङ्गे—शिचादौ (१), 'नैत्यके'
नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे, होममन्त्रेषु च अनध्यायादौ नास्ति ॥ १०५ ॥

Kulluka Explained.

१. शिचादौ—[For the branches meant, See Notes.]

(क) अनुतिष्ठानः—All except A. But it is not a case of सन् ;
cf. Medh. and Gov. quoted under Notes.

Notes.

वेदीपकरणे—उपक्रियते अनेन इति उपकरणम्—उप-ऊ + ल्युट्-करणे ; auxiliary (branches of learning). वेदीपकरण=वेदाङ्ग, i.e., those branches of learning which help the study of the Veda. They are six in number :—

शिक्षा कल्पी व्याकरणं निरुक्तं कन्दसां चयः ।

ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥

(1) शिक्षा—The science of Vedic pronunciation, &c. (2) कल्प—Vedic rituals. (3) व्याकरण—Grammar. (4) निरुक्त—Vedic dictionary. (5) कन्दस्=Prosody. (6) ज्योतिषाम् अयनम्—The movements of the heavenly bodies, i. e., Astronomy.

स्वाध्यायः—See Notes on Sl. 28.

नैत्यके स्वाध्याये—The daily study and teaching of the Veda, which is obligatory—being one of the five obligatory सहायज्ञः. See under I, 112.

अनध्यायः—Periodical intermission of study ; e. g. on the day of full-moon (पूर्णिमा), new-moon (अमावस्या), प्रतिपद, अष्टमी, चतुर्दशी, earth-quake, eclipse, thundering, &c.

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्तं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

Prose. नैत्यके (=नित्ये स्वाध्याये) अनध्यायो नास्ति, तत् (=नैत्यकं) हि ब्रह्मसत्तं स्मृतम् । ब्रह्माहुति-हुतम् अनध्यायवषट्कृतम् [अपि] पुण्यम् [एव] भवति ।

Bengali. नित्ये स्वाध्याये अनध्याय नाई ; कारण, तांश ब्रह्मसत्त । वेदरूप हविर्बारा सम्पन्नान्नोन्न होम (अर्थात् वेदपाठ) अनध्याय-निषिद्ध हैलेओ पुण्यजनकई हैइयां थाके ॥१०६॥

English.—There is no prohibition for the obligatory daily recitation, since that is declared to be a Brahma-Sattrā (a continuous sacrifice of the Veda). The Homa with the Veda as its oblations (i.e., the study of the Veda) is meritorious even when the ordinary study is concluded (i.e. stopped) on account of the circumstances requiring an intermission of study (अनध्याय). 106.

Kulluka. नैत्यके इति । पूर्वोक्तनैत्यकस्याध्यायस्य अयमनुवादः (१) । नैत्यके जपयज्ञे अनध्यायी नास्ति ; यतः सततभवत्वात् ब्रह्मसत्त्वं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् (२) । ब्रह्मैव आहुतिः ब्रह्माहुतिः हविः, तस्या हुतम् (क) अध्ययनरूपम्, अनध्यायवषट्कृतम् (ख) अपि पुण्यमेव भवति (३) ॥ १०६ ॥

Kulluka Explained.

१. पूर्वोक्त &c.—This is a repetition of the reference made in the previous Sloka to the daily Vedic study. N.B. According to the मीमांसक, अनुवाद is a class of अर्थवाद and Medh. calls the present Sloka an अर्थवाद ।

२. नैत्यके &c.—In the daily Vedic study, viz., in the daily muttering (जप) there is no prohibition (in spite of the cases which cause a cessation in the ordinary study of the Veda), inasmuch as that i. e. the daily Vedic study is called by Manu and others to be a Sattrā of Brahma (Veda), because of its being continued for a long time (N. B. A *continuous* यज्ञ is called a सत्त ।)

३. ब्रह्मैव आहुतिः &c.—This is the explanation of the second half of the Sloka. The construction is as follows :— ब्रह्म (= वेदः) एव आहुतिः = ब्रह्माहुतिः, हविः (= which takes the place of हविः), तस्याः हुतम् (= होमः) अध्ययनरूपम् (= i. e. अध्ययनम्) अनध्यायवषट्कृतम् अपि अनध्यायेन (= अनध्यायकारणेन = मेघनिर्घातशब्दादिना) वषट्कृतम् (= समापितम्) अपि पुण्यम् एव भवति (is meritorious). The Homa in which the Veda takes the place of oblations, that is to say, the study (of the Veda) is meritorious even when (a circumstance such as) चतुर्दशी, पूषिमा, thundering, &c., corresponding to the exclamation of the word वषट् (which is the closing formula

(क) अनध्यायाध्ययनम्—added between हुतम् and अध्ययनरूपम् in M, P, V.

(ख) अनध्यायस्वीकृतम्—Added after वषट्कृतम् in Bg, G.

of a Homa), requires the cessation of the ordinary study of the Veda. The idea in plain language is this :—The daily Vedic study is like unto a Homa. The Veda is its oblations and thundering, &c., which require the cessation of the study correspond to the exclamation of वषट् which is the closing formula of a Homa. But the speciality of the *daily* ब्रह्महोम is that it is not discontinued even at the hearing of the वषट्, i.e., in spite of the circumstances which require the cessation of all other kinds of Vedic study except the *daily* one. (For the explanations given by other commentators, see Notes).

Notes.

Kull. takes the first and the second halves of the Sloka separately. But Medh., Gov. and Nār. agree in taking the second half to be an amplification of the metaphor contained in the first half, although there are slight differences between their explanations. According to them the prose-order of the Sloka would be :—नैत्यके अनध्यायो नास्ति, तत् हि ब्रह्मसत्त्वं स्मृतम् । [तत् ब्रह्मसत्त्वं] ब्रह्माहुतिहुतम्, अनध्याय-वषट्कृतं पुण्यं [च] भवति ।

The translation of the second half will be as follows :—

[At that Sattrā] the Veda takes the place of oblations, and the study in a prohibited period takes the place of the exclamation 'Vashat', and both of them are equally meritorious—Medh. and Gov.

[At that Sattrā] the Veda takes the place of oblations and a natural phenomenon, such as thundering, &c., requiring the cessation of study, takes the place of the exclamation 'Vashat'.
—Nār.

We quote the commentators below :—

‘सतत-प्रवृत्तं सत्त्वं ।—यथा सहस्रवत्सरादि सत्त्वं न कदाचित् क्षियते इत्यतः सत्त्वं, एवम् इदमपि ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्तय, ब्रह्मसत्त्वलाञ्छ न कदाचित् विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे हि सत्त्वत्वं न स्यात् । सत्त्वत्वं इदानीं रूपकमज्ञा योजयति—

[ब्रह्मसत्त्वं] ब्रह्माध्ययनाहुतिङ्गतम्, अन्यत् सत्त्वं सोमाहुत्या ह्रयते । जुहोतिः अनिवृत्तौ वर्तते, धातुनामनेकार्थत्वात् । ब्रह्मशब्देन तद्विषयाध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माध्ययनम् आहुतिरिव । अनध्याये यद् अध्ययनं तेन वषट्कृतम् ।—यथा याज्यान्ते अविच्छेदौ वषट्कारेण क्रियते, एवं चतुर्दश्यायनध्ययाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते, तेन कृतं युक्तं संस्कृतम् ।—Medh.

As the word वषट् or rather वौषट् is uttered *in continuation of* the याज्या Mantra in a यज्ञ or a सत्त, so the daily Vedic study is to be performed even on prohibitory occasions to maintain the continuity of the ब्रह्मसत्त्वं—the word सत्त्वं meaning a continuous sacrifice. It should be noted that the root हु is not so appropriate in connection with a सत्त which is generally referred to by the root यज ; so Medh. remarks that the root ङ is to be taken here to denote continuity.

N. B. A याज्या is a Rik uttered at the time of offering oblations, and ending with the word वौषट् ।

The following is the simplest way of taking the Sloka :—

‘किमस्य सत्तसाङ्ग्यम् ? इत्यत आह—ब्रह्माङ्गतिङ्गतमित्यादि । सत्त्वं सोमाहुत्या ङतं भवति, इदमपि वेदीचाराण्यङ्गत्वा ङतम् । ब्रह्म आहुतिरिव, आहुत्यर्थत्वात् युष्यहेतुत्वाच्च सत्ततुल्यम् । सत्त्वं च प्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तं भवति, इदमपि अनध्यायाध्ययनात् अनध्यायवषट्कृतम् ।—Gov.

‘ब्रह्मसत्तम्’ इत्यत्र गुणयोगेन सत्तशब्दस्य प्रवृत्त्या योगेन तां वक्तुं गवामयनादिसत्त-साभ्यसाह—ब्रह्माहुतीति । वेदरूपायाः ‘आहुतिः’ हीतव्यस्य ‘ङतं’ होमः यत्र तत् ‘ब्रह्माङ्गतिङ्गतम्’ सत्तम् । यथा च सत्ते वषट्कारो होममन्त्रः, तथा अत्रापि ‘अनध्यायः’ अनध्यायनिमित्तं—मेघनिघातशब्दादि, वषट्कारस्थानीयम् ।—Nár.

N. B. अनध्याय is said to take the place of वषट्कार । It should be noted that Medh. and Gov. take the word अनध्याय to mean अनध्याये यत् अध्ययनं तत्, but Nár. explains अनध्यायः as अनध्यायनिमित्तं—मेघनिघातशब्दादि and refers in his support to A'pastamba Dharma Sûtra, I, 12, 3, which we quote below :— ‘ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत् स्वाध्यायः, तस्यैते वषट्कारा यत् स्तनयति, यद् विद्योतते, यद् अवस्फूर्जति यद् वातो वायति । तस्मात् स्तनयति विद्योतमाने अवस्फूर्जति वाते वा वायति अधीयीत एव, वषट्काराणाम् अस्त्ववषट्काराय इति’ । This is

explained by Haradatta as follows :—‘यस्मादिति वषट्काराः तस्मात् स्तननादिषु अनध्यायनिमित्तेषु सत्सु अपि अधीयीत एव ; न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् ? वषट्काराणाम् एतेषाम् ‘अच्छस्वट्काराय’ अव्यर्थत्वाय—अन्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्यः । ततश्च—यथा होवा वषट्कृते अध्वर्युः कुड्यात् तादृशेव तत् स्यात्’ । This applies very well to the natural phenomena, such as thundering, &c., but it is not clear how in this sense the चतुष्टयौ, पूर्णिमा, &c. can be very well compared with the *exclamation* वषट् ।

ब्रह्मसत्त्वम्—ब्रह्मणः वेदस्य सत्त्वम् । सत्त्वम् = सत्त्वं (to continue) + अच् । The word सत्त्वं here serves to emphasise the point that the daily Vedic study is always to be continued.

ब्रह्माङ्गति-हुतम्—ब्रह्म (= वेदः) एव आङ्गतिः (= हविः), तस्याः हुतं (= होमः) = वेद-होमः = वेदाध्ययनम् । Nom. of भवति to be understood.

अनध्याय-वषट्कृतम्—The word वषट् is the closing formula of an आङ्गति । वषट् इति कृतम्, ‘ऊर्ध्वादिचिडाचश्च’ इति सूत्रेण गतिसमासः । अनध्यायेन (= अनध्यायनिमित्तेन = चतुर्दश्यादिना) वषट्कृतम् (= समापितम् = समापयितव्यत्वेन विहितम्) । As the additional reading अनध्याय-स्वीकृतम् suggests, the word अनध्याय-वषट्कृतम् may also mean अनध्यायेन अनध्यायकालेन वषट्कृतम् स्वीकृतम् (= विशेषितम्); characterised by a period of अनध्याय ।

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥

Prose. यः नियतः शुचिः [च सन्] विधिना अब्दं स्वाध्यायम् अधीति एषः (= स्वाध्यायः) तस्य [सम्बन्धे] पयो दधि घृतं मधु नित्यं क्षरति ।

Bengali. विनि संयत ও পবিত্র হইয়া একবৎসর কাল বিধিগুরুক বেদপাঠ করেন, উহা (অর্থাৎ সেই বেদপাঠ) তাঁহাকে নিত্য দধি, দুগ্ধ, ঘৃত ও মধু প্রদান করে ॥ ১০৭ ॥

English.—He who, self-restrained and pure, recites the Veda for a year according to the rule, for him it (i. e. the recitation of the Veda) ever causes milk, curd, clarified butter and honey to flow. 107.

Kulluka. यः स्वाध्यायमिति । अद्मिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यो वर्षमपि एकं स्वाध्यायमह्रहः विहिताङ्गयुक्तं (१) नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति, तस्य एष 'स्वाध्यायः' जपयज्ञः क्षीरादीनि चरति—क्षीरादिभिर्देवान् पितृंश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणं (क) प्रीणयन्तीर्थः (२) । अतएव याज्ञवल्क्यः [१।४१]—
'मधुना पयसा चैव स देवांसर्पयेद्विजः ।

पितॄन् मधुघृताभ्यां च ऋचोधीति हि योऽन्वहम्' ॥

इत्युपक्रम्य चतुर्णामिव वेदानां पुराणादीनाञ्च जपस्य देवपितृदत्तसिफलमुक्त्वा, शेष—
'ते ह्यज्ञात्सर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः' [याज्ञवल्क्य—१।४७] इत्युक्तवान् (३) ॥ १०७ ॥

Kulluka Explained.

1. विहिताङ्गयुक्तम्—With all the proper subsidiaries.
2. स्वाध्यायः &c.—स्वाध्याय yields milk, &c., means—it pleases the gods and the *Manes* (as if) with milk, &c., and they, in their turn, please the reciter with the fulfilment of all his desires.
3. अतएव &c.—Hence, Yājñavalkya after describing with the verse मधुना पयसा &c. the result of the study of all the four Vedas and the Purāṇas, &c., to be the satisfaction of the gods and the *Manes*, concludes thus—ते ह्यज्ञाः &c.

[The verse—मधुना पयसा &c. means—यः विजः अन्वहं (प्रतिदिनम्) ऋचः अधीति सः मधुना पयसा चैव देवान् मधुघृताभ्यां चैव पितॄन् तर्पयेत् ।

The passage ते ह्यज्ञाः &c. means—ते (देवाः पितरश्च) ह्यज्ञाः [सन्तः] एनं (वेदस्य अध्येतारम्) शुभैः सर्वकामफलैः तर्पयन्ति ।]

Notes.

अद्मम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

पयः, दधि, घृतं, मधु—Some take these for—घर्षं, अग्ने, काम and मोक्ष respectively. Medh. takes all these to be अर्थवादः.

(क) जपयज्ञकारिणः तर्पयन्ति—All except A.

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःश्रयां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्तनात् कुर्यात् कतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

Prose. अग्नीन्धनं भैक्षचर्याम् अधःश्रयां गुरोः हितम्—कतोपनयनो द्विजः आ समावर्तनात् कुर्यात् ।

Bengali. द्विजाति উপনয়ন হইতে আশ্রয় কবিশা সনাতন পৰ্য্যন্ত—প্রাতঃকালে ও সন্ধ্যাকালে অগ্নিতে ইন্ধনপ্রদান, ভৈক্ষচর্যা, অধঃশ্রয়া অর্থাৎ খট্টায় অশ্রয়ন এবং গুরুর হিত করিবেন ॥ ১০৮ ॥

English.—A twice-born man, from initiation to Samāvartana, should daily observe the following acts—offering fuels (Samidhs) to the fire in the morning and evening, begging alms, sleeping on the ground and doing what is beneficial to his preceptor. 108.

Kulluka. अग्नीन्धनमिति । सायंप्रातः समिद्धोमं (१), भिक्षासमूहाहरणम्, अखट्टाशयनरूपां अधःश्रयां—न तु स्थण्डिलशायित्वमेव (२), गुरोरुदककुम्भाद्याहरण-रूपं हितं (३) कतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

Kulluka Explained.

१. सायंप्रातः समिद्धोमः—Adding (successively three) Samidhs to the fire (with Mantras) in the morning and in the evening. [This is the meaning of अग्नीन्धनम् ।]

२. अखट्टाशयनरूपां अधःश्रयां &c.—अधःश्रया means not lying on a bed-stead, not necessarily on bare ground. [The point is this—A Brahma-chārin should not lie on a bed-stead. But from this it does not follow that he is to lie on bare ground. He can use, if he like, mats, &c.]

३. गुरोः &c.—Services to the Guru, e.g., carrying his water-pot, &c.]

Notes.

भैक्षचर्या—भिक्षाणां समूहः इति भैक्षं, 'भिक्षादिभ्यः ञश्च' । भैक्षस्य चर्या (= आहरणम्) ।

गुरोः हितम्—गुरुवे हितम् is a more accurate form. षष्ठी and ४थी are alternatives in आशिम् only.

समावर्त्तनम्—सम्—आवर्त्तनम् । A pupil's return home after finishing his course of ब्रह्मचर्य्य (i. e. holy study, &c).

आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्म्मतः ॥१०६॥

Prose. आचार्य्यपुत्रः...स्वः—[एति] दश धर्म्मतः अध्याप्याः ।

Bengali. आचार्यापुत्र, सेवक, अथ कौन छानदाता, धर्मिक, शोधप्राप्त, आश्रित, विद्याय अर्थ उ धारणे समर्थ, धनदाता, साधु उ छाति—शिक्षाद्वारा ऐह दश धर्म अध्यापनार योग्य ॥ १०६ ॥

English.—Preceptor's son, one rendering service, one who imparts some other knowledge, a virtuous person, one who does not neglect the rules of ceremonial cleanliness, a person connected by marriage or friendship, one who possesses (mental) ability, one who helps with money, one who is good, one's own kinsman—these ten are fit to be taught according to the sacred law. 109.

Kulluka. कौटुम्भः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—आचार्य्यपुत्र इति । आचार्य्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता (१), धर्म्मवित्, मृदाव्यादिशुचिः (क) (२), बान्धवः, ग्रहणधारणसमर्थः (ख) (३), धनदाता, अद्रोही, ज्ञातिः (ग)—दशैते धर्म्मण अध्याप्याः ॥ १०६ ॥

Kulluka Explained.

१. ज्ञानान्तरदाता—One who gives some other knowledge (in lieu of the one given to him).
२. मृदाव्यादिशुचिः—Pure with mud, water, &c., i.e. ceremonially clean.
३. ग्रहणधारणसमर्थः—Able to take and retain (the instructions).

(क) मृदाव्यादिषु शुचिः—All except J, Bg, G.

(ख) ग्रहणसमर्थ—Bg, G.

(ग) आचार्य्यपुत्र—परिचारक—ज्ञानान्तरदाता—धर्म्मविन्मृदाव्यादिशुचि—बान्धव—ग्रहणसमर्थ—धनदा—द्रोहि—ज्ञातयः—A, B, Bh, Bg, G.

Notes.

ज्ञानदः—ज्ञानं ज्ञानान्तरं ददाति यः सः—ज्ञान—दा+क ।

अर्थदः—अर्थ—दा+क ; (of course without any previous contract).
See Sl. 112, Kull. 3. परिभाषां विना पूर्वं धनेन ज्ञतोपकारः—Rāgh.

धर्मतः—धर्मोण, न्यायतः इत्यर्थः । Medh. Gov. and Nār. take it to mean 'धर्मार्थम्' i.e. 'for spiritual merit'.

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

Prose. अपृष्टः कस्यचित् न ब्रूयात् अन्यायेन पृच्छतश्च न [ब्रूयात्] । मेधावी हि जानन् अपि लोके जडवत् आचरेत् ।

Bengali. जिज्ञासित ना इहेले काहाकेও কোন তত্ত্ব বলিতে নাই । যে অস্ত্রায় পূর্বক প্রশ্ন জিজ্ঞাসা করে তাহাকেও কোন কথা বলিতে নাই । বুদ্ধিমান ব্যক্তি জ্ঞান সহেও (একপেশনে) লোক সমাজে অজ্ঞের স্থায় ব্যবহার করিবেন ॥ ১১০ ॥

English.—Unless one be asked, one should not explain anything to anybody, nor should one answer a person who asks improperly. A wise man, though he knows, should (in such cases) behave among men like a dullard. 110.

Kulluka. नापृष्ट इति । यद्यन्येन अत्याक्षरं विस्तरं वा अधीतं तस्य तत्त्वं अपृष्टः सन् न वदेत् (१) । शिष्यस्य तु अपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् (२) । भक्तियद्वादि-प्रश्रयस्योक्तज्ञानम् 'अन्यायः' (३), तेन पृच्छतो न ब्रूयात् । जानन्नपि प्राज्ञो लोके मूकः इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

Kulluka Explained.

1. यदि अन्येन &c.—If any one recites with letters dropped and without proper intonation, the real fact (तत्त्व) viz. the proper pronunciation should not be made known to him.

2. शिष्यस्य तु &c.—But as regards a pupil, the fact should be made known to him even unasked.

3. भक्तियद्वादि &c.—अन्याय means the violation of the proper course of conduct in asking questions (to superiors).

Notes.

The prohibition in this Sloka has reference to the ordinary affairs of our life, especially those of study. In a court of justice one should speak out all he knows about the fact, whether asked or not.—शास्त्रविषयोऽयम् अप्रष्टसन्देहापनयननिषेधः, व्यवहारे तु वक्ष्यति—‘नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति’ ।—Medh.

कस्यचित्—सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ।

लोक आचरेत्—लोके + आचरेत् = लोकायाचरेत् or लोक आचरेत्, by the rule ‘लोपः शाकल्यस्य’ ।

अधर्मेण च यः प्राह यस्याधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

Prose. यः अधর্মেण प्राহ, यस्य अधর্মেण পৃচ্ছতি, তয়োরন্যतरঃ প্রৈতি, বিদ্বেষং বা বাধিগচ্ছতি ।

Bengali. যিনি অনায়াসপূর্বক জিজ্ঞাসিত হইয়া উত্তর দেন এবং যিনি অনায়াসপূর্বক জিজ্ঞাসা করেন তাহাদের মধ্যে (দুই জনেরই মৃত্যু হয়, অথবা যদি একজন ব্যতিক্রমকারী হন তবে সেই) ব্যতিক্রমকারীর মৃত্যু হয় অথবা তাহাদের মধ্যে বিদ্বেষের সৃষ্টি হয় ॥ ১১১ ॥

English.—Of the two persons—he who illegally explains anything and he who asks anything illegally—one of them, viz., the transgressor (or both of them if both are transgressors) will die, or incur the (the other's) enmity. 111.

Kulluka. ভক্তপ্রতিষেধদ্বয়ানুক্রমে দোষসাহ (১)—অধর্মেণৈতি । অধর্মেণ পৃষ্টোপি যো यस্য বদতি, যস্যান্যথিহ যং পৃচ্ছতি, তয়োরন্যतरः—ব্যতিক্রমকারী—মিথ্যে (২) । বিদ্বেষং বা “তেন সহ” গচ্ছতি ॥ ১১১ ॥

Kulluka Explained.

১. ভক্তপ্রতিষেধ &c.—The author speaks of the result of the transgression of the two prohibitions referred to above (in the previous Sloka).

N. B. The prohibitions referred to are (1) अन्यायेन न ब्रूयात् and (2) अन्यायेन न पृच्छेत् । The latter one is not directly mentioned but indirectly hinted at in this Sloka and in the preceding one ; cf. अनेन अन्यायप्रश्ने दीषदर्शने न प्रष्टुः न्यायः प्रश्नविधिः—Medh. One will, however, be naturally inclined to count the two prohibitions referred to by Kull. as (1) अपृष्टः न ब्रूयात् and (2) अन्यायेन पृष्टः न ब्रूयात् । But that the former ones are intended by Kull. as well as Medh. and Rāgh. is clear from their commentaries which understand the word पृष्टः after अधर्मेण and do not care to discuss (at least clearly) the case of अपृष्टकथन । This exclusion of अपृष्टकथन is perhaps to be accounted for on the ground of its being not so vicious as अपृष्टकथन, or rather is to be somehow or other included within the latter. We, however, would rather like to take अधर्मेण च यः प्राह *easily* and thus to include clearly अपृष्टकथन also within the expression, and this is perhaps supported or at least not opposed by Gov. ; cf. 'उक्तमन्यादातिक्रमेण यः प्राह, यो वा पृच्छति' इत्यादि ।—Gov. It should be noted that if we include the case of अपृष्टकथन also, the expression यश्च पृच्छति should be taken to mean यं च वदति, i.e., the श्रोता, as there is no प्रष्टा in the case of अपृष्टकथन ।

2. तयोरन्यतरः—व्यतिक्रमकारी—स्मियते—Either of the two parties, viz. the transgressor, perishes.

Notes.

This Sloka is an अर्थवाद ।

प्रेति—प्र-इण्+लट् ति । प्रैति=स्मियते ।

तयोरन्यतरः—उभावपि स्मियेते अप्राप्तकालौ । अथ एको व्यतिक्रमकारी स एव स्मियते । यदि अन्यायेन पृष्टो न वक्ति तदा प्रष्टा एव, अथ प्रतिवक्ति तदा उभावपि ।—Medh.

विद्वेषं वाऽधिगच्छति—यदि न प्रैति तदा विद्वेषम् अधिगच्छति । Medhātithi has—विद्वेषं वा लोकी भजते ।

धर्मार्थी यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विद्या ।

तत्र विद्या न वप्तव्या (क) शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

Prose. यत्र धर्मार्थी न स्याताम्, तद्विद्या (= उपयुक्ता) शुश्रूषा वापि [न स्यात्], तत्र विद्या—ऊषरे शुभं बीजम् इव—न वप्तव्या ।

Bengali. যেখানে ধর্মার্থ বা অর্থার্থের সম্ভাবনা নাই, অথবা সেখানে শুশ্রূষা নাই—অনুরূপ ভূমিতে যেখানে উত্তম বীজ বপন করিতে নাই সেইরূপ—তদ্রূপ পাণ্ডে উত্তম বিদ্যার উপদেশ করিতে নাই ॥ ১১২ ॥

English.—Where neither spiritual merit nor wealth is obtained, nor due obedience, to such a person knowledge should not be imparted, just as good seed is not sown in barren soil. 112.

Kulluka. धर्माधीनः । यस्मिन् शिष्ये अध्यापिते धर्माधीनः न भवतः, परिचर्यादि (ख) (१) वा अध्ययनानुरूपं, तत्र विद्या नार्पणीया, श्रेष्ठं (ग) ब्रीह्यादि-बीजमिव ऊषरे । यत्र बीजमुत्तमं न प्ररोहति स ऊषरः (२) । न च अर्थग्रहणे भृतका-ध्यापकत्वम् आशङ्कनीयम्, यदि एतावन्मह्यं दीयते, तदा एतावदध्यापयामि इति नियमाभावात् (३) ॥ ११२ ॥

Kulluka Explained.

१. परिचर्यादि—N. B. By आदि an exchange of विद्या is meant.
२. यत्र बीजम् &c.—ऊषर means a land where seeds sown (उप्त) do not sprout up.
३. न च &c.—It should not, however, be supposed that the Guru, if he takes money, will become a भृतकाध्यापक (a hired teacher), as in the present case there is no contract (नियम) in the following form—if you give me so much, I shall teach you so much. N. B. A भृतकाध्यापक has been said to be अपाङ्क्तेय; i.e. he is not entitled to take his seat in a distinguished row (पङ्क्ति) । See Manu III, 156.

(क) वक्तव्या—All except A, B, Bh, J.

(ख) परिचर्या—All except A. But the आदि can be traced in Medh.

(ग) सुष्ठु—All except A.

Notes.

धर्माद्यौ—धर्मस्य अर्थश्च धर्मार्थौ (अर्थधर्मौ वा—‘धर्मादिष्वनियमः’) । Here the sense of विकल्प also should be understood on the strength of the word वा which follows.

ऊपरः—ऊषः=चारमृत्तिका, ऊषः अस्ति अस्य इति ऊपरः—by the rule ‘ऊषशुषिसुष्कमघो रः’ । For meaning, See Kull. 2.

विद्ययेव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

Prose. ब्रह्मवादिना विद्यया एव समं (=सह) कामं मर्त्तव्यम्, [तथापि सः] घोरायाम् आपदि अपि एनां (=विद्याम्) इरिणे तु न वपेत् ।

Bengali. বেদবিদ্যাসম্পন্ন পণ্ডিত বরং বিদ্যা লইয়াই মরিতেন, তথাপি তিনি ঘোরা বিপৎকালেও (অর্থাৎ অনাহারে মরিলেও) তাহা অল্পপুঙ্খ পাখে পান করিতেন না ॥ ১১৩ ॥

English.—One versed in the Veda should rather die with his learning, yet he should not impart it to an unworthy person even under extreme circumstances. 113.

Kulluka. विद्ययेति । विद्ययेव सह वेदाध्यापकेन वरं मर्त्तव्यं, न तु सर्वथा—अध्यापनयोग्यशिक्षाभावे अपि (क)—अपावायेव तां प्रतिपादयेत् । तथाच छान्दोग्यब्राह्मणम्—‘विद्यया साहं म्रियेत न विद्यामूषरे वपेत् ॥ ११३ ॥

Notes.

समम्=सह ; अव्ययम् ।

कामम्=वरम् । ‘अकामानुमतौ कामम्’ इति कोषः । “अध्यापनमपि अधीतवेदेन अवश्यं कर्त्तव्यं न केवलं वृत्त्यर्थम् । नापि वार्थ्यादिदानवत् फलकामस्यैवाधिकारः । तथाच श्रुतिः—‘यो हि विद्यामधीत्य अर्थिने न ब्रूयात् स कार्यहा स्यात्, ज्ञेयसो वारम् अपावृणुयात्” ।—Medh.

ब्रह्मवादिना—ब्रह्म (=वेदं) वदति इति ब्रह्मवादी=वेदाध्यापकः, तेन ।

घोरायाम् (आपदि)—वृत्त्यभावेन मृत्युपर्यवसितायाम् ।—Rāgh.

(क) च for अपि—B, Bh, M, P, V ; omitted in Bg, Bk, G, J.

इरिणे—ऋ + इन् (औणादिकः)—७मी, एकवचनम् । ‘अर्त्तैः कित् ईञ्’ ।
Some read the Sūtra as, ‘अर्त्तैः कित् ईञ्’ so the form इरिणे is also
admissible.

विद्या ब्राह्मणमत्याह (क) शिवधित्तेऽस्मि रत्न माम् ।

अस्यकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

Prose. विद्या (= विद्याधिष्ठात्री देवी) ब्राह्मणम् एव आह—‘अहं ते
शिवधिः अस्मि, मां रत्न—अस्यकाय मां मा दाः, तथा [सति] अहं वीर्यवत्तमा स्याम् ।

Bengali. विद्याधिदेवी कोन एक ब्राह्मणेर निकट उपहित हईए ताहाके
बलिग्राहिलेन—आमि तोगार निधिरूप, आमाके बड़पूर्वक रक्षा कर । अद्भुतगौण पात्रे
आमाके अर्पण करिओ ना, ताहा हईले आमि अतिशय शक्तिशालिनी हईव ॥ ११४ ॥

English.—The (goddess of) learning approached a Brāhmana
and said,—I am thy treasure, guard me, deliver me not to a
scorner ; thus I shall become supremely strong. 1:4.

Kulluka. अस्य अनुवादमाह (१)—विद्या ब्राह्मणमिति । विद्याधिष्ठात्री
देवता कच्चिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्य एवमवदत्—तवाहं निधिरस्मि, मां रत्न,
अस्यदिदीषवते (ख) न मां वदेः । तथा सति अतिशयेन वीर्यवती भूयासम् (२) ।
तथाच छान्दोग्यब्राह्मणम्—

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालय ।

अनर्हतेऽमानिने नैव मा दा गोपाय मां त्रैयसी तेऽहमस्मि” ॥ (३) इति ॥ ११४ ॥

Kulluka Explained.

१. अस्य अनुवादम् आह—The author now reiterates the
injunction mentioned in the previous Sloka. N. B. Strictly
speaking, Sl. 114 and 115 are not an अनुवाद of Sl. 113, but
an अर्थवाद of the same. This अर्थवाद is of the class of पुराकल्प—see
गौतमसूत्र, २।१।६३ । Cf. अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्पद्वयीत्यमर्थवादः—Gov.

२. भूयासम्—[भू + आशीर्लिङ्, उत्तमपुरुष ; एकवचनम् ।]

३. A similar Sloka occurs in सुक्तिकोपनिषद् also.

(क) ब्राह्मणमत्याह—A. This seems to be also Gov.’s reading.

(ख) अस्यकादिदीषवते—B, Bg, Bh, G, M, P, V.

Notes.

शेवधिः—शेवं (= सुखं) दधाति (= ददाति) इति ; bestower of happiness. शेव to mean सुख is a Vedic word. The form शेवधि is also admissible.—सेवं (= सेवां) दधाति (= प्राप्नोति) इति ; that which is worshipped. Hence, the word means 'a treasure'.

शेवधिक्षेप्ति—Here Medh. reads शेवधिक्षेप्ति and remarks—'शेवधिक्षेप्तीति कृत-बलं पठितं कान्दस-प्रयोगानुकरणम्' । Kull. and others who have not touched the point at all seem to have read शेवधिक्षेप्ति ।

अस्यकाय मां मा दाः—This indicates the *mode* of 'preserving knowledge' as asked for.

यमेव तु शुचिं विद्या (क) नियतं ब्रह्मचारिणम् (ख) ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

Prose. यमेव तु शुचिं नियतं ब्रह्मचारिणं विद्याः तस्मै निधिपाय अप्रमादिने विप्राय मां ब्रूहि ।

Bengali. बाँशके पवित्र, संशुद्ध, ब्रह्मचारी बलिश अवगत इहैवे, विद्यारूप निधिप रक्षक सावधान सेहै ब्राह्मणन निकट आमाके बाख्तरिबे ॥ ११५ ॥

English.—But whom thou knowest to be pure and of subdued senses, declare me to that careful Bráhmāna, who is a protector of treasure. 115.

Kulluka. यमिति । यमेव पुनः शिष्यं शुचिं संयतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिपक्षकाय (I) प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

Kulluka Explained.

1. विद्यारूपनिधिपक्षकाय—[This is the meaning of निधिपाय of the text].

(क) विद्यात् for विद्याः—All.

(ख) नियतब्रह्मचारिणम्—B, Bh, Bk.

Notes.

This Sloka like the preceding one is based on a श्रुति ।

Cf. यमेव विद्याः शुचिसंप्रसक्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्मै न दृष्टेत् कतमच्च नाह तस्मै सा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

विद्याः—विद् + लिङ् यास्—मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।

निधिपाय—Here निधि means 'the treasure of knowledge'.

अप्रसादिने—प्रसाद means 'carelessness'; 'प्रसादीऽनवधानता' इत्यमरः ।
प्रसाद + इनि ; न प्रसादी ; तस्मै ।

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाधूयात् (क) ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

Prose. यस्तु अधीयानात् अननुज्ञातं ब्रह्म अवाधूयात् स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः [सन्] नरकं प्रतिपद्यते ।

Bengali. কোন ব্যক্তি বেদ আবৃত্তি করিতেছেন এমনকি অবস্থায় বিনা অনুমতিতে যে ব্যক্তি সেই বেদ গ্রহণ করে, সে বেদ-চোর-জন্য পাণ্ডিত্য হইয়া নরকগামী হয় ॥ ১১৬ ॥

English.—He who acquires the Veda without permission from one who is reciting it, incurs the guilt of stealing the Veda, and goes to hell. 116

Kulluka. ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानात् “अन्यं वा कश्चित् अध्यापयतः” (2) तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेदस्तेययुक्तः नरकं गच्छति । तस्मात् एतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

Kulluka Explained.

1. अभ्यासार्थम् &c.—From one who is reciting the Veda for practice.

2. अन्यं वा &c.—Or from one who is teaching it to somebody else. [This portion is supplied by Kull.]

(क) अवाधूयात् (?)—V.

द्वितीयोऽध्यायः ।

१७७

Notes.

अधोयानात्—‘ध्रुवम् अपायि अपादानम्’ इति अपादाने पञ्चमी । अत्र अपायो बुद्धिगतः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

Prose. लौकिकं वैदिकं वापि तथा आध्यात्मिकमेव च ज्ञानं यतः आददीत तं पूर्वम् अभिवादयेत् ।

Bengali. लौकिक, वैदिक अथवा आध्यात्मिक ज्ञान बाँझोर निकट ग्रहण करा यात्र वह मानোর মধ্যে তাঁহাকে সর্ব্বপ্রথমে অভিবাদন করা কর্তব্য ॥ ১১৭ ॥

English.—(Among a number of superiors) one should first salute *him* from whom he may have received knowledge—worldly, Vedic or spiritual. 117.

Kulluka. लौकिकमिति । ‘लौकिकम्’ अर्थशास्त्रादिज्ञानं (१), ‘वैदिकं’ वेदार्थज्ञानं, ‘आध्यात्मिकं’ ब्रह्मज्ञानं, यस्मात्तु गृह्णाति, “बहुमान्यमध्ये स्थितं” (क) तं प्रथममभिवादयेत् (२) । लौकिकादिज्ञानदातृणामिव तयाणां समवाये (ख) यथोत्तरं मान्यत्वम् (३) ॥ ११७ ॥

Kulluka Explained.

१. लौकिकम्—लौकिक learning (i. e. that which relates to this world), e.g., the knowledge of Economics and so forth.

२. तं बहुमान्यमध्ये &c.—Should salute him first in preference to others among whom he happens to be present.

३. लौकिक &c.—If all these three, viz., the bestowers of लौकिक learning, of Vedic learning and of आध्यात्मिक learning, are present, the respectability is greater and greater as we come forward in the list.

(क) बहुमान्य-सङ्गावे for बहुमान्यमध्ये स्थितं—A.

(ख) सङ्गावे for समवाये—A.

Notes.

This and the following 16 Slokas speak of अभिवादन ।

आध्यात्मिकम्—आत्मानम् अधिकृत्य इति आध्यात्मम्, ततः ठक प्रत्ययः ; अनु-
श्रुतिवादित्वात् उभयपदद्वयः ।

अभिवादयेत्—‘प्रथमसङ्गमे यत् आशीःप्रयोगार्थं वक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण
शब्देन सम्मुखीकरणं सः अभिवादयेतरथः’ ।—Medh.

पूर्वम् अभिवादयेत्—For Kull. 's explanation, see Kull. 2. Medh.
and Gov. explain it as—he should salute him (the Guru)
first without waiting for the Guru's accosting :—पूर्वम् इति प्रथमं
तेनासौ संबोध्यः, न पुनः तदीयं वचनम् अपेक्षितव्यम् ।—Medh.

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्व्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

Prose. सुयन्त्रितः सावित्रीमात्रसारोऽपि विप्रः (= विप्रादिः) वरम्, अयन्त्रितः
सर्वाशी सर्व्वविक्रयी त्रिवेदोऽपि [विप्रादिः] न [वरम्] ।

Bengali. इसंबत बिज गौत्रजी मात्र जानिन्नां वरं सम्मानयोगा हन, किन्तु यिनि
संबत नहेन, निबिक्त वस्तु भोजन करेन, अथवा निबिक्त वस्तु विक्रय करेन, एकरूप बिज
त्रिवेदस्त्र हईलेण सम्मानेन योगा नहेन ॥ ११८ ॥

English.—A twice-born man who completely governs himself,
though he know nothing but the Gáyatrí, is preferred ; but not one
who knows the three Vedas, (but) does not control himself, eats all
sorts of food, and sells all sorts of articles. 118.

Kulluka. सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं ‘सुयन्त्रितः’ शास्त्रनिय-
मितो विप्रादिः (1) मान्यः । न तु (क) अयन्त्रितो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादि-
शीलः (2), प्रतिषिद्धविक्रेता (3) च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं, सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेध-
निष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् (4) ॥ ११८ ॥

Kulluka Explained.

१. विप्रादिः—[Kull. replaces the word विप्रः of the text by विप्रादिः ।]

२. निषिद्धभोजनादिशीलः—[This is the synonym of सर्वाशी ।]
One who is in the habit of taking prohibited food (such as onion, garlic, &c.).

३. प्रतिषिद्धविक्रता—[Syn. of सर्वविक्रयो ।] One who sells prohibited articles (such as meat, lac, salt, milk, &c.)

४. एतच्च &c.—This (viz. the statement of सर्वाशिल and सर्वविक्रयिल) is simply illustrative (and not exhaustive), the real point intended here being विधिविधनिष्ठत्व i. e. adherence to the injunctions and prohibitions (*in general*).

Notes.

सावित्रीमात्रसारः—सावित्री एव इति सावित्रीमात्रम् । सावित्रीमात्रं सारः यस्य सः ।

त्रिवेदः—तयः वेदः । यस्य सः ; त्रिवेदज्ञः इत्यर्थः ।

सर्वाशी—cf. लक्षणं गृह्यं चैव पलायुः कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामप्यप्रभवाणि च ॥ मनु, ५।५ ।

सर्वविक्रयी—cf. सद्यः पतति मांसिन लाक्षया लवणेन च ।

ब्राह्मणं शुद्धीभवति ब्राह्मणः चौरविक्रयात् ॥ मनु, १०, ६२

शय्यासनेऽध्याचरति श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११८ ॥

Prose. श्रेयसा अध्याचरति शय्यासने न समाविशेत् । [स्वयं] शय्यासनस्थ एनं (= श्रेयांसं, गुरुम् इत्यर्थः) प्रत्युत्थाय एव अभिवादयेत् ।

Bengali. गुरुजन कर्तृक गृहीत शयां ओ आसन कथनओ बावशत्र करिबे ना। एव शत्र शयासनस्थ थाकिने जगगत गुरुके प्रतुत्थानगुरुक अभिवादन करिबे ॥ ११८ ॥

English.—One should not use a bed or a seat belonging to a superior person. And himself on a bed or a seat, he should rise and salute him (i.e. the superior person). 119.

Kulluka. শ্রয্যা ইতি । শ্রয্যা চ আসনং চ শ্রয্যাসনং—‘জাতিরপ্রাণিনাম্’ (পা—২।৪।৬) ইতি বন্যৈকবঙ্গাবঃ (১), তস্মিন্ ‘শ্রয্যসা’ বিদ্যাযধিকেন গুরুণা (ক) ‘অধ্যাচরিতৈ’ অসাধারণেন স্তোত্র্যতে (২), “উত্তরকালমপি” (খ) (৩) নাসীত । স্বয়ং শ্রয্যাসনস্থঃ গুরৌ আগতে উল্ল্যাপ্যবিবাদনং কথ্যাত্ ॥ ১১৬ ॥

Kulluka Explained.

১. শ্রয্যা চ আসনং চ &c.—The compound শ্রয্যাসনম্ is expounded as শ্রয্যা চ আসনং চ ইতি শ্রয্যাসনম্ (and not শ্রয্যাসনে) । The singular number is used by the rule জাতিরপ্রাণিনাম্ । [N. B শ্রয্যা and আসন are জাতিবাচক words, but they do not mean any living being (প্রাণিন্) । Hence, the rule applies.]

২. অসাধারণেন স্তোত্র্যতে—[Syn. of অধ্যাচরিতৈ ।] Owned i.e. used exclusively by him. [অসাধারণ means—not in common with others.]

৩. “উত্তরকালমপি” ন আসীত—(তৎকালং নাসীত) উত্তরকালমপি নাসীত—He (the pupil) should not use it (at the time when the superior person has been using it, and) even after that time.

Notes.

শ্রয্যাসনে—For Grammar, see Kull. ১.

জঙ্ঘা^১ প্রাণা হ্যুত্কামন্তি যুনঃ স্থবির আয়তি ।

প্রতুল্যানাভিবাदाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ ১২০ ॥

Prose. স্থবিরে (=বৃহে) আয়তি (=সমাগতে) সতি যুনঃ প্রাণাঃ হি জঙ্ঘম্ উত্কামন্তি, [স যুবা] প্রতুল্যানাভিবাदाभ्यां তান্ (=প্রাণান্) পুনঃ প্রতিপদ্যতে ।

Bengali. কোন বৃদ্ধ ব্যক্তি অর্থাৎ গুরুজন সমীপাগত হইলে যুববাক্তির প্রার্থনায় সমুহ উর্দ্ধে উৎকান্ত হইতে চায় ; প্রতুল্যান এবং অভিবাদন দ্বারা পুনরায় তাহাদিগকে প্রাপ্ত হওয়া যায় অর্থাৎ যথাস্থানস্থিত করা যায় ॥ ১২০ ॥

(ক) চ—Added here in all except A.

(খ) তৎকালমপি—B, M, P, V.

English.—For, at the approach of an elder, the vital airs of a younger person go upwards ; but by rising and saluting him, he recovers them. 120.

Kulluka. अस्वार्थवादमाह—ऊर्हसिति । यस्माद् यूनोऽल्पवयसो “वयोविद्या-दिना” स्थविर आयति आगच्छति सति प्राणाः ‘ऊर्हसुतक्रामन्ति’ देहाद्दृष्टिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति, तान् ब्रह्मस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः स्वस्थान् (क) करोति, तस्माद् ब्रह्मस्य प्रत्युत्थानाभिवादनं कुर्यात् (I) ॥ १२० ॥

Kulluka Explained.

1. तस्मात् &c.—[The विधि which follows is to be deduced from the अर्थवाद or praise contained in the Sloka].

Notes.

The Sloka probably refers to the mental uneasiness and delicacy felt by a person of inferior position, until and unless he can show his respects to a superior person who happens to appear before him.

स्थविर आयति—स्थविर + आयति = स्थविर आयति by the rule ‘लोपः शाकल्यस्य’ । स्थविरयायति is an optional form. आयति = आङ् - इण् + शतृ, भावे सप्तमी, एकवचनम् ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम्—करणी तृतीय । Gov. calls it द्विती ३या ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं ब्रह्मोपसेविनः ।

चत्वारि सम्यक् वर्द्धन्ते (ख) आयुः प्रज्ञा (ग) यशो बलम् ॥१२१॥

Prose. अभिवादनशीलस्य नित्यं ब्रह्मोपसेविनः [जनस्य] आयुः, प्रज्ञा, यशः, बलम् [इति] चत्वारि सम्यक् वर्द्धन्ते ।

(क) सुस्थान्—All except A.

(ख) तस्य वर्द्धन्ते—B, M, V ; सम्यक् वर्द्धन्ते—Bg, Bh, Bk, G, J. सम्यक् वर्द्धन्ते—A. In the commentary the word सम्यक् seems to have been dealt with as a word of the text.

(ग) विद्या for प्रज्ञा—All except A. Rāgh. notices विद्या as a *variant*. Medh. seems to read चक्षः ।

Bengali. যে ব্যক্তি অভিবাদনে অভ্যন্ত এবং নিজ বুদ্ধসেবাংগরায়ণ তাঁহার আয়ুঃ, অজ্ঞা, বঃ এবং বল—এই চারিটাই গুণ সমৃদ্ধ বৃদ্ধি প্রাপ্ত হয় ॥ ১২১ ॥

English.—Of him who habitually salutes and always serves the elders, four things increase greatly.—life, intellect, fame and strength.. 121.

Kulluka. इतश्च फलमाह (क) (1)—अभिवानशौलस्येति । उल्ल्याय सर्वदा ब्रह्माभिवानशौलस्य ब्रह्मसेविनस्य आयुः-प्रज्ञा-यशो-बलानि चत्वारि 'सम्यक्' प्रकर्षेण (ख) वर्द्धन्ते ॥ १२१ ॥

Kulluka Explained.

1. इतश्च फलमाह = अस्मात् प्रागुक्तात् अतिरिक्तं फलम् आह । The author mentions an additional gain. [Cf. Gov. अयं तु अपरः (अर्थवादः) अत्रैव—उपकारदर्शनेन । Gov.'s preface to the preceding Sloka is—अत्र अर्थवादः—भयदर्शनेन ।]

अभिवानात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवानयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ १२२ ॥

Prose. विप्रः ज्यायांसम् अभिवानयन् अभिवानात् परम् असौनामा अहम् अस्मि इति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ।

Bengali द्विजातिगण बृद्धेर अभिवान काले। अभिवानेन পন্ন অর্থীৎ অভিবান করিতেছি এই কথা বলিবার পন্ন 'অমুকনামা আমি' এই বলিয়া স্বীয় নাম কীৰ্ত্তন করিবেন ॥ ১২২ ॥

English.—A twice-born man, when greeting an elder, should, after saying 'I salute', mention his own name thus—'I am so and so by name'. 122.

Kulluka. सम्प्रति अभिवानविधिसाह—अभिवानात् परमिति । ब्रह्म-सभिवानयन् विप्रदिः 'अभिवानात् परम्'—अभिवानये इति शब्दोच्चारणानन्तरम्,

(क) इतश्च फलमाह—Omitted in A.

(ख) सम्यक् प्रकर्षेण—Not in A.

अमुकनामाहमस्मि इति(क) 'स्व' नाम परिकीर्तयेत्(ख) स्वकीयनामविशेषमुच्चारयेत् । अतो 'नाम'शब्दस्य विशेषपरत्वात् स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरम् अभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेधातिथि-गोविन्दराजयोरभिधानम् अप्रमाणम् (ग) (१) । अतएव गौतमः—'स्वनाम प्रोच्चाहमभिवादये इति अभिवदेत्' (६४ अ) । सांख्यायनोऽपि 'असावहं भोः इति आत्मनी नाम आदिशेत्' इत्युक्तवान् । यदि च नामशब्द-श्रवणात् तस्य प्रयोगः, तदा 'अकारश्चास्य नास्मोऽन्ते' (मनु—२।१२५) इत्यभिधानात् प्रत्यभिवादनवाक्येऽपि (घ) नामशब्दोच्चारणं स्यात्, न च तत् कस्यचित् सम्मतम् (२) ॥११२॥

Kulluka Explained.

१. अतो नामशब्दस्य &c.—Because the word नामन् stands for the particular name (of the saluter) as is clear from the previous expression (viz., स्वं नाम परिकीर्तयेत्), the statement of Medhātithi and Govinda-rāja (to the effect) that after the pronunciation of the (saluter's own) name the word नामन् also should be uttered in the formula for salutation, is unauthentic. [अतः is the हेतु of नामशब्दस्य विशेषपरत्वम्, and नामशब्दस्य विशेषपरत्वात् is the हेतु of अप्रमाणम् ।]

२. यदि च &c.—If it is argued that the word नामन् must be uttered inasmuch as it occurs in the expression असौनामा, then it may be likewise urged that the word नामन् should be uttered in the formula for प्रत्यभिवादन also, inasmuch as the word नामन् occurs in the injunction in that connection, viz. अकारश्चास्य नास्मोऽन्ते (Sl. 125), but no body will admit this. [For the formula for प्रत्यभिवादन, see Sl. 125, Kull.]

(क) अमुकोऽहमस्मि—J. The omission of the word नामन् is indeed more in keeping with the spirit of the discussion which follows, but we need not object to its presence at this stage.

(ख) स्वकीयनामविशेषमुच्चारयेत्—Not in B, M, P, V.

(ग) अभिधानप्रमाणम्—Bg, G.

(घ) अपि—Omitted in all except A.

Notes.

विप्रः = विप्रादिः । See Kull.

असौनामा—The commentators seem to take it as an irregular compound—असौ (नामविशेषः) नाम यस्य स असौनामा । Medh. paraphrases it as इदं नामा ।

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥१२२॥

Prose ये केचित् नामधेयस्य अभिवादं न जानते, प्राज्ञः तान् [अभिवादये] अहम् इति [एव] ब्रूयात्, स्त्रियः सर्वाः तथैव ब्रूयात् ।

Bengali. बाँशरा उक्ताश्रित नामयुक्त अभिवादननेर अर्थ বুঝিতে অক্ষম তাঁহাদিগকে বুঝিবার অভিবাধক 'আমি অভিবাধন করি' মাত্র ইহাই বলিবেন । জীবগোক দিগকেও এই রূপই বলিবেন ॥ ১২৩ ॥

English.—To those who do not understand the meaning of the salutation accompanied with the utterance of a name one should say only this much—'It is I'; so also to all women. 123.

Kulluka. नामधेयस्य इति । नामधेयस्य उच्चारितस्य सतः (१) ये केचिदभिवाद्याः "संस्कृतानभिज्ञतया" (क) (२) अभिवादाद्यं न जानन्ति तान् "प्रत्यभिवादेऽपि असमर्थत्वात्" 'प्राज्ञः' इति अभिवादाद्यशक्तिविज्ञः (३) अभिवादयिता 'अभिवादयेऽहम्' इत्येवं ब्रूयात् । स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२२ ॥

Kulluka Explained.

१. नामधेयस्य उच्चारितस्य सतः—The name being uttered. [सतः = अस् + शब्द, इष्टौ श्वचन ; cf. the form सति used in भावे षमी ।]

२. संस्कृतानभिज्ञतया—[This is the reason supplied by Kull.] For 'not knowing the meaning of the saluting formula'.

३. प्राज्ञः इति &c.—The word प्राज्ञ here means 'one who knows the competency of the person saluted'; viz. that he does not understand the Sanskrit formula for salutation.

(क) संस्कृतानभिज्ञतया—A.

Notes.

Nandana takes the insertion of this Sloka *before* भोः शब्दम् &c. (Sl. 124) as due to a careless copyist. He means to read it after Sl. 124.

नामधेयस्य—नामन् + धेय - स्तार्थे ।

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥१२४॥

Prose. अभिवादने स्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दं कीर्त्तयेत् । भोभावः हि ऋषिभिः नाम्नां स्वरूपभावः स्मृतः ।

Bengali. अभिवादनकाले शीघ्र नाम्नः पत्र 'भोः' एहे शब्द उच्चारण करिते हय । [उद्धारि अभिवादा वाङ्मिर आख्यान निष्पामित हय] ; कात्रण श्विगण वलिग्रा थाकेन—भोः— एहे शब्द नाम्नः स्वरूप ॥ १२४ ॥

English.—In saluting he should utter the word 'Bhoh' at the end of his name. For, the nature of the word 'Bhoh' has been held by the sages to be the same as the nature of a proper name. 124.

Kulluka. भोःशब्दमिति । अभिवादने यत् नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्त्तयेद्, अभिवाद्यसम्बोधनार्थम् (1) । अतएव आह नाम्नामिति । भोः इत्यस्य यो 'भावः' सत्ता (2) स 'अभिवाद्य'-नाम्नां (3) स्वरूपभावः ऋषिभिः स्मृतः । तस्मात् एवमभिवादनवाक्यम्—'अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः' (4) ॥ १२४ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवाद्यसम्बोधनार्थम्—To invite the attention of the person to be saluted.

2. 'भावः' सत्ता—The word भाव means 'existence' i.e. 'mention'.

3. अभिवाद्य-नाम्नाम्—Of the name of the person to be saluted.

4. तस्मात् &c.—So the formula for salutation should be thus—अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः। N. B. शुभशर्मा is, as has been mentioned in Kull. under Sl. 32, a typical name of a Brāhmana ; अहमस्मि is added in accordance with Sl. 122, and the word भोः in accordance with the present Sloka.

Notes.

भोःशब्दः = भोस् + शब्दः। The विसर्ग will not be elided here. But भोः + देवाः = भो देवाः, and भोः + इति = भोयिति or भो इति।

स्वरूपभावः—स्वस्य रूपं स्वरूपं, तस्य भावः।

आयुष्मान् भव सौम्यেতি वाच্যো विप्रোऽभिवादनে।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः(क) ॥ १२५ ॥

Prose. विप्रः (= विপ্রादिः) अभিवादाने आयुष्मान् भव सौम्य इति [प्रत्यभि-
वादयित्वा] वाच्यः। अस्य नाम्नः अन्ते अकारः (= अकारादिः स्वरः) च पूर्वाक्षरः
[एव सन्] प्लुतो वाच्यः।

Bengali. অভিবাদন করা হইলে ব্রাহ্মণাদি প্রত্যভিবাদয়িতা অভিবাদককে 'আয়ুষ্মান্ ভব সৌম্য' (অর্থ্যাৎ হে সৌম্য দীর্ঘায়ুঃ হও) এই প্রকার বলিবেন। এবং অভি-
বাদয়িতার নামের স্রের মধ্যে যেটা অন্তিম তাহাকে পূর্ববর্ত্তি-ব্যঞ্জনবর্ণের সহিত সংলিষ্ট
রাখিয়াই প্লুত অর্থ্যাৎ ত্রিষাক্ষর উচ্চারণ করিবেন। [যথা—(ব্রাহ্মণপক্ষে) 'আয়ুষ্মান্ ভব
সৌম্য শুভশর্ম্মান্', (ক্ষত্রিয়পক্ষে) আয়ুষ্মান্ ভব সৌম্য বলবর্ধ্মান্, (বৈশ্যপক্ষে) আয়ুষ্মান্ ভব
সৌম্য বহুব্রূতো।' ইত্যাদি। পাণিনি প্রভৃতি বৈয়াকরণগণের নির্দেশানুসারে ক্ষত্রিয় ও
বৈশ্যের পক্ষে বিকল্পে প্লুত হইবে এবং স্ত্রী ও শূত্রের পক্ষে প্লুত হইবে না।] ॥ ১২৫ ॥

English.—After salutation, a twice-born man should thus be saluted in return, 'May'st thou be long-lived, O, gentle one' (and the like), and the last of the vowels in his name should be pronounced প্লুত (i. e. prolonged to three Mátrás), the vowel being not isolated from the preceding letter (i. e. consonant). 125.

(ক) পূর্বাক্ষরপ্লুতঃ—A. Jolly also reads thus and this may be the reading of Medh.

Kulluka. आयुष्मिति । अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयिवा अभिवादको विप्रादिः 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति वाच्यः । अस्य च अभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते यः अकारादिः स्वरः, नाम्नामकारान्तत्व-नियमाभावात् (1), स भुतः कार्य्यः । खरापेक्षं चेत् अकारान्तत्वं, व्यञ्जनान्तेऽपि नास्ति सम्भवति (2) । (क) पूर्वं नामगतम् 'अक्षरं' संस्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः (3), तेन न आगन्तुरपक्षस्य वा (ख) अकारादिः स्वरः भुतः कार्य्यः (ग) (4) । एतच्च 'वाक्यस्य टः भुतः उदात्तः' (पा—८१।८२) इत्यस्यानुवृत्तौ 'प्रत्यभिवादेऽश्रुट्टे' (पा—८१।८३) इति भुतं स्वरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् (5) । व्याख्यातं च वृत्तिकृता वामनेन—'टः इति किम् ? व्यञ्जनान्तस्यापि भुतो यथा स्यात्' इति (6) । तस्मात् ईदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम्—'आयुष्मान् भव सौम्य शुभ-शर्मन्', एवं क्षत्रियस्य बलवर्धन्, एवं वैश्यस्य वसुभूते (7) । 'भुतो राजन्यविशं वा' (पा—८१।८२, वार्तिक) इति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे भुतो न भवति (8) । शूद्रस्य भुतो न कार्य्यः, 'अश्रुट्टे' इति पाणिनिवचनात् (9) । 'स्त्रियामपि निषेधः' (पा—८१।८२, वार्तिक) इति कात्यायनवचनात्, स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न भुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मापपदं नित्यं प्रागभिधाय, प्रत्यभिवादन-वाक्ये 'आयुष्मान् भव सौम्य भद्रश्' इति निरुपपदसुदाहरन् सोपपदोदाहरणा-ऽनभिज्ञत्वमेव (घ) निजं ज्ञापयति (10) । धरणीधरोऽपि 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति सम्बुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नपि असम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तम्—असुकशस्मं इत्युदाहरन् विचक्षणैः उपेक्षणीय एव (11) ॥ १२५ ॥

Kulluka Explained.

1. नाम्नाम् &c.—[The word अकार of the text has been explained by Kull. as अकार, etcetera. Kull. now assigns a

(क) खराप्तेरस्य च व्यञ्जनान्ते नाम्ना (?) सम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति—
Added before पूर्वम् in J.

(ख) च in all. But Rāgh. quotes it as वा which is more appropriate here. Gov. also has वा ।

(ग) खरापेक्षं चेत्.....भुतः कार्य्यः—Omitted in A perhaps accidentally.

(घ) निरुपपदोदाहरणेन &c.—J. निरुपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणाभिज्ञत्व-मेव—All except A and J.

reason for that deviation. The reason is this—] because there is no certainty that a name must end in अकार ।

2. खरापिचं चेत् &c.—If the word अकार is taken for vowels in general then such अकारान्तत्व will be possible even in a case where the name ends in a consonant [because the name may not necessarily contain an अकार *proper*, but at least one vowel it must contain.] [It should be noted that in the case of a व्यञ्जनान्त name 'the last vowel' will mean 'the last of the vowels'; it may not be the *very* last of the letters constituting the name.]

3. पूर्वं नामगतं &c.—The word पूर्वाक्षर means—of which the preceding letter is not isolated.

4. तेन &c.—So, the vowel, such as अकार, &c., which is to be uttered to the length of three Mátrás, should not be a foreign one, nor should it be taken isolated (from the name).

5. एतच्च &c.—This has been clearly stated by Pánini who has ruled—'प्रत्यभिवादे अशुद्धे' in continuation (अनुवृत्ति) of the rule 'वाक्यस्य टेः पुनः उदात्तः' । [N. B. Every आर्ष work is held to be a स्मृति । Hence, Kull. uses the word क्षरन् here although it relates to Grammar and is not a स्मृति properly so called.]

6. व्याख्यातं च &c.—And it has been explained by the वृत्तिकृत (commentator) Vámana thus—'why has the word टेः been used in the Sûtra ? Ans. So that the पुन may be employed even in connection with a name which ends in a consonant.

N. B. The word टि is a technical term to mean the portion of a word from the last of the vowels up to the end.

7. तस्मात् &c.—Therefore the formula for प्रत्यभिवादन should be thus—(In the case of a Bráhmāna) आयुषान् भव सौम्य शुभशर्चश्च, in the case of a Kshattriya, (आयुषान् भव सौम्य) बलवर्चश्च, in the case of a Vais'ya, आयुषान् भव सौम्य वसुभूतिश्च । [Of all the words the last of the vowels is pronounced to the length of three Mátrás. This is designated by the figure ३ put by the side of the vowel in question.]

8. पुतो राजन्यविशं वा &c.—By the following Vártika of Kátyáyana, viz. 'पुतो राजन्यविशं वा' the vowel is optionally made not पुत in the cases of a Kshattriya and a Vais'ya.

9. शूद्रस्य &c.—The vowel of the name of a S'údra should not be pronounced पुत in accordance with the prohibition ruled by Pánini by the word अशूद्रे (in the rule 'प्रत्यभिवादे अशूद्रे') ।

10. गोविन्दराजसु &c.—Govinda-rāja, however, having himself said before that the adjunct शस्त्रीन् should always be added to the name of a Bráhmaṇa, has given the following example of प्रत्यभिवादन—'आयुष्मान् भव सौम्य भद्र' which is without the adjunct (referred to above), and has thus expressed his own ignorance of giving an example of a name with the required adjunct. [Kull.'s contention is that Gov. should have cited the name भद्र as भद्रशस्त्रीन् ।]

11. धरणीधरोऽपि &c.—Dharanī-dhara, too, in spite of his seeing the expression of Manu 'आयुष्मान् भव सौम्य' as ending in the case of address (सन्वीचन), has instanced the प्रत्यभिवादन in the first case-ending, and not in the case of address, viz., 'so and so शस्त्री', and should therefore be discarded by the discreet.

Notes.

इति - इति शब्दः प्रकारे । आयुष्मान् एधि, दीर्घादुभ्याः, चौरं जीव इत्येवमादि-
शब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति । - Medh.

विप्रः = विप्रादिः । See Kull. But it may be that the author here intends the विप्र only, as optionality and negation are enjoined in other cases. See Kull. 8, 9.

अभिवादन - Kull., following Medh., takes it as भावे ङमी ।

अकारः = अकारादिः ।

पूर्वाक्षरः - पूर्वं (नामगतम् अक्षरम्) अक्षरं (संज्ञितं) यस्य सः । Adj. of
अकारः ।

सुतः—Prolonged to three Mátrás. Each vowel has three stages of pronunciation as regards duration ; viz., ऋस्व, दीर्घ and सुत ।

एकमात्रो भवेद्भ्रूखो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्रोक्तो ज्ञेयः (व्यञ्जनञ्चाहमावकम्) ॥

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः सुतः—Whatever may be the construction of the sentence, the plain meaning evidently is—And the vowel अ (and so forth) at the end of the name, or [*in case the word ends in a consonant*] that of the preceding syllable, should be uttered prolonged to 'three Mátrás. [The word अक्षर is said in some lexicons to be masculine also. So पूर्वाक्षरः may be easily taken to mean the preceding letter, i.e., the preceding vowel.]

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्त्वथैव सः ॥ १२६ ॥

Prose. यः विप्रः अभिवादस्य [अनुरूपं] प्रत्यभिवादनं न वेत्ति स विदुषा न अभिवाद्यः ; यथा शूद्रः तथैव सः ।

Bengali. যে ব্রাহ্মণ অভিবাাদনের উপযুক্ত প্রত্যভিবাাদনে অনর্থক তাঁহাকে শ্রুত্বোক্ত নিয়ম পালন করিয়া অভিবাাদন করিতে ইহঁতে নাই। কারণ তিনি একরূপ শূদ্রত্ব। ['আদি অভিবাাদন করি' এইমাত্র তাঁহাকে বলিতে ইহঁতে] ॥ ১২৬ ॥

English.—A Bráhmāna who does not know the (proper) form of returning a salutation should not be saluted by a wise man (with the observance of the aforesaid rules). As a S'ūdra is, even so is he. 126.

Kulluka. यो न वेत्तीति । यो विप्रः अभिवादनस्यानुरूपं (क) प्रत्यभिवादनं न जानाति, असौ अभिवादनविदुषा (ख) खनामीच्चारणायुक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः (१) । अभिवादयेऽहम् इति शब्दोच्चारणमात्रं तु चरणग्रहणादिभूत्यम् अनिषिद्धम्, प्रागुक्तत्वात् (२) ॥ १२६ ॥

(क) अभिवादनस्य—Omitted in A.

(ख) अपि—Added in all except A, M, P.

Kulluka Explained.

1. असौ &c.—Like a S'ûdra he should not be saluted with the observance of the aforesaid rules, (viz., uttering one's own name, and the like) by one who knows the अभिवादन । [Kull. means to say that as far as अभिवादन is concerned the latter *knows* (विद्मस्) more than the former.]

2. अभिवादये &c.—Simply uttering the words 'अभिवादये अहम्' without claspings the feet, and the like, however, is not prohibited, as it is already prescribed (viz. in Sl. 123).

Notes.

अभिवादस्य प्रत्यभिवादनम् = अभिवादस्य अनुरूपं प्रत्यभिवादनम् । Otherwise the word अभिवादस्य will be redundant.—Medh.

विदुषा = अभिवादनविदुषा—Kull. पादपूरणार्थम्—Medh.

यथा शूद्रस्तथैव सः—'यथा शूद्रः' इति च दृष्टान्तेन एतदेव ज्ञायते—शूद्रस्यापि ब्रह्मवयसः 'अभिवाद्यत्वं' पूर्वाभिभाष्यत्वम् इष्यते ।—Medh.

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

Prose. ब्राह्मणं (समागम्य) कुशलं पृच्छेत्, क्षत्रवन्धुम् [समागम्य] अनामयं [पृच्छेत्], वैश्यं समागम्य क्षेमं पृच्छेत्, शूद्रम् [समागम्य] आरोग्यमेव [पृच्छेत्] ।

Bengali. समागतमेव पत्र द्वाकागके 'कुशल', कलिङ्गके 'अनामय', वैश्वके 'क्षेम' एव शूद्रके 'आरोग्य' अर्थ कर्तव्ये इत्य ॥ १२७ ॥

English.—On meeting a Brâhmana one should enquire after his welfare by the word कुशल, a Ksatttriya, by the word अनामय, a Vais'ya, by the word क्षेम, and a S'ûdra by the word आरोग्य । 127.

Kulluka. ब्राह्मणमिति । 'समागम्य' समागमे कृते "अभिवादकमवर-वयस्कम् (क) समानवयस्कमनभिवादकमपि" (1) ब्राह्मणं कुशलं, क्षत्रियमनामयं, वैश्यं

चेमस्, शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएव आपस्तम्बः—‘कुशलमवरवयसं समानवयसम् वा विप्रं पृच्छेत्’ [१।१४।२६], ‘अनामयं क्षत्रियं’ [१।१४।२७], अनघं (क) (२) वैश्यम् [१।१४।२८], ‘आरोग्यं शूद्रम्’ [१।१४।२९] । अवरवयसमभिवादकं वयस्य-मनभिवादकमपीति मन्वर्थमेव आपस्तम्बः स्फुटयति स्म (३) । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात् प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह ; तन्न, अभिवादकीन सह समागसस्य अर्थप्राप्तत्वात् (ख) समागस्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात् (४) । अत्र (ग) कुशल-चेमपदयोः अनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वात् शब्दविशिष्टोच्चारणमेव विव-क्षितम् (५) ॥ १२७ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवादकम् &c. — A saluter if he be a junior, and even a non-saluter if he be equal in age.

2. अनघम्—[This has the same meaning as चेमस् ; अघस्य विपदः अभावः इति अनघम् । The printed A'pastamba reads अनष्टम् which also means—the absence of any (pecuniary) loss.

3. अवरवयसम् &c.—By अवरवयस्य A'pastamba intends to mean ‘a saluter’, and by वयस्य ‘a non-saluter even’, and thus only makes the view of Manu clear.

4. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja, however, on the ground of context, takes कुशल, &c., to be of the प्रत्यभिवादक (the person saluted) ; but that is not so. For, the sense of समागम (coming) of the saluter being evident *prima facie*, the use of the word would be redundant in that case. [N. B. In an act of saluting, the saluter *comes* to the person who is to be saluted ; the latter does not *go* to the former to be saluted.]

5. कुशलचेम &c.—As the words कुशल and चेम, and अनामय and आरोग्य mean the same, the utterance of these definite

(क) चेमं for अनघं—All except A. The printed A'pastamba reads अनष्टम् ।

(ख) अप्राप्तत्वात्—M, P, V.

(ग) अतः—B, Bh, M, P, V.

words are evidently intended. [This is in accordance with Medh. As to the समानार्थत्व or otherwise of these words, however, see Notes.]

Notes.

कुशलम्—कुशान् लाति गृह्णाति यत् तत् कुशलम्—कुश-ला + क ; the state which allows (i. e. in which a Brāhmana is competent enough) to collect Kus'a. A more appropriate term for a Brāhmana could not be conceived.

अनामयम्—आमयो रोगः । तस्य अभावः इति अनामयम्—अभावार्थे अव्ययी-मात्रः । यद्वा, न आमयः अनामयः, तम्, इति नञ्समासः ।

चेनम्—This is a technical term in Economics—‘अलङ्घ्यलाभो यागः स्यात्, चेनं लब्धस्य पालनम्’ । A kind reference to the contents of the iron safe is much appreciated by a Vais'ya, such as a S'ethi and so forth.

अनामयम्, आरोग्यम्—These are the most appropriate terms with regard to a Kshatriya and a S'ūdra, health being the one thing needful for active service.

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

Prose. यः यवीयानपि भवेत् [सः] दीक्षितः [सन्] नाम्ना न वाच्यः । धर्मवित् तु एनं भोभवत्पूर्वकम् अभिभाषेत ।

Bengali. यख्नोक्षित बाङ्गि कनिष्ठ हईलेओ तौहार नाम ग्रहणपूर्वक अभिभावण करिते नई । धर्मविद् बाङ्गि बोः अथवा भवच्छक्नपूर्वक तौहार अभिभावण करिवेन ॥ १२८ ॥

English.—A person initiated for a sacrifice should not be called by name even though he be younger in age. One who knows the sacred law should address him with the words ‘Bhoh’, ‘Bhavat’ and so forth. 128.

Kulluka. अवाच्य इति । प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च, दीक्षणीयातः प्रभृति आ अवश्यज्ञानात् (१) दीक्षितः कनिष्ठोऽपि नाम्ना न वाच्यः । किन्तु

ভোমবচ্ছদ্পূর্বকং দীক্ষিতাদিশব্দেরূপাধিষ্ঠাযিমিরিব ধার্মিকোঃসিমাধিত (২) ।
'ভো দীক্ষিত ইদং কুরু', 'भवता यजमानेन इदं क्रियताम्' इति ॥ ১২৮ ॥

Kulluka Explained.

১. দীক্ষণীয়াত: প্রমুখি আ অবশ্যয়স্নানাত্—From the দীক্ষণীয়া or initiatory ceremony down to the concluding ablution of the sacrifice (यज्ञान्तस्नान). [This is the period during which one is called a দীক্ষিত ।]

২. কিন্তু &c.—But a virtuous man should address him with a respectful term such as দীক্ষিত, &c., preceded by (either of) the words ভো: and भवत् ।

Notes.

দীক্ষিত:—See Kull. Expl. ১.

নাম্না—করণে তৃতীয়া ।

যবীযান্—যুবন্ + ইয়সুন্ । পক্ষে—কনীযান্ ।

এনস্—where অন্বাদেশ or repetition is meant, the form एन is ordered in the rooms of इदम् and एतद् in দ্বিতীয়া, টা and চৌস্ । The form एन is, however, often used, as in the present case, even where no অন্বাদেশ is meant.

পরপত্নী তু যা স্ত্রী স্যাৎসম্বন্ধা চ যোনিত: ।

তাং ব্রূয়াৎসবতীল্যেব সুমগে ভগিনীতি বা (ক) ॥ ১২৯ ॥

Prose. যা তু স্ত্রী পরপত্নী স্যাৎ, যোনিতস্ব অসম্বন্ধা স্যাৎ, তাং ভবতীল্যেব সুমগে ভগিনীতি বা ব্রূয়াৎ ।

Bengali. যে স্ত্রী পরপত্নী অথচ বাঁহাং সহিত জন্মসম্বন্ধ নাই, (কার্যবশাৎ) তাঁহাং সম্ভাষণ করিতে হইলে 'ভবতি' এইরূপ (কোনও সম্মানসূচক) শব্দ বলিয়া পরে 'সুভগে' অথবা 'ভগিনি' এইরূপ কিছু বলিতে হইবে ॥ ১২৯ ॥

(ক) চ for वा—All except A. But a majority of Mandalik's Mss. read वा which is more appropriate here.

English.—But to a female who is the wife of another and is not a blood-relation, one should say सुभगे or भगिनि (sister) and so forth preceded by a (respectful) term like भवति (Lady). 129.

Kulluka. परपत्नी त्विति । या स्त्री परपत्नी भवति, 'असम्बन्धा च योनिः' इति खखादिः (क) न भवति (१) ताम् "अनुप्रयुक्त(ख)-सम्भाषणकाले" भवति सुभगे, [भवति] (ख) भगिनि वा वदेत् (२) । परपत्नीयहणात् कन्यायां नैष विधिः (३) । खसुः (ग) कन्यादेस्तु आयुषतीत्यादिपदैरभिभाषणम् (४) ॥ १२९ ॥

Kulluka Explained.

1. असम्बन्धा च &c.—'Not belonging to one's own stock (योनि)' means—not a sister and so forth.

2. ताम् अनुप्रयुक्त &c.—One should call such a lady, [only] when urged by necessity (अनुप्रयुक्त), by the expressions भवति सुभगे or भवति भगिनि । [N. B. The clause अनुप्रयुक्तसम्भाषणकाले is added by the commentator to indicate that no conversation should be had with a female except under necessity. Medh. and Rāgh. use the word अर्थप्रयुक्त which is more explicit than अनुप्रयुक्त ।]

3. परपत्नीयहणात् &c.—On the strength of the word परपत्नी, this rule does not hold good in the case of a कन्या i.e. an unmarried girl. ['कन्या कुमारो' इत्यमरः ।]

4. खसुः कन्यादेस्तु &c.—A sister's daughter and so forth should be addressed as आयुषति and the like.

N. B. Those who are योनिः असम्बन्धा should be addressed as सुभगे or भगिनि and so forth. Kull. supplies some instruction in cases of those who are *not* योनिः असम्बन्धा । Of these latter, some are भगिनीस्थानीया and some are मातृस्थानीया or कन्यास्थानीया । It is needless to add that the former should be addressed

(क) अत्रादिः—A.

(ख) अनुप्रयुक्त &c.—A ; उपयुक्त &c.—V ; अनुपयुक्त &c.—B, M, P.

(ग) खसुः—Omitted in J.

as भगिनि, &c. As to the latter, Kull. says that a कन्यास्थानीया girl, e.g. a niece, should be addressed as आयुष्मति । By the word आदि he evidently means that a मातृस्थानीया lady should be addressed as मातः, &c.

Notes.

With this verse cf. असंस्तुता परपत्नी मातेति वाच्या, पुच्छीति भगिनीति वा—विष्णुसंहिता, ३२।७ ।

भवति इति—भवतीत्यत्र इतिकरणं पदार्थाविपर्यासकृत्स्वरूपं परं बोधयति ।—Medh.

सुभगे भगिनीति वा—‘अत्र [‘इति’] प्रकारे । आकार्यतायां मातर्यश्चिन्ति, कनीयसौ च—दुहितरायुष्मतीत्येवमादिभिः शब्दैः सम्भाष्यते ।—Medh.

The इति in सुभगे भगिनी इति suggests some other words which may not convey the exact meaning of those words, e.g. मातः or दुहितः as the case may be ; but the इति in भवति इति indicates that the word to be used must be at least a synonym of भवति ।

योजितः—प्रकृत्यादिभ्यः तृतीयायाः तस् ।

भवति इत्येवं, सुभगे, भगिनि इति—Medh. and Gov. (and perhaps Nár. and Rágh.) analyse this as *two* expressions and not *three*—भवति सुभगे, अथवा भवति भगिनि (Medh). Nandana and Gangádhara analyse this as *three* expressions as comes uppermost to the mind. Under these circumstances we are inclined to take Kull. in the light of Medh. and Gov. by understanding the word भवति before the word भगिनि in his commentary. It may be that the word भवति before the word भगिनि has been weeded out by a less intelligent copyist as an accidental repetition.

मातुलांश्च पिढव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

Prose. यवीयसः मातुलान् च पिढव्यान् च श्वशुरान् ऋत्विजः गुरुन् प्रत्युत्थाय असौ अहम् इति ब्रूयात् ।

Bengali. বঙ্গকণিষ্ঠ মাতুল, পিতৃব্য, স্বশুশ্রূ, স্বভিত্তি (পুত্রোহিত) এবং (ছানবন্ধু অথবা ভপোবন্ধু) গুরুকে প্রত্যাখান পূর্বক 'অমো অহন্' বনিবে অর্থাৎ যৌন নানোচ্চারণ পূর্বক পুস্তীপনিষ্টে (১২২ ও ১২৪ শ্লোকোক্ত) অহন্ ইত্যাদি বনিবে ॥ ১৩০ ॥

English —To his maternal and paternal uncles, fathers-in-law, officiating priests, and other venerable persons, he should say, 'I am so and so' and simply stand up to meet them if they are younger (than himself). 130.

Kulluka. मातुलांश्चेति । मातुलादीनागतान् कनिष्ठान् आसनादुत्थाय असावहमिति वदेत्, नाभिवादयेत् । असौ इति स्वनामनिर्देशः (1) । 'भूयिष्ठाः खलु गुरवः' इत्युपक्रमस्य ज्ञानवृद्ध-तपोवृद्धयोरपि हारीतिन गुरुत्वकीर्तनात्, तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात्, तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः (2) ॥ १३० ॥

Kulluka Explained.

1. असौ इति &c.—The word असौ refers to the proper name (of the saluter).

2. भूयिष्ठाः &c.—In continuation of the statement 'Gurus are of many kinds' superiors in point of knowledge and virtue also have been mentioned by Hārīta to be Gurus, and they may be juniors in age. The word 'Guru' here refers to these classes of Gurus [because the Guru *proper* i.e. the A'chārya cannot be more than one, and because it would be practically impossible that he, a perfect teacher of the Vedas, should be junior to his young pupil (except under extraordinary circumstances). See Notes on ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्ता under Sl. 150.]

Notes.

With this verse cf. मातुः पितुः कनीयांसं न नमोद्वयसाधिकः ।

प्रथमेनैव गुरोः पत्नीं आलजायां विमातरम् ॥

मातुलान्—मातृ + डलच्—पितृव्य-मातुलित्यादित्वेण निपातनात् ।

पितृव्यान्—पितृ + व्यत् । See above.

अश्वरान्—These Slokas do not refer to Brahma-chārins in particular (who have no अश्वरः), but to all according to possibility.

कृत्विजः—कृतौ यजन्ते वे ते, तान् । See Sl. 143.

गुरुन्—‘गुरुन् इति [ब्रह्म] वचन निर्देशात् नैव अत्र [मनु—२।१४२] यो गुरुकृतः स एव गृह्यते, किं तर्हि ? गौतमीय इव सामान्यशब्दः वितादिज्येष्ठवचनः’ ।—Medh. गुरुश्चाव मातृस्वसृपत्यादिः ।—Gov. गुरुन् उपाध्यायान् ।—Nár. गुरुन् आचार्यादीन् ।—Nand.

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रुरथ पितृष्वसा ।

सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

Prose. मातृष्वसा, मातुलानी, श्वश्रूः, अथ पितृष्वसा गुरुपत्नीवत् सम्पूज्या ; ताः गुरुभार्यया समाः ।

Bengali. मातृसना, मातुलानी, श्वश्रू, पितृसना—इहारा गुरुपत्नीवत् श्रद्धावाननीश । इहारा गुरुपत्नीवत् श्रद्धावाननीश ॥ १३१ ॥

English.—A mother's sister, a maternal uncle's wife, a mother-in-law, and a father's sister are to be honoured like a preceptor's wife. They are equal to a preceptor's wife. 131.

Kulluka. मातृष्वसिति । मातृष्वसादयो गुरुपत्नीवत् प्रत्युत्थानाभिवादाना-सनदानादिभिः सम्पूज्याः । अभिवादनप्रकारणात् अभिवादनमेव सम्पूजनं विज्ञायते इति (१) । समास्ता इति अत्रोचत्—गुरुभार्यासमानत्वात् प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यम् इत्यर्थः (२) ॥ १३१ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवादन &c.—[This is explanatory of सम्पूज्या ।]
2. समास्ताः इत्युचोचत् &c.—The author has said, they are on a par with &c.—He means that as they are on a par with the preceptor's wife, प्रत्युत्थान, &c., also should be done in honour of them. [Without this clause, अभिवादन would have been the only observance towards them.]

Notes.

Gangādhara has differed from all the commentators and has taken this Sloka to refer to those मातृष्वसा, &c., who are

Kulluka Explained.

1. ज्येष्ठा, पूजाप्रकरणात्—Here the भ्रातुः भार्या must be taken to be an elder one i.e. an elder brother's wife, as the subject is one of salutation [to which a younger brother's wife is never entitled.]

N. B. The word ज्येष्ठ is put by Kull. as an adjective not of the brother, but of the brother's wife. At the first sight this appears to be puzzling, as an elder brother's wife, though younger in age, has been elsewhere enjoined to be saluted. But, the fact is this. In judging the ज्येष्ठत्वं and अज्येष्ठत्वं of a भ्रातृजाया her own age is not to be considered, but that of the brother. The personality of the wife is held to be merged in that of the husband ; cf. 'भर्तुरेव ताः' ।

Medh. puts the thing very plainly :—भ्रातृज्येष्ठस्य इति द्रष्टव्यम् । Gov. has पूजाप्रकरणात् ज्येष्ठ-भ्रातृजाया &c. We might take the word ज्येष्ठा as found in Kull. to be a copyist's mistake for ज्येष्ठस्य, but the word ज्येष्ठा and not ज्येष्ठस्य appears in Nár also ; and if it is the reading here we are to defend it in the way indicated above.

2. अपि: &c.—अपि is used here in the sense of एव ।

3. सम्बन्धिनः &c.—The word सम्बन्धिनः means साहपत्न्याः, e. g., मातुल, &c. and श्वशुर, &c., [In the previous sentence ज्ञातयः पित्र-पत्न्याः—पितृव्यादयः, the word पितृव्यादयः is in illustration of पितृपत्न, but in सम्बन्धिनः—साहपत्न्याः श्वशुरादयश्च two sides are mentioned. The word सम्बन्धिनः means 'those connected by matrimonial relationship' ; cf. सम्बन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्हति—उत्तरचरित, १।१६ ।

4. न तु &c.—This rule need not be observed daily.

Notes.

With this verse cf. भ्रातृज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपद्वानुजस्य सा ।—Manu, IX. 57 ; also

भ्रातुः पितुः कनीयांसं न नमिद्वयसाधिकः ।

प्रणमिच्च गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विभातरम् ॥

उपसंयाह्ना—उप—सम्—ग्रह+ख्यत् । पादोपसंग्रह means 'to salute the feet'.

विप्रोष—वि—प्र+वस+ल्यप् । The व of वस has been changed into उ ।

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेद् माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

Prose. पितुर्भगिन्यां मातुश्च [भगिन्यां] ज्यायस्यां च स्वसरि अपि मातृवत् वृत्तिम् आतिष्ठेत् ; ताभ्यः माता गरीयसी ।

Bengali. पित्रुवना, मातृवना ओ व्रेष्ठो भगिनोर एति मातृवत् वृत्तिं पालन कर कर्तव्य । ताभ्यामपि स्वसरे अपेक्षा माता पूजातरा ॥ १३३ ॥

English.—Towards a sister of one's father and of one's mother, and towards one's elder sister, one should behave as towards one's mother. The mother, however, is more venerable than they. 133.

Kulluka. पितुर्भगिन्यामिति । पितुर्मातुश्च भगिन्यां, ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां (१) मातृवत् वृत्तिमातिष्ठेत् । माता पुनस्ताभ्यो गुरुतमा (२) । ननु 'मातृवसा मातृत्वानो' इत्यनेनैव गुरुपत्नीवत् पूज्यत्वमुक्तम्, किमधिकामनेन बोध्यते ? उच्यते, इदमेव—माता ताभ्यो गरीयसीति (३) । तेन पित्रवसा अनुज्ञायां दद्यायां, मात्रा च विरोधे, मातुराज्ञा अनुज्ञेया इति (४) । अथवा, पूर्व पित्रवसादेः मातृवत् पूज्यत्वमुक्तम्, अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यते इत्युपनक्तिः (५) ॥ १३३ ॥

Kulluka Explained.

१. ज्येष्ठायां &c.—[Kull. probably takes the word ज्यायस्यां of the text with स्वसरि only. See Notes on ज्यायस्यां च below.]

२. माता ताभ्यः गुरुतमा—[According to Pānini we should say—ताभ्यः गुरुतरा, or तासां तासु वा गुरुतमा । But ताभ्यः गुरुतमा also is sanctioned by Vopadeva and can be, at least partly, defended according to Pānini also ; cf. तच्चात् मेख्यतमम् &c.—Manu I, 93.]

३. ननु &c.—Well, the fact that मातृवसा and मातृत्वानो are to be respected as a गुरुपत्नी has already been stated in Sloka मातृवसा मातृत्वानो &c. (Sl. 131), what more is stated by this Sloka ?

This is said in reply :—This much viz. माता is superior to them' N. B. This question will not arise according to Gangādharma for whose view, see Notes on Sl. 131.

4. तेन &c.—So, if an order has been given by a पिढषसा &c. and if it comes into collision with that of the mother, then the mother's order is to be carried out.

5. अथवा &c.—Or, in Sl. 131 the respectability of पिढषसा, &c., have been mentioned, but also behaviours of affection &c., are spoken by this one. So there is no repetition.

Notes.

In the explanation of this Sloka Kull. follows Gov. closely. Medh., after giving the first explanation given by Kull., observes the following.—‘अन्ये तु गुरुपद्मा मातुश्च वृत्तिभेदे मन्यन्ते । गुरुपद्माः पूजाज्ञादि आवश्यकम् । मातुस्तु शैशवात् वात्सल्येन अन्यथात्मम् अपि । लालनात् तत्र उभयापदेशात् मातृत्वसुः पिढषसुश्च व्यवस्था । शैशवे लालनं तुल्यमेव स्वस्यां स्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपद्मौवत् सम्पूज्यत्वम् इति । न च अनेनैव एतत् सिध्यति । असति हि वाक्ये मातृवद्वृत्तिरित्येतावता प्राकरणीकौ अभिवादननिवृत्तिरेव विज्ञायते ।’

ज्यायस्यां च—Gangādharma takes this adj. with all the words. But see Notes on Sl. 131.

मातृवत्—मातुः इव इति मातृ + वति by the rule ‘तत्र तस्येव’ ।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभूताम् ।

चन्द्रपूर्वं श्रोत्रियाणां खल्येनापि खयोनिषु ॥ १३४ ॥

Prose. पौरसखा दशाब्दाख्या, कलाभूतां [सखां] पञ्चाब्दाख्या, श्रोत्रियाणां [सखां] चन्द्रपूर्वं, खयोनिषु खल्येनापि (= खल्येनैव) [कालेन] [सखां] [भवति] ।

Bengali. एकपुत्रवासी बाङ्गिगणेर मध्ये दश बৎसर बावधानेও পুত্রপুত্র সখিত্ব বাবহার হয়। থাকে । নৃত্যগীতাदि-বাবসান্নিগণের মধ্যে পাঁচ বৎসর বাবধানে, শ্রোত্রিয়-গণের মধ্যে তিন বৎসরের বাবধানে, এবং ছাত্রবর্গের মধ্যে মাত্র অল্প বাবধানে পুত্রপুত্র সখিত্ব বাবহার হয় ॥ ১৩৪ ॥

English.—Fellow-citizens behave towards each other as equals even at the difference of age by ten years ; members of the same art, by five years ; S'rotriyas (or good Bráhmanas), by three years ; and blood-relations, only if the difference is very small. 134.

Kulluka. दशब्दाखात्रमिति । दश अब्दा आख्या यस्य तद् दशब्दाखात्रं पौरसखात्रम् । अयमर्थः—एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानाम् एकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सति अपि सखात्रमाख्यायते (१) । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ; तेन एकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् (२) । गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सखात्रं, त्रिविद्याणां वृद्धपर्यन्तं, सपिण्डेषु (३) अत्यन्तात्येनैव कालेन (क) सखात्रम् । अपिः एवार्थः । सर्वत्र उक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः (४) ॥ १३४ ॥

Kulluka Explained.

1. अयमर्थः &c.—The sense is this :—With regard to persons inhabiting the same town they are said to be friends even if one is senior to the other by 10 years—provided none of them possesses the (special) qualities of विद्या &c. to be mentioned later on [in Sl. 136].

2. पुरग्रहणम् &c.—The word पुर is put here simply by way of illustration. Therefore this rule will apply even in cases where the persons live in a *village* &c., (and not only a *town*).

3. सपिण्डेषु—[This is the synonym of स्वयोनिषु which means जातिषु, viz. those belonging to the same stock. Strictly speaking, सपिण्ड, as a technical term, means जाति up to the *seventh* generation. Kull. takes the word स्वयोनि here in the limited sense of सपिण्ड perhaps because, beyond that limit, स्वयोनित्व, as a matter of fact, almost vanishes.]

4. सर्वत्र &c.—The peculiarities of ज्येष्ठत्व are observed above the age specified in each case.

(क) सह—Added after कालेन in all except A.

Notes.

दशाव्याख्यम्—दश अब्दाः आख्या यस्य तत्—उत्तरपद-द्विगु and बद्धव्रीहि ।

वाचस्पत्यम्—तयः अब्दाः पूर्व्यं यस्य तत्—See above.

कलाभूतम्—कलाः विभति ये ते कलाभूतः—कला—भृ + कृप्, प्रथमायाः बहुवचने । कला means 'any practical art, meahanical or fine', e.g., music, painting, &c.

श्रौत्रियः—कुन्दस् + घन् (= इय) निपातनात् by the rule 'श्रौत्रियं कुन्दोऽघीते' । पक्षे—'कान्दसः' । A S'rotriya has been defined thus—

एकां शाखां सकल्यां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्त्तृनिरतो विप्रः श्रौत्रियो नाम घर्म्मवित् ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणसु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

.Prose. दशवर्षं ब्राह्मणं तु शतवर्षं भूमिपं तु पितापुत्रौ विजानीयात् । तयोः [मध्ये] तु ब्राह्मणः पिता [वाच्यः] ।

Bengali. दश वयस्र वयस्क एकटी ब्राह्मण এবং शत वयस्र वयस्क एकटी क्षत्रिय—
इहान्तर मध्ये पिता-पुत्र संबंध जानিতে হইবে । ইহান্দের মধ্যে ব্রাহ্মণটাই (ক্ষত্রিয়টির)
পিতৃপদবাচ্য ॥ ১৩৫ ॥

English.—One should consider a Bráhmāna ten years old and a Kshattriya a hundred years old as father and son. Of them the Bráhmāna is the father. 135.

Kulluka. ब्राह्मणमिति । दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता । तस्मात्, पित्रवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

Notes.

पितापुत्रौ—पिता च पुत्रश्च इति पितापुत्रौ (instead of पित्रपुत्रौ—'आनङ्
कृतौ हन्ते' इत्यत्र 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' इत्यस्मात् 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तेः) ।

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यदयदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

Prose. वित्तं बन्धुः वयः कर्म पञ्चमी च विद्या भवति—एतानि मान्य-
स्थानानि ; [एतेषां मध्ये] यद् यद् उत्तरं [तत् तत्] [पूर्वपूर्वात्] गरीयः ।

Bengali. धनमन्त्रि, सम्पर्कविठ वाङ्मि, वयस, कर्म एव विद्या—एह पाँचमी
मान्यस्थान निदान । ईशान्तर मध्ये पर परमि पूर्व पूर्व अपेक्षा बलबल्लर अर्थात् अधिकतर
मान्यजनक ॥ १३६ ॥

English.—Wealth, kindreds, age, (the due performance of)
rites, and, fifthly, (sacred) learning—these are titles to respect. Of
these, each succeeding one is more weighty than the preceding
one. 136.

Kulluka. वित्तमिति । 'वित्त' न्यायार्जितं धनं, बन्धुः—पितृभ्यादिः, 'वयः'
अधिकवयस्कता, कर्म—श्रौतं स्मार्तं च (१), 'विद्या' वेदार्थ-तत्त्वज्ञानं (२), एतानि
पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यद् यद् उत्तरं तत् तत् पूर्वस्मात् श्रेष्ठम् इति
वज्रमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् (क) (३) ॥ १३६ ॥

Kulluka Explained.

१. कर्म &c.—Acts viz. those enjoined by श्रुति (Veda) and
स्मृति ।

२. विद्या &c.—विद्या means 'the right knowledge of the
meanings of the Vedas'.

३. इति बहुमान्य &c.—Thus the different degrees of superior-
ity are enunciated with regard to meeting different classes of
superiors. [मेलकम् (= मिल + कञ्, ततः स्वार्थे कन्) = मेलनम् = The act
of meeting.]

Notes.

गरीयो यदयदुत्तरम्—Common sense dictates that the degree of
excess in each case is almost always the determining factor.

(क) वज्रमान्य[ना]मवलोकिते मान्यामान्यामेलकबलाबलमुक्तम् (?)—A.

Thus, it is not perverse that one possessing वित्त in an *overwhelming* degree is often honoured more than one possessing वन्धु or even विद्या ।

मान्यस्थानानि—Here मान्य=मान्यत्व । So मान्यस्थानानि=मान्यत्व-स्थानानि=मान्यत्व-कारणानि । Medh. reads मानस्थानानि and in noticing मान्यस्थानानि as an alternative reading observes :—‘मान्यस्थानानि इति वा पाठे अन्तर्भूत-भावार्थो द्रष्टव्यः’ ।

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

Prose. त्रिषु वर्णेषु [मध्ये] यत्र पञ्चानां भूयांसि गुणवन्ति च स्युः सः अत्र (लोके) मानार्हः ; दशमीम् [अवस्थां] गतः शूद्रोऽपि [मानार्हः] ।

Bengali. तिन वर्णें मध्ये ये बाङ्गिजें पृथ्वीजें पौष्टिजें क्षुणें अधिक मंथाक क्षुण वर्तमान थाकें तिनिये (अधिक) मानार्ह; एवंग एकई क्षुण उन्नतें मध्ये वर्तमान थाकिले नौशर मध्ये क्षुणें अधिक अर्थीय आदिका थाकें तिन अधिक मानार्ह; एवंग मनुष्योर् पूर्ण आयुर् (अर्थीय एकशत वयसरेर) मरण विभागे उपनीत अर्थीय नदति वयसरेर उद्भूतन बाङ्गि शूद्र इहेलें गाननीय ॥ १३७ ॥

English.—Whoever of the three (highest) castes possesses most of those five both in number and in degree, he is here worthy of respect among them; and so also is even a S'ūdra who has entered the tenth (decade of his life, i. e., is above ninety). 137.

Kulluka. पञ्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां विज्ञादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमपि अनेकं भवति स एव उत्तरस्मात् अपि मान्यः (१) । तेन वित्तवस्तुयुक्तः वयोऽधिक्यात् मान्यः, एवं विज्ञादिवस्तुयुक्तः कर्त्तव्यतो मान्यः, विज्ञादि-चतुष्टययुक्तः विदुषोऽपि मान्यः । ‘गुणवन्ति च’ इति प्रकथयन्ति—तेन द्वयोरेव विज्ञादिसत्त्वे (क) प्रकर्षो मानहेतुः (ख) (२) । शूद्रोऽपि दशमीम् अवस्थां—नवत्यधिकं गतः (३) द्विजन्मनामपि मानार्हः । अतएवार्थां दशधा विभागे दशमी अवस्था नवत्यधिका भवति (४) ॥ १३७ ॥

Kulluka Explained.

1. यत्र पुरुषे &c.—The person in whom more than one (अनेक) of the preceding qualities are present, commands more respect than (one possessing) a succeeding (उत्तर) quality. [The illustration which follows will make it clear.] N. B. The word उत्तर as used by Kull. should be taken in a secondary sense to mean the *person* possessing a succeeding quality.]

Here Medh. adds,—‘सति अपि बहुले यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति, एकं च एकस्य अत्युत्कृष्टं, तदा साध्यं, न पुनः पर-बाधकत्वं, गरीयः पूर्वोपि न्या चरितार्थत्वात्’। See Notes on गरीयो यद्वयदुत्तरम् in the preceding Sloka.

2. गुणवन्ति च &c.—गुणवन्ति means those which have got प्रकर्ष or excess. So, if वित्त is found in both, then its excess will be the cause of respect; [i.e. the one possessing it in excess commands more respect.]

3. दशमीम् अवस्थाम् &c.—‘To be in the tenth decade’ means ‘to be above ninety’.

4. शतवर्षाणां &c.—One hundred years (which is the normal span of human life) being divided into ten parts, the tenth part becomes that above ninety.

Notes.

भूयांसि—बहु + ईयसुन् । Here बहु means *many*, not necessarily more than *two*. So, it will be applicable in a case where a group of *two* items is compared with any other item or items.

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

Prose. चक्रिणः.....राज्ञश्च वरस्य च पत्न्याः देयः ।

Bengali. रथारूढ व्यक्ति, नवविषयसमूह उर्द्ध्वतन व्यक्ति, रोगी, भारपीडित व्यक्ति, स्नातक, राजा एवं वर—ईशदेव पथ हाडिमा दिते हय ॥ १३८ ॥

English.—Way should be made for one who is in a carriage, one in the tenth (decade of life, i. e. above ninety), a sick person, one carrying a load, a woman, a Snātaka, a king and a bridegroom. 138.

Kulluka. अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—चक्रिण इति । चक्रयुक्त-
रथादियानारूढस्य, नवत्यधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिरनिर्वृत्त-
समावर्त्तनस्य (क) (१), देशधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पत्न्याः त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च
ददाति न चतुर्थी (२) ॥ १३८ ॥

Kulluka Explained.

१. अचिरनिर्वृत्तसमावर्त्तनस्य—One who has recently performed his समावर्त्तन i.e. return to the parental home from the preceptor's house. [This is the synonym of स्नातक for which see I, 113.]

२. त्यागार्थत्वाच्च &c.—[In the words चक्रिणः &c.] the fourth case-ending is not used as the root दा here means त्याग (and not दान) ।

Notes.

चक्रिणः—चक्र + इनि—इष्टौ, एकवचन । Here the word चक्र is to be taken (secondarily) to mean चक्रयुक्तः रथः । See Kull.

दशमीस्थस्य—दशम्याम् (अवस्थायां) तिष्ठति यः सः, तस्य । See previous Sloka, Kull. Expl. 3 and 4.

स्नातकस्य—See I, 133.

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३८ ॥

Prose. समवेतानां तेषां [मध्ये] तु स्नातकपार्थिवौ मान्यौ ; राजस्नातकयोश्च स्नातकः एव नृपमानभाक् ।

Bengali. উপরি উক্ত সকলের একত্র জনবার ইহলে তাঁহাদের মধ্যে স্নাতক ও রাজা অধিক মান্য । রাজা এবং স্নাতকের মধ্যে আবার স্নাতকই রাজার সম্মানের পাত্র ॥ ১৩৮ ॥

(क) निवृत्त for निर्वृत्त—All.

English.—Of all those, if they meet together, the Snátaka and the king are most honoured. But of the king and the Snátaka, the Snátaka receives respect from the king. 139.

Kulluka. तेषामिति । तेषामेकत्रमिलितानां देशधिप-स्नातकौ मान्यौ । राज-स्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः । अतो राजशब्दः अत्र पूर्वस्त्रीके च (क) न केवलचक्षुर्विजातिवचनः, चक्षुर्विजात्यपेक्षया 'ब्राह्मणं दशवर्षं तु' इत्यनेन ब्राह्मणमावस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः (ख) (1) ॥ १३९ ॥

Kulluka Explained.

१. अतः &c.—Therefore, the word राजन् in this Sloka and in the preceding one, does not designate a चक्षुर्विजातिवचन in general, as in that case the special use of the word स्नातक will be useless inasmuch as the superiority of the Brāhmanas to the Kshattriyas in general has been mentioned in ब्राह्मणं दशवर्षं तु &c. (Sl. 135).

Notes.

समवेतानाम्—सम् — अव — इण् + क्त, षष्ठो, वङ्गवचने ।
पार्थिवः—पृथिव्याः ईश्वरः इति पृथिवी + अण् by the rule 'तस्येश्वरः' ।
रूपमानभाक्—रूपस्य रूपात् वा मानः रूपमानः, तं भजते इति रूपमान — भज + लिङ् — कर्त्तरि । यद्वा, रूपात् मानभाक् इति ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।

सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

Prose. यः तु द्विजः शिष्यम् उपनीय सकल्यं सरहस्यं च वेदम् अध्यापयेत् [बुधाः] तम् 'आचार्यम्' प्रचक्षते ।

Bengali. যে দ্বিজ শিষ্যের উপনয়ন সম্পাদন পূর্বক তাহাকে বক্তাবিশা ও উপনিষদাদি সরলজিত বেন শিক্ষা দেন, তাহাকে পণ্ডিতগণ (উক্ত শিষ্যের) 'আচার্য্য' বলিয়া থাকেন ॥ ১৪০ ॥

(क) च—Omitted in M, P, V.

(ख) —वैयर्थ्याच्च—Bg, G ;—वैयर्थ्यात्—J, M, P, V.

English.—The twice-born man who initiates a pupil and teaches him the Veda together with the knowledge of the rituals and of the Upanishads, him they call the 'A'charya' (of the latter). 140.

Kulluka. आचार्यादिशब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् आचार्यादिशब्दाद्यं-
माह—उपनीयेति । यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्प-रहस्य-सहितां वेदशाखां (1)
सर्वामध्यापयति तम् 'आचार्यम्' पूर्वं मुनयः वदन्ति । 'कल्पः' यज्ञविद्या ।
'रहस्यम्' उपनिषत् । वेदलोपि उपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः (2) ॥ १४० ॥

Kulluka Explained.

1. वेदशाखाम्—A branch of the Veda (viz. that to which the pupil belongs).

2. वेदलोपि &c.—उपनिषद्, although a part of the Veda, is here separately mentioned for the sake of emphasis.

Notes.

कल्पः—Ritualistic knowledge. See Kull. It is one of the 6 Vedāngas. Medh. observes—कल्पशब्दः सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः, i.e., all the Vedāngas are intended by the word कल्प here.

रहस्यम् = उपनिषद्—(Kull.). Nar. takes it to mean 'the esoteric meanings of the Veda'.—'सरहस्यं अत्यन्तगुह्यतदर्थव्याख्यासहितम् ; न तु उपनिषद्भागो रहस्यं, वेदप्रदादिव तन्नामात्' । This is mentioned by Medh. also as an alternative explanation.

आचार्य—The feminine form of आचार्य is आचार्यानी (with dental न) । आचार्या would mean a lady teacher.

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

Prose. यः तु वेदस्य एकदेशम् अपि वा पुनः वेदाङ्गानि वृत्त्यर्थम् अध्यापयति सः 'उपाध्यायः' उच्यते ।

Bengali. যিনি বেঙ্গের কোন অংশ অথবা বেঙ্গলসমূহ জীবিকার জন্য অধ্যাপনা করেন, তিনি 'উপাধ্যায়' বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৪১ ॥

English.—He who teaches a portion of the Veda or the Vedāngas (i. e. the branches of learning subsidiary to the study of the Veda) for his livelihood, is called an 'Upādhyāya'. 141.

Kulluka. एकदेशमिति । वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं वा (क), "वेदरहितानि" व्याकरणादीनि अङ्गानि यो वृत्त्यर्थम् (ख) अध्यापयति स 'उपाध्यायः' उच्यते ॥ १४१ ॥

Notes.

वेदाङ्गानि—See Notes on Sl. 105.

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरु उच्यते ॥ १४२ ॥

Prose. यः विप्रः निषेकादीनि कर्माणि (= गर्भाधानादीन् संस्कारान्) यथाविधि करोति, अग्नेन च सम्भावयति सः 'गुरुः' उच्यते ।

Bengali. যে দ্বিজ গর্ভাধানাদি সংস্কার সমূহ সম্পাদন করেন, এবং অগ্নি দ্বারা সংবর্ধিত করেন একগ (পিতা) 'গুরু' বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৪২ ॥

English.—A twice-born man who duly performs the sacraments (of the child) beginning with Nisheka (or impregnation), and supports him with food, (such a father) is called a 'Guru'. 142.

Kulluka. निषेकादीनीति । 'निषेको' गर्भाधानं, तेन पितुरयं गुरुत्वोपदेशः (ग) (१) । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि (२) यथाशास्त्रं यः करोति, अग्नेन च संवर्धयति स विप्रः 'गुरुः' उच्यते ॥ १४२ ॥

Kulluka Explained.

1. तेन &c.—So this गुरुत्व refers to the father ; (i. e. this गुरु is no other than the father).

2. पितुः उपदिष्टानि=पितुः सम्बन्धे उपदिष्टानि—Which are prescribed to be performed by the father.

(क) च for वा—All except A.

(ख) मृत्यर्थ—A.

(ग) गुरुत्वेन उपदेशः—A.

Notes.

It must be remarked that the terms आचार्य and गुरु are not used in this book with the precision one might expect after this definition ; at the end of this chapter आचार्य and गुरु are used as equivalent. See Sl. 191 *et seq* ; also Sl. 149.

सम्भावयति—संवर्धयति ; nourishes up.

निषेकादीनि कर्माणि...गुरुच्यते—On this Nár. remarks :—
[निषेकादीनां संस्काराणाम्] एकदेशमावकरणे तु पिबत्वमावम् ।

विप्रः—विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।—Medh.

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति व्रतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

Prose. व्रतः [सन्] यः यस्य अग्न्याधेयं पाकयज्ञान् अग्निष्टोमादिकान् मखान् (= यज्ञान्) करोति इह स तस्य 'ऋत्विक्' उच्यते ।

Bengali. यथाशौचं वृत्त इहेन विनि वाशर अग्न्याधेय (अर्थात् अग्निष्टोमना), (दर्शनपूर्वमादि) पाकयज्ञ, एवम् अग्निष्टोमादि यज्ञ सम्पन्नन करेन, शौच उद्देशे उद्देशे 'ऋत्विक्' बले ॥ १४३ ॥

English.—He who being chosen (for the purpose), performs the Agnyádheya (i.e. the establishment of the sacred fires), Páka-yajnas (i.e. sacrifices performed by cooking), and sacrifices, such as Agnishtoma, &c., for another person, is called his 'Ritwik'. 143.

Kulluka. अग्न्याधेयमिति । आहवनीयाद्यग्न्युत्पादकं कर्म अग्न्याधेयम् (१), अष्टकादीन् पाकयज्ञान् (२), अग्निष्टोमादीन् च यज्ञान्, कृत-शास्त्रीयवरणः (क) (३) यस्य यः (ख) करोति स तस्य 'ऋत्विक्' इह शास्त्रे अभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेषु अतुल्यतममपि ऋत्विगलक्षणम् आचार्यादिवत् ऋत्विजोऽपि सान्ध्यां दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् (४) ॥ १४३ ॥

(क) कृतवरणः—All except A.

(ख) यः—Omitted in M, P, V.

Kulluka Explained.

1. आहवनीय &c.—अग्न्याधेय means the act of producing the (श्रौत) fires, such as आहवनीय, &c. [The three श्रौत fires are (i) दक्षिणाग्नि which is employed in cooking the rice for दक्षिणा (of इष्टि), and which is placed in the south-west of the sacrificial altar, (ii) गार्हपत्याग्नि where the daily अग्निहोत्रs, &c., are performed, and (iii) आहवनीयाग्नि where आहुतिस to the gods are offered. Of these the आहवनीय is the principal fire. There are also two स्मार्त fires, viz. सभ्य which serves no ostensible purpose, and आवसथा with which the sacraments are performed. The term अग्न्याविद्य, however, is applied to श्रौत feres only.]

2. अष्टकादीन् पाकयज्ञान्—The पाकयज्ञs, viz., अष्टकायाज्ञ, &c. [There are three अष्टकाs—(i) घृपाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of (गौण) पौष, (ii) मांसाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of माघ and (iii) शाकाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of फाल्गुन ।]

3. कृतशास्त्रीयवरणः—कृतं शास्त्रीयवरणं यस्य सः ; one *duly* worshipped and appointed.

4. ब्रह्मचारिधर्मेषु &c.—The definition of a ऋत्विक्, although it has no bearing with the duties of a Brahmachárin, is mentioned here in passing (प्रसङ्गात्) to show that a ऋत्विक् also is entitled to the respects of an आचार्य, &c.

Notes.

अग्न्याधेयम्—आधानम् इत्यर्थे आधेयम्—आ - धा + यत् - भावे । अग्नेः आधेयम् ।

पाकयज्ञाः—पाकनिष्ठादनीयाः यज्ञाः, सभ्यपदलोपी कर्मधारयः ।

अग्निष्टोमः—अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं मन्त्रसमुदायः अवसाने अव इति । 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसीमाः' इति सूत्रेण प्लवम् ।

मखः—मखन्ति स्वभागं ग्रहीतुम् आगच्छन्ति देवाः अव इति मख (घातु) + घ ।

य आदृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्त्वं न दृष्ट्वेत् कदाचन ॥ १४४ ॥

Prose. यः ब्रह्मणा (= वेदेन) उभौ श्रवणौ अवितथम् आदृणोति, स माता स पिता [च] ज्ञेयः, तं (= तस्मै) कदाचन न दृष्ट्वेत् ।

Bengali. যিনি বেদোপদেশ দ্বারা কর্ণদ্বয় বিশুদ্ধভাবে পরিপূর্ণ করেন তিনি মাতা এবং তিনি পিতা । কদাচ তাঁহার দ্রোহাচরণ করিবে না ॥ ১৪৪ ॥

English.—He who correctly fills both the ears with the Veda should be considered as father and mother. Him the pupil should never injure. 144.

Kulluka. य आदृणोतीति । य उभौ कर्णौ 'अवितथम्' इति वर्णस्वर-
वैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण (क) (१) वेदेन आपूरयति स माता स पिता च ज्ञेयः ।
महोपकारकत्व-गुणयोगात् अयमध्यापकः मातापितृशब्दवाच्यः (२) । तं न अपकुर्व्यात् ।
कदाचन इति—ग्रहीतेऽपि (ख) वेदे (३) ॥ १४४ ॥

Kulluka Explained.

1. अवितथम् इति &c.—अवितथम् means 'rightly, i.e., free from defects of letters and intonations'.

2. महोपकारकत्व &c.—The आचार्य्य may be called the father and the mother on the ground of the analogy (गुणयोग) as regards the supreme usefulness (of them all).

3. कदाचन &c.—The word कदाचन means 'even after the Veda has been received'.

Notes.

आदृणोति—Nār. reads आदृणति which occurs in the following श्रुति on which the present passage of Manu is evidently based.

य आदृणत्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।

तं मृतेत पितरं मातरं च तस्मै न दृष्ट्वेत् कतमन्ननाह ॥

(क) —रहितस्वरूपेण—A. But सत्येन occurs in Medh.

(ख) अपि—Omitted in M, P, V.

आवृणक्ति comes from the root वृद and means आवृणक्ति, संश्लेषयति ।

तं न दृष्टेत्--तं should have been तस्मै by the rule कृषदृष्टेष्वा-
ऽस्यार्थानां यं प्रति कोपः ।

उपाध्यायान् दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

Prose. आचार्य्यः दश उपाध्यायान् [अपेक्ष्य], पिता आचार्य्याणां शतम् [अपेक्ष्य], माता तु सहस्रं पितृन् [अपेक्ष्य] गौरवेण अतिरिच्यते ।

Bengali. आचार्य्य दशजन उपाध्यायके, पिता एकशत आचार्य्यके, एवम् माता एकसहस्र पिताके गौरवे अतिरिक्त करेन ॥ १४५ ॥

English.—In point of honour a teacher surpasses ten Upādhāyas, a father a hundred teachers, and a mother a thousand fathers. 145.

Kulluka. उपाध्यायानिति । दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्य्यः, आचार्य्य-
शतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्र उपनयन-
पूर्व्वक-सावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्य्योऽभिप्रेतः, तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः (१) । उत्-
पादकब्रह्मदात्रीः [मनु—२।१४६] इत्यनेन सुखाचार्य्यस्य पितरमपेक्ष्य (क) उत्कर्षं
वक्ष्यति इति अविरोधः (२) ॥ १४५ ॥

Kulluka Explained.

१. अत्र &c.—In this Sloka the word आचार्य्य [is not used in the strictest sense of the term as defined in Sl. 140, but] is used to mean one who has simply taught the Sāvitrī only after having initiated (the boy). The father is said to be superior to *this* sort of आचार्य्य ।

२. उत्पादक &c.—The author will speak of the superiority of the आचार्य्य proper (सुखा) to the father in (the next Sloka viz.) उत्पादकब्रह्मदात्रीः &c., and hence there is no contradiction.

(क) पितृपेक्षम्—A.

Notes.

दश—These figures are not to be taken literally. दशादिसंख्या-निर्देशः स्तुतिमात्रम् ।—Medh.

उपाध्यायान् अतिरिच्यते = उपाध्यायान् अपेक्ष्य अतिरिच्यते—Kull. According to Medh. उपाध्याय takes द्वितीया in connection with the कर्म-प्रवचनीय 'अति' ; or, being the objective of अतिरिच्यते which is सकर्मक here—being equivalent to अभिभवति । In spite of the objective उपाध्यायान्, अतिरिच्यते is used in कर्मकर्तृवाच्य on the strength of the word बल्लभम् in the Vārtika 'दुहिप्रच्योर्बल्लं सकर्मकयोः' ।

अतिरिच्यते—अति - रिच + लट् ते—कर्मकर्तारि । रिच is रुचादि, उभयपदी ।

आचार्य्यः and आचार्याणाम्—For the peculiar sense in which these terms have been used here, see Kull. १. (which is the view of Medh. also. Gov. has taken the terms, perhaps more rightly, in the usual technical sense and has reconciled the apparent contradiction with the next Sloka by taking the word पिता here as equivalent to गुरु as defined in Sl. १४२ and in the next Sloka in the sense of mere उत्पादक as clearly stated therein.—'एवम् आचार्याणां शतं पिता गौरवेण अधिको भवति यः सकलसंस्कारादिकर्त्ता' । Gov. has somewhat qualified the words पित्र and मातृ in the *second* half of this Sloka, but the reason for that is not clear.—'जनकमात्रपित्रसहस्रात् सकलसंस्कारकारयित्री माता गौरवेण अधिको-भवति' ।

सहस्रं तु पितॄन्—Some of the commentators, including Medh., seem to read पितुः for पितॄन् ।

गौरवेण—हेतौ करणे वा तृतीया ।

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

Prose. उत्पादकब्रह्मदात्रोः [पित्रोः मध्ये] ब्रह्मदः पिता गरीयान् । हि (= यस्मात्) विप्रस्य ब्रह्मजन्म (= उपनयनजन्यसंस्कारः) प्रेत्य च चेह च शाश्वतम् ।

Bengali. উৎপাদক পিতা এবং বেদপ্রদাতা পিতা—ইহাদের মধ্যে বেদপ্রদাতা পিতা গরীবান্ । কারণ, দ্বিজাতির বেদগ্রহণার্থক উপনয়নরূপ জন্ম ইহলোকে ও পরলোকে (অক্ষয় ব্রহ্ম প্রাপ্তির দ্বারস্বরূপ বলিয়া) অক্ষয় ॥ ১৪৬ ॥

English.—Of the father who gives natural birth and the one who gives (the knowledge of) the Veda, the more venerable is the father who imparts the Veda. For, the birth of a twice-born man through the Veda, is eternal here and after death (as being the means of attaining the eternal Brahman). 146.

Kulluka. उत्पदकेति । जनकाचार्यी द्वौ अपि पितरौ, जन्मदात्वात् (क) । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः । यस्मात्, विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म उपनयनजन्यसंस्काररूपं (१) परलोके इहलोके च 'शाश्वतं' नित्यं, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

Kulluka Explained.

1. ब्रह्मग्रहणार्थं &c.—[This is the meaning of the word ब्रह्मजन्म ।] The birth for the purpose of taking Veda, i. e., sacrament due to initiation.

2. नित्यं &c —Eternal, as it leads to the attainment of (the eternal) Brahman.

Notes.

ब्रह्मदः पिता = ब्रह्मदाता पिता = आचार्यः ।

ब्रह्मजन्म—ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म इति मध्यपदलोपी कर्त्तृधारयः ।

कामात्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

सम्भूतिं तस्य तां विद्याद् यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

Prose. माता पिता च मिथः (अन्योन्यं प्रति) कामात् यत् एनम् उत्पादयतः, यत् [अर्थ] योनौ अभिजायते, तां तस्य सम्भूतिं (= सम्भूतिसात्, जन्मसात्) विद्यात् ।

(क) ब्रह्मदातृत्वात्—A.

Bengali. মাতা ও পিতা পরস্পরের প্রতি কামবশতঃ সন্তানের যে উৎপাদন করেন সন্তানের সেই মাতৃগর্ভে উৎপত্তিকে তাহার উৎপত্তি মাত্রই জানিত হইবে । (সে উৎপত্তি স্বতঃ অস্ত্র কোন কলপ্রদান করে না) ॥ ১৪৭ ॥

English.—The birth given by the father and the mother out of mutual lust—this birth of the child in the womb one should consider as (mere animal) existence. 147.

Kulluka. কামাদিতি । মাতাপিতরৌ যদৈনং বালকং কামবশেন
অন্যোন্যম্, উত্পাদয়তঃ, সম্ভবসাব' (১) তৎ তস্য পশ্বাদিসাধারণং (২) যদ্ব 'যোনী'
মাতৃকৃচ্ছৌ 'অমিজায়ত' অঙ্কপ্রত্যঙ্গানি লভতে ॥ ১৪৩ ॥

Kulluka Explained.

১. সম্ভবসাবম্—জন্মসাবম্ ; mere birth.
২. পশ্বাদিসাধারণম্—In common with the beasts &c.

Notes.

সিধ্য:—If taken with উত্পাদয়তঃ then সিধ্য: will mean रहसि ।

आचार्यस्त्वस्य (क) यां जातिं विधिवद्देवपारगः ।

उत्पादयति सावित्रा सा सत्या साऽजराऽमरा ॥ १४८ ॥

Prose. বেদপারগঃ আচার্য্যস্তু অস্য যাং জাতিং (= জন্ম) বিধিবৎ সাবিত্রা
উত্পাদয়তি সা (জাতিঃ = জন্ম) সত্যা, সা অজরা, সা অমরা ।

Bengali. কিন্তু বেদপারগ আচার্য্য বিধিবৎ সাবিত্রাপদেশ দ্বারা শিষ্যকে যে জন্ম প্রদান করেন তাহাই যথার্থ জন্ম এবং তাহা অজর ও অমর । (কারণ, তাহা ব্রহ্মপ্রাপ্তির দ্বারস্বরূপ) ॥ ১৪৮ ॥

English.—But the birth which the teacher, who has completed the Veda, duly brings about for him through the Sāvitrī—that is the true birth, undecaying and eternal (inasmuch as it leads to the attainment of Brahman). 148.

(ক) তস্য for তস্য—Bg, G, J.

Kulluka. आचार्य इति । आचार्यः पुनर्वेदज्ञः अस्य माणवकस्य (१) 'यां जातिं' यत् जन्म, विधिवत् 'सावित्रा' इति साङ्गोपनयनपूर्वक-सावित्रानुवचनेन (२) उत्पादयति, सा जातिः सत्या अजरा असरा च, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात्, उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् (३) ॥ १४८ ॥

Kulluka Explained.

१. माणवकस्य—[The word माणवक means ब्रह्मचारिन् । The affix अण् (instead of अच् and यत्) and the ण (in place of न) are the peculiarities in this form].

२. सावित्रा इति &c.—सावित्रा means by giving the सावित्री after initiation with its auxiliaries.

३. सा जातिः &c.—That birth is true, undecaying and eternal, as it leads to the attainment of Brahman inasmuch as an initiated person being free from desires by the study of the Veda and by the knowledge and practice of the matter contained therein, attains to final emancipation.

Notes.

वेदपारगः—पारं गच्छति इति पारगः । वेदस्य पारगः इति द्विष्टौ तत्पुरुषः ।

अजरा—नास्ति जरा यस्याः सा अजरा । With affixes beginning with a vowel अजरसौ, अजरसः, &c., are optional forms.

असरा—म्रियते या सा सरा, न मरा असरा ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४८ ॥

Prose. यः यस्य अल्पं वा बहु वा श्रुतस्य (=श्रुतेन) उपकरोति तया श्रुतोपक्रियया तमपि इह (शास्त्रे) गुरुं विद्यात् ।

Bengali. যিনি বেদোপদেশ দ্বারা অল্পই হউক বা অধিকই হউক কাহারও উপকার শ্রুতোপক্রিয়য়া তমপি ইহ (শাস্ত্রে) গুরুং বিদ্যাৎ ॥ ১৪৮ ॥

English.—He who benefits any one by (instruction in) the Veda, be it little or much, is called in these (Institutes) his Guru, by reason of that benefit (conferred by instruction) of the Veda. 149.

Kulluka. अल्पं वेति । श्रुतस्य श्रुतेन इत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्य (क) अल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेन उपकरोति तमपि इह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेव उपक्रिया, तथा,—श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

Notes.

श्रुतस्य—श्रूयते यत् तत् श्रुतं=श्रुतिः=वेदः, तस्य । श्रुतस्य उपकरोति=श्रुतस्य सम्बन्धे उपकरोति=श्रुतेन उपकरोति । श्रुतस्य इत्यत्र करणस्य शिष्यविवक्षया द्वितीयास्थाने षष्ठी । श्रूयते इति श्रुतम्=श्रुतिः, वेदः ।

यस्य उपकरोति=यस्य सम्बन्धे उपकरोति=यस् उपकरोति । कर्मणः शिष्यविवक्षया द्वितीयास्थाने षष्ठी ।

श्रुतोपक्रियया—श्रुतम् एव उपक्रिया (=उपकारः), तथा ।

ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो ब्रह्मस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

Prose. ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्त्ता, स्वधर्मस्य च शासिता बालोऽपि विप्रः धर्मतः (=धर्मप्रदर्शन विषये) ब्रह्मस्य पिता भवति ।

Bengali. यिनि उपनयन सम्पादन करेन एव वेदवाङ्मय द्वारा स्वधर्म उपादेश प्रदान करेन তিনি বালক হইলেও ব্রহ্মজ্যোতের পিতা । উক্ত ব্রহ্মজ্যোত ব্যক্তি তাঁহার প্রতি পিতৃদৰ্শ পালন করিবেন ॥ ১৫০ ॥

English.—The Brāhmana who is the giver of the Vedic birth and the teacher of the prescribed duties (by lecturing on the Vedas), even though he be a youth, becomes the father of an older man as regards conduct towards each other. 150.

Kulluka. ब्राह्मणस्येति । ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्मणम्—उपनयनम् (१) तस्य कर्त्ता (ख), स्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता । तादृशोऽपि बालो 'ब्रह्मस्य' ज्येष्ठस्य पिता भवति । 'धर्मतः' इति पितृधर्मोऽस्मिन् अनुष्ठानव्याः (२) ॥ १५० ॥

(क) विप्रस्य for शिष्यस्य—A.

(ख) तस्य कर्त्ता—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

1. ब्राह्मन् = ब्राह्मं जन्म ।

2. धर्मतः इति &c.—धर्मतः (i. e. in respect of duties) means that paternal duties should be done towards him.

Notes.

ब्राह्मन् जन्मनः कर्त्ता = उपनयनस्य कर्त्ता = आचार्यः ।—Kull. On this Medh. remarks :—‘कथं पुनः कनीयान् ऋष्टम् उपनयते ? अष्टमे हि उपनयनम् । यावच्च नाधीतश्रुतवेदः तावत् न आचार्यकरणविधौ अधिक्रियते । एवं तर्हि न उपनयनम् अत्र ब्रह्मजन्म । किं तर्हि ? स्वाध्यायग्रहणमेव ; तस्य कर्त्ता ‘अध्यापयिता’ ।—Medh. उपनयनस्य कनीयः कर्त्तृकत्वाऽसम्भवात् तदुपलब्धिताध्यापनादिकर्त्ता ।—Gov. “न तु एतेन उपनेतृत्वम् इष्टं, ‘बालोऽपि’ इत्यनेन विरोधात् ; कथायाम् ‘अध्यापयामास’ इत्यभिधानाच्च” ।—Nār. That an A’chārya proper cannot, under normal circumstances, be younger than the pupil is also acknowledged by Kull. (See Sl. 130 Kull. Expl. 2). However, it may be argued that Kull. does not hesitate to take it in its literal sense perhaps because it is indeed sometimes possible, e. g., in a case where an old man is requisitioned to take पुनःसंस्कार, e. g., after partaking of prohibited food, and the like.

धर्मतः—विषये सप्तम्याः तस्मिन् । In respect of duties (to be observed towards him).—Medh. and Kull. धर्मप्रामाण्यात्—Rāgh. धर्मार्थ-कर्मनिमित्तत्वेन—Gov.

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

Prose. शिशुः कविः आङ्गिरसः [गोणान्] पितृन् अध्यापयामास, तान् ज्ञानेन [शिष्यत्वेन] परिगृह्य पुत्रकाः इतिह उवाच [च] ।

Bengali. शिशु विद्वान् अङ्गिरःपुत्र बृहस्पति पित्र्या ओ (बरोजोठ) पित्र्या-पुत्रादिके वेदाध्यापन करिवाहिलेन, एवं ज्ञानवारा उहादिगके शिष्यरूपे ग्रहण करिवा ‘पुत्रकगण’ बलिया सन्बोधन करिवाहिलेन—एइरूप किंबदखी वर्तमान आछे ॥ १५१ ॥

English.—The son of Angiras, while yet a child, taught his (relatives who were old enough to be his) fathers, and having taken them to be his pupils on account of his (superior) knowledge, addressed them, it is said, as 'my boys'. 151.

Kulluka. अत्र प्रकृतानुरूपमर्थवादम् (१) आह—अध्यापयामादिति । अङ्गिरसः पुत्रः वाचः 'कविः' विद्वान् पितृन् "गौणान्" (क)—पितृव्य-तत्पुत्रादीन् (२) अधिकवयसोऽध्यापितवान् । तान् ज्ञानेन 'परिगृह्य' शिष्यान् कृत्वा पुत्रका इति आनुहाव । इतिह इत्यव्ययं पुरातनसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

Kulluka Explained.

१. अर्थवादम्—N. B. This अर्थवाद is of the class of परकृति i. e. the doings of others.

२. पितृन् &c.—The पित्रे referred to here are secondary पित्रे, e. g., पित्रव्य and their (older) sons, &c.

Notes.

पितृन्—Father-like persons, e. g. पित्रव्य, &c.

अङ्गिरसः—बृहस्पति, son of अङ्गिरस् ।

कविः=विद्वान् । 'संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः । Gov. erroneously takes it to be a proper name in which sense it means शुक्लाचार्य ; cf. उशना भार्गवः कविः—इत्यमरः ।

पुत्रकाः—अनुकम्पार्था कन् ।

परिगृह्य—शिष्यत्वेन गृहीत्वा, शिष्यान् कृत्वा ।

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

Prose. आगतमन्यवः ते देवान् तम् अर्थम् अपृच्छन्त । देवाश्च तान् समेत्य शिशुः वः न्याय्यम् उक्तवान् [इति] ऊचुः ।

(क) पितृतुल्यान् for गौणान्—A ; द्विजान् पितृतुल्यान्—P.

Bengali. তাঁহারা জুড় হইয়া দেবতাগণের নিকট সেই বিষয় অর্থাৎ পুত্রক শব্দবারা তাঁহাদের আবহান সম্বন্ধে জিজ্ঞাসা করিয়াছিলেন। দেবতারাও একমত হইয়া তাঁহাদিগকে বলিয়াছিলেন ‘শিশু (আঞ্জিরস) আপনাদিগকে স্তাযা সম্বোধনই করিয়াছেন’ ॥ ১৫২ ॥

English.—They, indignant, asked the gods about that matter, and the gods unanimously said to them, ‘The child has addressed you properly’. 152.

Kulluka. ते तमर्थमपृच्छन्ति । ते पिष्टतुल्याः, पुत्रका इत्याह्वानिन (क) जातक्रोधाः पुत्रक इति शब्दार्थं (ख) [पुत्रकशब्दाह्वानाख्यमर्थं (?)] देवान् पृष्टवन्तः । देवाश्च पृष्टाः मिलित्वा एतावदबोचन्, युक्तान् यत् शिशुः पुत्रकशब्देन (ग) उक्तवान् तद् युक्तम् ॥ १५२ ॥

Kulluka Explained.

1. पुत्रक इति शब्दार्थं [पुत्रकशब्दाह्वानाख्यम् अर्थम्]—The matter of their being addressed by the term पुत्रक । [पुत्रक इति शब्दार्थम् cannot be the reading here as the question itself is too easy to be asked, and further because the gods' reply which follows does not tally with that question. Gov. has तम् अर्थं पुत्रकशब्दाह्वानाख्यम् and we think that Kull.'s language, which was perhaps based on Gov., must have been पुत्रकशब्दाह्वानाख्यमर्थम् from which पुत्रक इति शब्दार्थम् is a corruption.

Notes.

‘आगतमन्यवः’—आगतः सन्तुः (क्रोधः) येषां ते आगतमन्यवः । क्रुद्धाः इत्यर्थः ।

अपृच्छन्त—Its two objectives are—(1) अर्थम् and (2) देवान् ।

(क) इत्युक्तं अनेन—All except A.

(ख) पुत्रकशब्दार्थम्—All except A. But I have retained the इति here as it helps to trace the corruption from ह्वान । It is curious to note that पुत्रक इति शब्दार्थम् occurs in Rāgh. also.

(ग) पुत्र for पुत्रक—All except A.

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

Prose. अज्ञो वै बालः भवति, मन्त्रदः पिता भवति । अज्ञं हि बालम् इति आहुः, मन्त्रदं च पिता इत्येव [आहुः] ।

Bengali. अच्छ बाळिहै बालक, अज्ञ मन्त्रदाता अर्थात् वेदाध्यापकहै पिता । कारण, पण्डितगण अच्छ बाळिकेहै बालक एव वेदाध्यापककेहै पिता बनिना निर्दिष्ट करेन ॥ १५३ ॥

English.—An ignorant man is verily a child and he who teaches him the Veda is his father. For, the wise call an ignorant man a child and a teacher of the Veda a father. 153.

Kulluka. अज्ञ इति । वै शब्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बालो भवति, न तु अल्पवयः ; मन्त्रदः पिता भवति । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् (१) । यो वेदमध्यापयति—व्याचष्टे, स पिता । अत्रैव हेतुमाह (क)—यस्मात् पूर्वोऽपि सुनयः अज्ञं बालमित्युचुः, मन्त्रदं च पिता इत्येव अब्रुवन् ॥ १५३ ॥

Kulluka Explained.

१. मन्त्रग्रहणं &c.—Here the word मन्त्र means the Veda [which is composed of मन्त्र and ब्राह्मण] ।

न हायनैर्न पतितैर्न विसैर्न च (ख) बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

Prose. ऋषयः धर्मं चक्रिरे—न हायनैः (= वर्णैः), न पतितैः, न विसैः, न च बन्धुभिः, [किन्तु] यः अनूचानः (= वेदपारगः) स नः महान् [सम्मतः] ।

(क) अत्रैव...अब्रुवन् इत्याह—Placed in the beginning of the Tikā on Sloka 155 by all except A ; अत्रैव हेतुमाह—Omitted in Bg, G.

(ख) विसैर्न न—All except A.

Bengali. अविगणं এইরূপ নিয়ম করিয়াছিলেন যে—বয়স দ্বারা, কিংবা কেশপকত দ্বারা, কিংবা (ক্ষমতাশালী) পিতৃব্যাদি দ্বারা (এমন কি এই সকলের একত্র সমবার দ্বারাও) নহে ইহা বলা যায় না, কিন্তু যিনি বেদপারগ তিনিই আমাদের মধ্যে মহান্ ইহাই আমাদের মত ॥ ১৫৪ ॥

English.—Neither through years, nor through grey hair, nor through wealth, nor through (powerful) relatives (comes greatness). The sages have laid down the rule—he who is perfectly learned in the Veda, is (considered) great by us. 154.

Kulluka. इत्यर्थे हेतुमाह (क) (1)—न ह्ययनैरिति । न बहुभिर्वर्षैः, न केशप्रमथुलीमभिः शुक्लैः, न बहुना धनेन, न पितृव्यादिभिर्वन्धुभिः (ख) (2), समुदितैरप्येतैः न महत्त्वं भवति । किन्तु ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः—यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् सम्मतः (ग) ॥ १५४ ॥

Kulluka Explained.

1. इत्यर्थे हेतुमाह—In this matter the author cites the reason.
2. न पितृव्यादिभिः &c.—Not by having (influential) relatives, such as पितृव्य and so forth.
3. समुदितैः अपि एतैः—Not even by all these combined together. [समुदित is an adjective from समुदय ।]

Notes.

हायनम्—वर्षम् ; cf. the name of अग्रहायण which was in some days regarded as the beginning of the year.

पलितैः—फल् + इतच् (औष्णादिकः) ; 'फलैरितच् आदेशः पः' । ततोऽयायाः बहुवचनम् ।

अनुचानः—अनु + चानच्, निपातनात्, by the rule 'उपेयिवानना-याननुचानश्च' ।

नः—Nom. of सम्मतः to be understood.—Kull. Or, निर्वारि इष्टौ ।

(क) इत्यर्थे हेतुमाह ।—Omitted in A ; इत्यर्थे हेतुमाह—Bg, G ; इत्याह for इत्यर्थे हेतुमाह—All except A, Bg, G.

(ख) पितृव्यादिभिर्वन्धुभावैः—All except J.

(ग) सत्यतः—B. But मतम् is found in Gov.

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामिव जन्मतः ॥ १५५ ॥

Prose. विप्राणां ज्यैष्ठ्यं ज्ञानतः [भवति], क्षत्रियाणां तु वीर्यतः, वैश्यानां धान्यधनतः, शूद्राणामिव [ज्यैष्ठ्यं] जन्मतः [भवति] ।

Bengali. ब्राह्मणेर ज्यैष्ठ्यं ज्ञानद्वारा, क्षत्रियेर ज्यैष्ठ्यं वीर्यद्वारा, वैश्येर ज्यैष्ठ्यं धनधान्यद्वारा एव शूद्रेर ज्यैष्ठ्यं जन्मद्वारा निर्धारित इव ॥ १५५ ॥

English.—Among Brāhmanas, the seniority is (determined) by knowledge, among Kshatriyas by grain and wealth, and among Sūdras alone by birth. 155.

Kulluka. विप्राणामिति । ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैश्यानां धान्यसुवर्णादिधनेन (क), शूद्राणामिव पूर्वजन्मना (ख) (१) ज्येष्ठत्वं (च) । सर्वत्र तृतीयायं तसिः ॥ १५५ ॥

Kulluka Explained.

१. पूर्वजन्मना—By previous birth, i.e., by seniority of birth.

Notes.

ज्ञानतः—तृतीयायाः तस् ; द्विती तृतीया ।

शूद्राणाम् एव जन्मतः—शूद्राणां जन्मतः एव ।—Ragh. But Kull. probably takes एव with शूद्राणाम् ।

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

Prose. येन अस्य शिरः पलितं तेन [अयं] वृद्धः [इति] न भवति । यो वै युवा अपि अधीयानः देवाः तं स्थविरं विदुः । [अथवा, येन (कारणेन, वयसा इत्यर्थः) अस्य शिरः पलितं तेन (= वयसा) [अयं] वृद्धो न भवति ।

(क) वस्त्रादि for सुवर्णादि—All except A and P. But हिरण्य is the word used by Medh. and Gov.

(ख) पुनः for पूर्व—All except A. (च) ज्येष्ठत्वं—All except A.

Bengali. যেহেতু ইঁহার মস্তক পুরুকেশযুক্ত, অতএব ইনি বৃদ্ধ, এক্রপ নহে ।
[অথবা, বৃদ্ধারা মস্তকের কেশ শুষ্ক হয় তদ্বারা অর্থাৎ বয়স দ্বারা (প্রকৃত) বৃদ্ধ জন্মে
না] । বয়সে যুগা হইলেও যিনি পণ্ডিত, দেবগণ তাঁহাকেই বৃদ্ধ বলিয়া থাকেন ॥১৫৬॥

English.—One is not to be considered older (and therefore venerable) because his head is grey. (Or, superiority is not caused by that (i. e. age) which causes the head to turn grey). He who, though young, is perfectly learned in the Vedas, him the gods consider to be older. 156.

Kulluka. ন তেনৈতি । ন তেন বৃদ্ধী ভবতি যেন অস্মৈ যুক্তকেশ (১) শিরঃ ।
কিন্তু যুবাপি সন্ [যঃ] বিদ্বান্, তং দেবাঃ স্থাবিরং জানন্তি ॥ ১৫৬ ॥

Kulluka Explained.

১. যুক্তকেশম্—[যুক্তাঃ কেশাঃ यस্য তন্, adjective of শিরঃ । It is the synonym of পলিতম্] ।

যথা কাশ্মময়ো হস্তী যথা চর্ম্মময়ো মৃগঃ ।

যশ্চ বিপ্রোঃনধীযানস্বয়স্তু নামে বিভ্রতি ॥ ১৫৭ ॥

Prose. যথা কাশ্মময়ো হস্তী, যথা চর্ম্মময়ো মৃগঃ, তথা যশ্চ বিপ্রঃ
অনধীযানঃ—তে ত্রয়ঃ নাম [এব] বিভ্রতি ।

Bengali. কাষ্ঠনির্ম্মিত হস্তী বেক্রপ, চর্ম্ম নির্ম্মিত মৃগ বেক্রপ, অপণ্ডিত ব্রাহ্মণও
সেইরূপ—এই তিনটাই কেবল সেই সেই নাম ধারণ করে নাহি । অর্থাৎ ইঁহারা কেহই
প্রকৃত তৎ তৎ পদার্থ নহে ॥ ১৫৭ ॥

English.—As an elephant made of wood, as a deer made of leather, such is an unlearned Bráhmaṇa. Those three carry their names only (and not their qualifications). 157.

Kulluka. যথা কাশ্মময় ইতি । যথা কাশ্মঘটিতঃ হস্তী, যথা (ক)
চর্ম্মনির্ম্মিতো মৃগঃ, যশ্চ বিপ্রঃ ন অধীতি,—ত্ৰয় এতে নামমাত্রং দধতি, ন তু
হস্ত্যাদিকার্য্য—শুব্রবাদিক—কর্তুং চমন্তে (১) ॥ ১৫৭ ॥

Kulluka Explained.

१. न तु &c.—But they cannot perform the proper acts of an elephant, &c., e. g., killing the enemy and so forth. [A real elephant can kill the enemy, but a wooden elephant cannot. It is an elephant only in name. So is also an unlearned Brāhmana.]

Notes.

काष्ठमयः—काष्ठ + मयट्—विकारे (अर्थात् तादात्म्ये) ।

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाऽफला ।

यथा चाऽज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १५८ ॥

Prose. यथा षण्डः स्त्रीषु अफलः, यथा च गौः गवि अफला, यथा च अज्ञे दानम् अफलं, तथा अनृचः विप्रः अफलः ।

Bengali. नपुंसक वेषरूप द्वौजातिर अति निष्फल, स्त्री शरी वेषरूप अष्ट एकटी स्त्री शरीर अति निष्फल, अष्ट वाङ्मते दान वेषरूप निष्फल, वेदहीन अर्थात् अवेदमय ज्ञानकण्ड सेहैरूप निष्फल ॥ १५८ ॥

English.—As a eunuch is unproductive with a woman, as a cow is unproductive with a cow, as a gift to a man ignorant (in the S'āstras) is fruitless, even so is a Brāhmana useless, who knows not the Riks i.e. the Vedas. 158.

Kulluka. यथा षण्ड इति । यथा नपुंसकं स्त्रीषु निष्फलं, यथा स्त्रीगवौ स्त्रीगव्यामेव (१) निष्फला, यथा च अज्ञे दानम् अफलं, तथा ब्राह्मणोऽपि (क) अनधीयानो निष्फलः, अतस्कार्यकर्मो नर्हत्या तत्फलरहितत्वात् (ख) (२) ॥ १५८ ॥

Kulluka Explained.

१. स्त्रीगव्यामेव—[The एव is added by Kull. to indicate that she is not निष्फला with a bull].

(क) अपि—Omitted in A.

(ख) —रहितः—B, M, P, V.

2. श्रौतस्मार्त &c.—Owing to his being without the merits of Vedic and Smārta acts, as he is not competent to perform them.

Notes.

वखः—A eunuch. शखः is another form. The word वखः which also means 'a bull' and 'a number of lotuses, &c.', is sometimes found in this sense.

अनृचः—नास्ति ऋक् यस्य सः अनृचः, 'ऋक्पूरवधुःपयाम् अ अनचे' इति सूत्रेण समासान्तः अः । ऋग्वर्जितः ; without the knowledge of (a single) Rik.

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५६॥

Prose. धर्मम् इच्छता [अध्यापकेन] भूतानाम् (= शिष्याणाम्) अहिंसया एव श्रेयोऽनुशासनं कार्यम् । मधुरा श्लक्ष्णा च एव वाक् [शिष्यशिष्यायै] प्रयोज्या ।

Bengali. धर्मम् अध्यापक शिष्यागणैर् (आवच्छादक हहेन) श्रेयोऽनुशासनं शारीरिक क्लेश उन्निपादन करिष्यतां ताहासिके हितोपदेश करिवेन । एवम् ताहासिके अति मृदु व मधुर वाक्य प्रयोग करिवेन ॥१५६॥

English.—By a teacher wishing to earn a good deal of merit pupils should be instructed in (what concerns) their welfare without being given (much) pain, and sweet and gentle words should be used towards them. 159.

Kulluka. अहिंसयैवेति । 'भूतानां' शिष्याणां, प्रकरणात् (१) ; श्रेयोऽर्थम् (क) अनुशासनम् अनतिहिंसया कर्तव्यम्, 'रज्ज्वा वेणुदन्तिन वा' (मनु—८।२६६) इति अत्यहिंसायाः (ख) अभ्यनुज्ञानात् (२) । वाणी च (ग) 'मधुरा' प्रीतिजननी, 'श्लक्ष्णा' या नोद्द्वेष्टते सा, "शिष्यशिष्यायै" (३) धर्मवृद्धिम् (घ) इच्छता (४) प्रयोक्तव्या ॥१५६॥

(क) अर्थम्—Omitted in A. But it is found in Medh.

(ख) अहिंसया—Bg, V.

(ग) च—Omitted in M, P, V.

(घ) धर्मवृद्धिम्—All except A.

Kulluka Explained.

1. भूतानां &c.—Here, on the ground of context (प्रकरण), भूतानां means शिष्याणाम् ।

2. अनुशासनम् &c.—Instruction should be imparted with but a little chastisement. [The word अहिंसा of the text is to be taken to mean अनतिहिंसा] as a little chastisement is prescribed in the text 'रज्ज्वा वेणुदलेन वा' ।

3. शिष्यशिष्यायै—[This is connected with प्रयोक्तव्या] ।

4. धर्म्यद्विम् इच्छता—By one who wishes to earn a good deal of merit. [Kull. replaces धर्म्यम् by धर्म्यद्विम् ।]

Notes.

अहिंसा = अनतिहिंसा । See Kull. 2.

भूतानाम् = शिष्याणाम्—Kull. 'भाष्यादीनामपि, भूतग्रहणात् न शिष्याणामिव प्रकृतानाम्'—(Gov.). Medh. also is to the same effect.

श्रेयोऽनुशासनम्—इष्टी तत्पुरुषः । Medh. and Kull. seem to take it as a मध्यपदलोपी compound.

कार्थ्यं श्रेयोऽनुशासनम्—Gov. seems to read 'कार्थ्यं श्रेयोऽनुशासनात्' ।

धर्म्यम् इच्छता—एवं सातिशयः अध्यापनधर्मो भवति—(Medh.). Rāgh. takes धर्म्यम् to mean तपः and quotes the following Smṛiti in his support :—

अनुहेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मनसं तप उच्यते ॥

He further adds—'शिष्यानुग्रहो वा धर्म्यः, तम् इच्छता' ।

यस्य वाङ्मनसे (क) शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।

स वै सर्व्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं (ख) फलम् ॥ १६० ॥

Prose. यस्य वाङ्मनसे शुद्धे, सर्व्वदा सम्यक् गुप्ते च, स वै वेदान्तोपगतं सर्व्वं फलम् अवाप्नोति ।

(क) वाङ्मनसी—V.

(ख) वेदान्तावगतम्—G.

Bengali. बाँहार बाका ও মন পবিত্র এবং সর্বদা সুরক্ষিত থাকে তিনি বেদান্তোক্ত সকল ফল অর্থাৎ সর্বলক্ষ্যাদি লাভ করেন ॥ ১৬০ ॥

English.—He whose speech and thoughts are pure and ever perfectly guarded, obtains all the fruits recognised in the Vedānta. 160.

Kulluka. इदानीं पुरुषमात्रस्य धर्मं (क) वाङ्मनससंयममाह, न अध्यापयितुरेव (१)—यस्येति (ख) । यस्य वाक् मनश्च उभयं (ग) शुद्धं भवति—वाक् अन्तर्ज्ञादिभिरदुष्टा, मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति, एते वाङ्मनसे (घ) “निषिद्ध-विषयप्रकरणे” (ङ) (२) सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः, स वेदान्ते अवगतं सर्वं फलं—सर्वज्ञत्व-सर्वेश्वरादिरूपं (च), मोक्षलाभादवाप्नोति (३) ॥ १६० ॥

Kulluka Explained.

१. इदानीं &c.—Now, the author speaks of controlling the speech and the mind, which is a virtue to be possessed by every one and not by the teacher only.

२. निषिद्धविषयप्रकरणे—In prohibited matters.

३. सः वेदान्ते अवगतं &c.—He attains to all the merits expounded in the Vedānta, viz., omniscience, omnipotence, &c., inasmuch as he attains to the final beatitude.

Notes.

वाङ्मनसे—वाक् च मनश्च इति वाङ्मनसे । समासान्तः अच् comes in by the rule ‘अचतुर-विचतुर’ &c.

सर्वदा—सर्वदाग्रहणं पुरुषमात्रधर्माय, न अध्यापयितुरेव ।—Medh.

(क) फलं धर्मं for धर्मं—All except A and J ; फलं—J.

(ख) यस्येति—Read before इदानीं in A ; before न अध्यापयितुः in V.

(ग) वाङ्मनसोरुभयं—V.

(घ) वाङ्मनसी—M, P, V.

(ङ) प्रधाने for प्रकरणे—A.

(च) सर्वज्ञत्व सर्वज्ञानादिरूपम्—B, M, P, V.

বেদানুপগতং ফলম্—“(i) বৈদিকিণি বাক্যেণ যঃ ‘সিদ্ধান্তঃ’ ব্যবস্থিতোঽর্থঃ—অস্য কর্মণ্যঃ ইদং ফলম্ ইতি ‘উপগতঃ’ অশ্যুপগতঃ বেদবিদ্বিঃ, তৎ ফলং সৰ্ব্বং প্রাপ্নোতি । (ii) অন্যে তু বেদান্তান্ রহস্যব্রাহ্মণান্ ব্যাচক্ষতে ; তेषু যৎ অশ্যুপগতং ফলং, নিত্যানাং কর্মণ্যানাং নিষ্ফলানাং চ যস্মিন্যমানা, তৎ ফলং ব্রহ্মপ্রাপ্তিলক্ষণং সৰ্ব্বং প্রাপ্নোতি । কথং পুনঃ নিত্যানি ব্রহ্মপ্রাপ্ত্যর্থানি ইতি চেৎ ? অস্মি কেষাচ্ছিত্ দর্শনম্ । (iii) অথবা, বেদস্য ‘অন্তঃ’ অধ্যাপনসমাপ্তিঃ, ততো যৎ ফলম্—আচার্য্যকরণবিধিঃ, তৎ প্রাপ্নোতি । एवं তু ব্যাখ্যানৈ অধ্যাপনবিষয়তা এব স্যাৎ ।”—Medh.

নারুদুদঃ স্যাদাত্তোঽপি ন পরদ্রোহকর্ম্মধীঃ ।

যয়াঽস্যোদ্বিজতে বাচা নাঽলোক্যাং তামুদীরয়েৎ ॥ ১৬১ ॥

Prose. আত্মোঽপি অনুদুদঃ ন স্যাৎ, পরদ্রোহকর্ম্মধীঃ [চ] ন [স্যাৎ] ; অস্য যয়া (= যাঃ) বাচা [পরঃ] উদ্বিজতে অলোক্যাং তাং (= তাঃ) [বাচং] ন উদীরয়েৎ ।

Bengali. অশুভকর্মে বাধিত হইলেও তাহার মর্ম্মপীড়াকর হইবে না । পরের অপকার বিষয়ে মন ও কর্ম্ম নিয়োজিত করিবে না । যেসকল বাক্যে অপরকে উদ্বিগ্ন করিয়া বাধিত হইয়া স্বর্গপ্রাপ্তির প্রতিবন্ধক সেসকল বাক্য উচ্চারণ করিতে নাই ॥ ১৬১ ॥

English.—One should not, even though pained by another, (speak words) cutting him to the quick; one should not apply one's thought and deed to the injury of another. One should not utter words by which another is made uneasy, since that is opposed to the attainment of heaven. 161.

Kulluka. নারুদুদঃ (ক) ইতি । অযমপি পুরুষসাক্ষ্যেই ধর্ম্মঃ, ন অধ্যাপকস্বয়ং (খ) । ‘আত্মঃ’ পীড়িতোঽপি ন অনুদুদঃ স্যাৎ—ন মর্ম্মপীড়াকরং তত্ত্বদূষণম্ (I) উদাহরেৎ । তথা, পরস্য ‘দ্রোহঃ’ অপকারঃ, তদর্থং কর্ম্ম বুদ্ধ্যি ন কর্তব্যম্ । তথা, যয়া বাচা চ অস্য পরো ব্যথ্যতে তাং মর্ম্মসুগ্ৰাম্ অথ (গ) ‘অলোক্যাং’ স্বর্গাদিপ্রাপ্তি-বিরোধিনী ন বদেৎ ॥ ১৬১ ॥

(ক) ইতি নারুদুদ ইতি—Read after অধ্যাপকস্বয়ং in Bg, G, J.

(খ) অধ্যাপকসাক্ষ্য—J ; অধ্যাপকস্বয়—All except A, J.

(গ) ধর্ম্মসুগ্ৰামপি অলোক্যাং—A.

Kulluka Explained.

1. तत्त्वदूषणम्—True (and therefore undeniable) charge.

Notes.

अरुतुदः—अरुंषि मर्माणि तुदति व्यथयति इति अरुस्—तुद + खश् ।
‘अरुद्विषद्वजन्तस्य सुम्’ इति सुमागमः । अरुस् means—a vital part of the body.

परद्रोहकर्माधीः—परस्य द्रोहः इति परद्रोहः ; कर्म च धीश्च इति कर्माधियौ ।
परद्रोहे कर्माधियौ यस्य सः परद्रोहकर्माधीः । पुल्लिङ्गे प्रथमाया एकवचनम् ।
Or, परद्रोह एव कर्म इति परद्रोहकर्माधौ, तस्मिन् धीः (बुद्धिः) यस्य सः, वज्रव्रीहिः ।
In the declension of this word the ई would not be replaced by इय but by य । Thus, परद्रोहकर्माधौ,—कर्माध्याः,—कर्माध्वि (७मौ), &c.

वाचा—हेतौ तृतीया ।

अलोक्याम्—लोकाय हिता इति लोका—लोक + यत्, न लोका अलोका,
ताम् ; adj. of तां (वाचम्) ।

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्धिजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वतः (क) ॥१६२॥

Prose. ब्राह्मणः सम्मानात् विषात् इव नित्यम् उद्धिजेत । अवमानस्य च
अमृतस्य इव सर्व्वतः आकाङ्क्षेत् ।

Import. सम्मानावमानयोः समेन भवितव्यम् इत्येतावदेव तात्पर्य्यम्
(न पुनः अवमानं प्रार्थनीयम् इति) ।

Bengali. ब्राह्मण छिरदिन सम्मानके विषेर आश्रय भय करिबेन, ए३२ मकलेर
निकट हरेते अपमान अमृतैर आश्रय आकाङ्क्षा करिबेन ॥ १६२ ॥

English.—A Bráhmaṇa should always shrink from honour
as if from poison, and should court disrespect from all, as if
nectar. 162.

(क) सर्व्वदा—All except A.

Kulluka. सम्मानादिति । ब्राह्मणः सम्मानाद् विषादिव सर्वत्र (क) उद्भिजेत—सम्माने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्यैव सर्वस्मात् लोकादवमानस्य आकाङ्क्षेत् । अवमाने परेण (ख) कृतेऽपि क्षमावान् (१) तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमान-इव-सहिष्णुत्वम् अनेन विधीयते (२) ॥ १६२ ॥

Kulluka Explained.

१. क्षमावान्=क्षमावान् सन् ।
२. मानावमानइव &c.—The habit of receiving the couplet (इव) of honour and insult *equally* is hereby enjoined.

Notes.

सम्मानात्—अपादान by the Vārtika 'जुगुप्सा-विराम-प्रसादार्थानाम् उपसंख्यानम्' ।

नित्यम्—भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणः, गृहे वा उपाध्यायस्य, यत्र सम्मानं न स्यात्, न तेन चित्तसंशोभम् आददौत ।

उद्भिजेत—उत्—विज + विधिलिङ् ईत । The root is thus read in the धातुपाठ—ओविजी भयचलनयोः ।

अवमानस्य—सम्बन्धविषयायां शेषे षष्ठी । अवमानस्य सम्बन्ध इत्यर्थः ।

सुखं ह्यवमतः शिंते सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

Prose. अवमतः [जनः] सुखं शिंते, सुखं च प्रतिबुध्यते, अस्मिन् लोके सुखं चरति । अवमन्ता [तु] विनश्यति ।

Bengali. [अगमानके अमृतेर आश्रय ज्ञान करिते अडासु इहेजे] अवमानित इहेजे० तनि श्रुथे निजो यान, श्रुथेई जाग्रित हन, एव० श्रुथेई मकन कार्योर् आचरण करेन । अवमन्ता किछु परावमाननार पापे विनश्ये हन ॥ १७० ॥

English.—For, if this be the case, one, though despised, sleeps with comfort, with comfort awakes, and with comfort goes about in this world ; (but) the scorner perishes. 163.

(क) सर्वदा—All except A. But cf. Medh. quoted under Notes on नित्यम् ।

(ख) परेण—Omitted in A.

Kulluka. अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह (१)—सुखं ह्यवमतः श्रुते इति (क) । यस्मात्, अवमाने परेण कृते तच्च खेदमकुर्वीणः (२) सुखं निद्राति । अन्यथा अवमान-दुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते, कथं च सुखं प्रतिबुध्यते, प्रतिबुध्य कथं लोके (ख) सुखं कार्येषु चरति ? अवमानकत्वा तु (ग) “तेन पापेन” विनश्यति ॥ १६३ ॥

Kulluka Explained.

1. अवमान &c.—The author states the reason (i. e. the advantage) of brooking insults.
2. खेदम् अकुर्वीणः—If one does not feel pain.
3. अन्यथा—Otherwise, i. e., if he feels pain.

Notes.

Gov. explains the Sloka a little differently :—यो वै अवज्ञातः स सुखं खपिति, न यथा अवमानः ‘अयुक्तं मया कृतम्’ इति [तस्य] चित्तसंक्षोभो भवति ; एवं स च सुखं निद्रां जहाति ; सुखं लोके व्यवहरति । यः पुनरवमानकृत् सः ‘असाधु मया कृतम्’ इति इह लोके परलोके च अपुण्यात् विनश्यति ।—Gov.

अनेन क्रमयोगिण संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् संचिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥१६४॥

Prose. अनेन क्रमयोगिण संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ (= गुरुकुले) वसन् ब्रह्माधि-गमिकं तपः शनैः संचिनुयात् ।

Bengali. बिजाति এই অনুসারে (जातकर्मादि संस्कार द्वारा) विशुद्धचित्त श्रैशं गुरुकुले वास करिबेन এবং क्रमे क्रमे वेदाभ्यासের উপযুক্ত নিয়মাবলি অনুষ্ঠান করিবেন ॥ १६४ ॥

English.—A twice-born man who has been purified by (the employments of) these means (viz. the sacraments) in due order, should gradually, while dwelling with his Guru, perform the various austerities prescribed for the study of the Veda. 164.

(क) सुखं.....इति—Read before अवमानसहिष्णुते in A.

(ख) लोके—Omitted in A, B, Bh, M, P, V.

(ग) तु—Omitted in all except A.

Kulluka. अनेनेति । अनेन क्रमकथितीपायेन—जातकर्मादिना उपनयनपर्यन्तेन (१)—संस्कृतशरीरः (क) द्विजः गुरुकुले वसन् 'शनैः' अत्र यथा वेदग्रहणार्थं (२) 'तपः' अभिहिताभिधास्यमान-नियमकलापरूपम् (३) अनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्यापि अयमनुवादः अव्ययनाङ्गत्वबोधनाय (४) ॥ १६४ ॥

Kulluka Explained.

१. जातकर्मादिना &c.—Beginning with जातकर्मा and ending in उपनयनम् । [These are the योगs or means referred to in the word क्रमयोगेण ।]

२. वेदग्रहणार्थम्—[This is the synonym of ब्रह्माधिगमिकम्] ।

३. तपः &c.—तपः means the rules of conduct narrated before (= अभिहित) and to be narrated later on (= अभिधास्यमान) ।
[नियमकलापः = नियमसमूहः ।]

४. विध्यन्तर &c.—This instruction, although established by other (distinct) injunctions, is repeated here to indicate its importance for study. [For the distinct injunctions referred to, cf. Sl. 29, 30, &c., &c.]

Notes.

क्रमयोगेण—क्रमकथितः योगः (= उपायः) इति क्रमयोगः, तेन । ए is obligatory here by the rule 'कुमति च'—ए is obligatory when an उत्तरपद containing कु (= कवर्ग) follows.

ब्रह्माधिगमिकम्—अधिगमः (= प्राप्तिः) प्रयोजनम् अस्य इति । आधिगमिकम्—अधिगम + ठक् by the rule 'तदस्य प्रयोजनम्' । ब्रह्मणः आधिगमिकम् ; subservient to the attainment of Brahman (Veda).

तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

Prose. विविधैः तपोविशेषैः (= नियमकलापैः), विधिचोदितैः ब्रतैश्च सरहस्यः कृत्स्नो वेदः द्विजन्मना अधिगन्तव्यः ।

(क) संस्कृतः for संस्कृतशरीरः—All except A.

Bengali. विविध नियमानुसारे एवं विहित व्रतमग्नौ पानन करिशा उपनिषदाङ्गं संवर्धितं संप्रति वेद विज्ञातिरु अथाग्नं करा कर्तव्यं ॥ १७६ ॥

English.—By the different kinds of austerities and by the various vows prescribed, the entire Veda with its esoteric portions should be studied by a twice-born man. 165.

Kulluka. अध्ययनाङ्गत्वमेव अस्य (क) स्पष्टयति (1)—तपोविशेषैरिति । 'तपोविशेषैः' नियमकलापैः, 'विविधैः' बहुप्रकारैः (ख) 'अध्ययमानस्त्वाचानः' [मनु—२।७०] इत्यादिना उक्तैः, 'संवर्धितमांस्तु नियमान्' [मनु—२।१७५] इत्यादिना वक्ष्यमाणैरपि, व्रतैश्च—उपनिषन्महानामिकादिभिः (२), विविधदेशितैः स्वगृह्यविहितैः (३), समयो वेदः मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कः अध्येतव्यः । 'रहस्यम्' उपनिषत्, तस्य प्राधान्यखापनाय पृथङ्निर्देशः (४) ॥ १६५ ॥

Kulluka Explained.

1. अध्ययनाङ्गत्वम् &c.—The author now shows clearly how these (rules of conduct—तपस्) are subservient to study.

2. व्रतैश्च &c.—The व्रतस्य are उपनिषत्, महानामिक, &c.

[During the period of Brahma-charya, a Brahma-chārin was required, in order to go through particular portions of the Veda, to observe the following व्रतस्य, viz., सावित्र, गोदानिक, आदित्य, ज्येष्ठ-सामिक, उपनिषद् and महानामिक ।—Gobhila Grihya, III, 1, 28 ; III. 2. 1.]

3. स्वगृह्यविहितैः—Enjoined in one's own गृह्य ।

4. रहस्यम् &c.—रहस्य means उपनिषत् । It has been specially mentioned to indicate its importance.

Notes.

तपोविशेषैः—ऋक्छान्दायणादिभिः—Medh.

सरहस्यः—See Sl. 140.

(क) अस्य—Omitted in all except A.

(ख) च—Added after बहुप्रकारैः in all except A.

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तपस्यन् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहीच्यते ॥ १६६ ॥

Prose. द्विजोत्तमः (= द्विजः) तपः तपस्तप (= चरितुम् इच्छन्) वेदमेव सदा अभ्यस्येत् । [यस्मात्] वेदाभ्यासः हि (= एव) विप्रस्य (= विप्रादेः) इह [लोके] परं तपः उच्यते ।

Bengali. द्विजाति तपश्चरणेन ईच्छा करिष्या वेद सर्वादा वेदई अभाजिन करेन । कारण वेदाभाजिनई द्विजातिर सभक्ते ईहनोके प्रकृष्टे तपः बलिना उक्त ईईना थाके ॥ १७७ ॥

English.—Let a twice-born man desiring to perform austerities, constantly repeat the Veda ; for, the study of the Veda is declared to be in this world the best austerity for a twice-born man. 166.

Kulluka. वेदमेवेति । यत् नियमानामङ्गत्वं उक्तं तत् कृतं स्वाध्यायाभ्ययनमनेन विधत्ते (१) । तपः 'तपस्यन्' चरिष्यन् द्विजः वेदमेव ग्रहणार्थम् आवर्त्तयेत् (२) । यस्मात् (क), वेदाभ्यास एव विप्रादेः इह लोके प्रकृतं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

Kulluka Explained.

१. यत् नियमानां &c.—The author hereby enjoins the study of the entire Veda to which the नियमस (see Sl. 3) have been stated to be subsidiary. [This explains तपः तपस्यन् of the text, तपस् here meaning नियम ।]

२. आवर्त्तयेत् = आवर्त्तिं कुर्यात् ; should recite.

Notes.

तपः तपस्तप—'तपस्मिच्छन् तपःस्थाने वेदाभ्ययनमेव कुर्यात्' ।—Rāgh.

तपस्तप—तप + शब्द, लट्: स्थाने । 'कर्म्मकर्तृत्वस्य अविवक्षितत्वात् परस्मैपदम्' । See Notes on तप्यते तपः in the next Sloka.

द्विजोत्तमः = ब्राह्मणः, but here it stands for द्विजः in general.

(क) तस्मात्—A, B, M, P, V.

आ ह्यैव स नखाग्रभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्वरपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

Prose. यः द्विजः स्रग्वी (श्रियुक्तव्रतः इत्यर्थः) अपि अन्वहं शक्तिः स्वाध्यायम् अधीते सः ह आ नखाग्रभ्यः एव परमं तपः तप्यते ।

Bengali. যে দ্বিজ (ব্রহ্মচারীর নিয়ম লঙ্ঘন পূর্বক কচিং) মালাধারী হইয়াও প্রতিদিন যথাশক্তি বেদাধ্যয়ন করেন তিনি (শিরঃকিরীট হইতে) পাদনখাও পর্য্যন্ত অর্থাৎ সর্বদেহব্যাপী উৎকৃষ্ট তপশ্চরণ করেন বলিতে হইবে ॥ ১৬৭ ॥

English.—A twice-born man who, though (sometimes even) wearing garlands, repeats the Veda daily to the utmost of his ability, is held to practise the best austerity down to the tips of the nails (of his feet) i. e. perfectly.

Kulluka. आहैवेति । स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् (1) । ह-शब्दः परम-शब्दमिहितस्यापि (क) प्रकर्षस्य अतिशयसूचकः (ख) (2) । स द्विजः 'आ नखाग्रभ्य एव' चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृततमं तपस्तप्यते, यः 'स्रग्वी अपि' कुसुम-मालाधारी अपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्रग्वी अपि इत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारि-नियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति (3) । तप्यते इति 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' [पा-३।१।८] इति यगात्मनेपदे भवतः (4) ॥ १६७ ॥

Kulluka Explained.

1. स्वाध्याय &c.—This is a praise of the study of Veda.
2. ह-शब्दः &c.—The word ह denotes excess of the excellenc (of penance) which has already been denoted by the word परम ।
3. स्रग्वी अपि &c.—By the expression स्रग्वी अपि the author means 'even the violation of any rules of Brahma-charya' for the sake of वेदाध्ययन । This is put by way of praising (स्तुत्यर्थम्) the study of Veda.

(क) परमशब्दमिहितस्यापि—M, P, V.

(ख) अतिशय—Omitted in M, P, V.

4. तप्यते इति &c.—In the form तप्यते, यक् and आत्मनेपद are enjoined by the rule तपः तपःकर्म्मकस्यैव—The root तप् takes यक् and आत्मनेपद when it has the word तपम् as its object.

Notes.

आ—This is connected with नखाग्रैः ।

ह—(i) Denotes excess (of तपः)—Kull. (ii) पादपूरणे ।

आ नखाग्रैः—(From the crown of his head) down to the tips of the finger-nails of his feet. Hence, from top to toe ; i.e., perfectly.

सग्वी—सज्ज + विन् (अख्यर्थे)—१ मा, एकवचनम् । One who uses garlands of flowers ; hence, one who leans to luxury. Thus, सग्वी अपि = one who even violates any rules of Brahma-charya.

तप्यते तपः—तप + लट् ते—कर्तृवाच्ये (कर्म्मकर्तृवत् व्यवस्था) । The root तप् takes यक् and आत्मनेपद when it has the word तपम् as its object—‘तपः तपःकर्म्मकस्यैव’ । See Kull. 4. Also, see below.

Change of Voice. आ ह्येव तेन नखाग्रैः परमं तपः तप्यते—इत्यादि ।

N. B. The voice in तप्यते, although looks like कर्म्मकर्तृवाच्य as in पच्यते औदनः, is pure कर्तृवाच्य । The mode of changing the voice in the two cases should be carefully distinguished.

Some hold that the voice in sentences like औदनः पच्यते (स्वयमेव)—where the object is put as the subject of the verb—cannot be changed. But according to Pānini's school which regards the so-called कर्म्मकर्तृवाच्य in औदनः पच्यते (स्वयमेव) as nothing but a phase of कर्तृवाच्य (with merely the signs of कर्म्मवाच्य in the verb), the voice *can* be changed into भाववाच्य as is the case with all other अकर्म्मक verbs. Thus, औदनः पच्यते (स्वयमेव) can be expressed as औदनेन पच्यते स्वयमेव । Now, in the present case, there is something more to be noticed. Here तप्यते does not mean सन्नापयति but अर्जयति । The sense being thus altogether different from that in the कर्म्मकर्तृवाच्य the object तपः remains in द्वितीया unchanged, and the यक् and आत्मनेपद cannot

be had by the general rule कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः which is (generally) applicable to cases where a transitive verb is used intransitively, but by a special rule, viz. 'तपः तपःकर्मकस्यैव'। Hence, the voice in the sentence स तप्यते तपः which is in *pure* कर्तृवाच्य with the object present, cannot be changed into भाववाच्य but into कर्मवाच्य ।

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

Prose. यः द्विजः वेदम् अनधीत्य अन्यत्र अमं कुरुते स जीवन् एव आशु सान्वयः शूद्रत्वम् गच्छति ।

Bengali. যে দ্বিজ বেদাধ্যয়ন না করিয়া অশু শাস্ত্রে পরিশ্রম করেন তিনি যেতি শীঘ্র জীবদ্দশাতেই শূত্রপোষাদিসহ শূত্র হইয়া পড়েন ॥ ১৬৮ ॥

English.—The twice-born man who, not having studied the Veda, applies himself to any other (worldly studies), soon falls with his descendants, even while living, to the condition of a S'ūdra. 168.

Kulluka. योऽनधीत्य इति । यो द्विजः वेदमनधीत्य 'अन्यत्र'—अर्थशास्त्रादौ (१), 'अमं' यत्नातिशयं करोति, स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसहितः (२), शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः (३) । अतएव शङ्खलिखितौ—'न वेदमनधीत्य अन्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' (४) ॥ १६८ ॥

Kulluka Explained.

1. अन्यत्र—अर्थशास्त्रादौ—Elsewhere, viz., in Economics, &c.
2. पुत्रपौत्रादिसहितः—[This is the synonym of सान्वयः.]
3. वेदम् अनधीत्यापि &c.—The study of Smṛiti and Vedāṅga is not (hereby) contradicted. [For authority, see Kull. 4].
4. न वेदम् &c.—Before studying the Veda one should not study any other branch of learning except (अन्यत्र) the Vedāṅga and Smṛiti. N. B. This passage is not found in the printed texts of शङ्ख and लिखित ।

Notes.

सान्वयः—अन्वयेन वंशेन (पुत्रपौत्रादिभिः वंशधरः) सह वर्तमानो यः सः ।

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६८ ॥

Prose. मातुः [सकाशात्] पुरुषस्य ज्ञये (= प्रथमम्) अधिजननं, मौञ्जिवन्धने द्वितीयं, [एवं] द्विजस्य यज्ञदीक्षायां तृतीयं [भवति]—श्रुतिचोदनात् ।

Bengali. मातृनकाशे पुरुषस्य प्रथम जन्म, उपनयनकाले, द्वितीय जन्म एवम् द्विज इत्येवमत्र वस्त्रोक्तकाले अतिथिमात्रानुसारं तृतीय जन्म इत्येवमत्रादि ॥ १६८ ॥

English.—The first birth of a person is from the mother; the second, on taking the girdle of Munja grass (and so forth) i. e. on Upanayana; and a man who has thus been twice born gets a third birth, according to the Vedic texts, on initiation for a (S'rauta) sacrifice. 169.

Kulluka. द्विजानां तत्र तत्र अधिकारश्रुतिः द्विजलनिरूपणार्थमाह (क) (१) —मातुरय इति । मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म, द्वितीयं 'मौञ्जिवन्धने'—उपनयने । 'व्यापौः संज्ञाच्छन्दसोर्वैजलम्' [पा - ६।३।६३] इति ब्रह्मः (२) । तृतीयं ज्योतिष्टोमादि-यज्ञदीक्षायां, वेदे श्रवणात् (ख) (३) । तथाच श्रुतिः [ऐतरेय-ब्राह्मण—१।३]—पुनर्वा एतम् ऋत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति" (ग) इति (४) । प्रथम-द्वितीय-तृतीय-जन्मकथनं च इदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्य एव यज्ञदीक्षायामव्यधिकारात् (५) ॥ १६८ ॥

Kulluka Explained.

१. द्विजानां &c.—As (in perusing this work) we come across statements to the effect that the twice-born castes are eligible for such and such (तत्र तत्र) privileges, the author says this to determine the character of the twice-born people.

(क) निरूपणम् for निरूपणार्थम्—A.

(ख) वेदश्रवणात्—All except A.

(ग) The श्रुति appears in various forms in the various Mss. of Kull. as well as in other commentaries. The correct text has been given above.

2. व्यापोः &c.—[In the form मौञ्जिवन्धन] the long ई of मौञ्जी has been shortened by the rule व्यापोः &c. which means—The long vowels of ज्ञौ and आप् are irregularly shortened in a proper name, and in the Vedas. [Cf. रेवतिपुत्रः, अजक्षीरम्, &c.]

3. वेदे श्रवणात्—As we have it in the Veda.

4. पुनर्वा &c.—The priests make him whom they initiate (by means of the Dīkshā ceremony) to be an embryo again, (i.e. they produce him anew).

5. प्रथम &c.—This statement of the first, second and third births is for the praise of the *second* birth, because only he who is *twice*-born, is entitled even to an initiation in a sacrifice.

Notes.

मातुः = मातुः सकाशात्—अपादाने ५मी ।

मौञ्जिवन्धन—The taking of मौञ्जी (=मैखला) is a necessary condition of उपनयन । Hence, मौञ्जिवन्धन means उपनयन । For the shortness of the ई in मौञ्जिवन्धन, see Kull. 2.

दीक्षा—Initiation.

तत्र यद्व्रज्जन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥१७०॥

Prose. तत्र (=तत्र त्रिषु जन्मसु) [मध्ये] अस्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् यत् व्रज्जन्म तत्र सावित्री अस्य माता आचार्यस्तु पिता उच्यते ।

Bengali. উক্ত তিনটি জন্মের মধ্যে মৈখলা-বন্ধন-চিহ্নিত যে উপনয়নরূপ দ্বিতীয় জন্ম সেই জন্মে গায়ত্রীই মাণবকের মাতা এবং আচার্য্যই তাহার পিতা বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৭০ ॥

English.—In the second of those (three births) viz. in the Vedic birth which is characterised by the investiture with the

girdle of Munja grass (and so forth), the Gáyatrī is said to be his mother, and the A'chárya his father. 170.

Kulluka. তত্রৈতি । তেযু বিযু জন্মসু মধ্যৈ যদেতৎ ব্রহ্মযজ্ঞার্থং জন্ম—
উপনয়নসংস্কাররূপং, মৈত্ৰলাবস্তনোপলভিতং, তত্র অস্য মাণবকস্য সাবিত্রী মাতা,
আচার্য্যঃ পিতা, মাতাপিতৃসম্পাদ্যত্বাৎ জন্মনঃ (১) ॥ ১৩০ ॥

Kulluka Explained.

১. মাতাপিতৃ &c.—[The father and the mother of this peculiar birth are traced here] as a birth is (always) brought about by a father and a mother.

Notes.

ব্রহ্মজন্ম—ব্রহ্মযজ্ঞার্থং জন্ম, মধ্যপদলোপী কৰ্মধারয়ঃ ।

মৌজীবস্তনম্—Here, unlike in the preceding Sloka, the ई is not shortened. The word बहुलम् in the rule (quoted under the preceding Sloka) means—

ক্চিৎ প্রবৃতি: ক্চিদপ্রবৃতি:, ক্চিদ্বিভাষা ক্চিদন্যদেব ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य, चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥

সাবিত্রী—গায়ত্রী । See Sl. 39.

বেদপ্রদানাচাৰ্য্য পিতরং পরিচক্ষতে ।

ন হ্যস্মিন্ যুজ্যতে কৰ্ম্ম কিञ্চিদা মৌজীবস্তনাৎ ॥১৩১॥

Prose. বেদপ্রদানাৎ আচার্য্য পিতরং পরিচক্ষতে । আ মৌজীবস্তনাৎ
কিञ্চিৎ (কিমপি) কৰ্ম্ম অস্মিন্ (= মাণবকে) ন হি যুজ্যতে ।

Bengali. বেদ প্রদান হেতু আচার্যকে পিতা বলে । (কারণ, বেদ প্রদান দ্বারা তিনি পিতার স্থায় মহোপকার সম্পাদন করেন) । কারণ, মৌজীবস্তন অর্থাৎ উপনয়নের পূর্বে কোন (বিশেষ) শাস্ত্রীয় কর্ম্মেই মাণবকের অধিকার জন্মে না ॥ ১৩১ ॥

English.—They call the A'chárya the pupil's father, because he gives the Veda (and benefits the pupil like the father). For, the Brahma-chárin is not eligible for any (sacred) rite before the investiture with the girdle of Munja grass (and so forth). 171.

Kulluka. वेदप्रदानादिति । वेदाध्यापनात् आचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृवत् सहोपकारफलत्वात् (क) गौणं (१) पितृत्वम् । सहोपकारमेव दर्शयति—न ह्यस्मिन्निति । यस्मात्, 'अस्मिन्' माणवके, प्रागुपनयनात् किञ्चित्कर्मा—श्रुतं स्मार्त्तं च, न सम्भव्यते । न तत्र अधिक्रियते इत्यर्थः (२) ॥ १७१ ॥

Kulluka Explained.

1. गौणम्—Secondary (because based on mere analogy).
2. न तत्र &c.—That is to say, he is not eligible for that.

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद् यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

Prose. [आ मौञ्जिवन्धनात्] स्वधानिनयनात् [मन्वात्] ऋते ब्रह्म न अभिव्याहारयेत् । यावत् वेदे न जायते तावत् हि शूद्रेण सप्तः [भवति] ।

Bengali. अग्रपनीत बाङ्गि आङ्गनिष्पादक मन्त्र बातीत अग्नर कोन वेदमन्त्रहे उक्ताग्र कश्चित् ना । काग्र, वैदिक कर्मग्र पूर्व दिक् शूद्र जुना धारकन ॥ १७२ ॥

English.—He (who has not been initiated) should not utter any Vedic text excepting those required for the performance of funeral rites. For, he is like unto a Śūdra before he is born in (i. e., receives) the Veda. 172.

Kulluka. नाभिव्याहारयेदिति । आ मौञ्जिवन्धनादिति अनुवर्त्तते (१) । प्रागुपनयनात् वेदं न उच्चारयेत् । स्वधा-शब्देन आहुमुच्यते (२) । तत् (ख) निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन (३) तद्वर्जयित्वा ।—मृतपितृको नरः आह्वादी (ग) मन्त्रानुच्चारयेत् (घ), तद्वातिरिक्तं वेदमन्त्रं (ङ) नोदाहरेत् (४) । यस्मात्, यावत् 'वेदे' सावित्रां (च) न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

(क) फलात् for फलत्वात्—All except A.

(ख) तत्—Omitted in A, B, M, P, V.

(ग) नवआह्वादी for नरः आह्वादी—All except A.

(घ) मन्त्रं नोच्चारयेत्—B, M, P, V.

(ङ) वेदम्—All except A.

(च) सावित्राम्—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

1. आ मौञ्जिवन्धनात् इति &c.—[The sense of the expression] आ मौञ्जिवन्धनात् occurring in the preceding Sloka is continued here also.

2. स्वधा-शब्देन &c.—The word स्वधा means श्राद्ध ।

3. निनीयते &c.—[This is the exposition of the word निनयन । मन्त्रजातम् means मन्त्रसमूहः] ।

4. मृतपितृकः &c.—A fatherless person is entitled to utter (Vedic) Mantras in a S'rāddha, &c. Vedic Mantras besides those he should not utter.

Notes.

स्वधा—स्वधा (अव्ययम्) is the term that is uttered at the time of offering oblations to the *Manes* (पितृसः). Here it stands figuratively for श्राद्ध itself.

अभिव्याहारयेत्—अभि - वि - आ - ह + णिच् (स्तार्थे) + लिङ् यात् ।

स्वधानिनयनात्—निनीयते निष्पाद्यते अनेन इति निनयनम् = मन्त्रः । स्वधा इत्यस्य निनयनं, स्वधानिनयनं, तस्मात् । 'ऋते'योगे प्रसी ।

यावद् वेदे न जायते—यावत् ब्रह्मजन्म न भवति । The printed भविष्य-पुराण reads यावद्देदी न जायते ।

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥१७३॥

Prose. कृतोपनयनस्य अस्य व्रतादेशनम्, क्रमेण विधिपूर्वकं ब्रह्मणो ग्रहणं चैव इष्यते ।

Bengali. माथवक उपनीत हईवार पर ताहार प्रति निग्रमपालन एव न ब्रह्म-क्रमे विधिपूर्वक वेदाधारन उपदिष्ट हईया थाके, (उपनीत हईवार पूर्वे उपदिष्ट हर ना) ॥ १७३ ॥

English.—It is after the student has been initiated that he is instructed to observe the vows and to master the Vedas duly according to the prescribed rules and in proper order. 173.

Kulluka. ऋतोपनयनस्येति । यस्मादस्य माणवकस्य 'समिधमाधेहि' 'मा दिवा स्वाप्सौ' इत्यादिब्रतादेशनं, वेदस्य अध्ययनं सन्तब्राह्मणक्रमेण (I), 'अध्ययमाण-स्वाचान्तः' [मनु—२।७०] इत्यादिविधिपूर्वकम् उपनीतस्य उपदिश्यते, तस्मादुप-नयनात् पूर्वं न वेदमुदाहरित् ॥ १७३ ॥

Kulluka Explained.

I. सन्तब्राह्मणक्रमेण—[This is the meaning of the word क्रमेण]
Firstly, the Mantras, and then the Brāhmanas—in this order.
See Notes.

Notes.

ब्रतादेशनम्—आदेशनम् = आदेशः । ब्रतानाम् आदेशनम् ।

क्रमेण—Kull., following Gov., takes this word with ब्रह्मणी ग्रहणम् only. Medh. takes it easily—with both the items, viz. ब्रतादेशनम् and ब्रह्मणी ग्रहणम्, and observes that in Sl. 69, 70 the following order of instructions after उपनयन has been enjoined—शौच, आचार and अध्ययन ; but here ब्रतादेशन i. e. the वैविध्य vows, &c., are said to precede the अध्ययन ।

यद् यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तत्तस्य (क) व्रतेष्वपि ॥१७४॥

Prose. यस्य यत् चर्म विहितं, यत् सूत्रं, या च मेखला, यो दण्डः, यत् च वसनं, तस्य व्रतेषु अपि तत् तत् [विहितम्] ।

Bengali. उपनयनकाले ये वस्त्राचारौ पके ये चर्म, ये सूत्र, ये मेखला, ये दण्ड एव ये वसन विहित, সেই वस्त्राचारौ তাঁহার (গোদানাদি) ব্রত কালেও সেই সেই পদার্থ সেই সেই রূপ ধারণ করিবেন ॥ ১৭৪ ॥

(क) अस्य for तस्य—All. Jolly reads तस्य which seems to be the correct reading.

English.—Whatever dress of skin, sacred thread, girdle, staff, and lower garment are prescribed for a student (at the initiation), the like should be used also at the performance of his vows. 174.

Kulluka. यद्यस्येति । यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्म-सूत्र-मेखला-दण्ड-वस्त्राणि उपनयनकाले गृह्येण विहितानि, गोदानादिव्रतेषु अपि तानि एव (क) भवान् कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

Notes.

यद् यस्य विहितं चर्म—Sl. 41 ; सूत्र—Sl. 44 ; मेखला—Sl. 42, 43 ; दण्डः—Sl. 45 ; वसनं—Sl. 41.

सेवेतेमांसु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः ॥१७५॥

Prose. ब्रह्मचारी गुरौ वसन् इन्द्रियग्रामं संनियम्य आत्मनः तपोवृद्धार्थम् इमान् तु नियमान् सेवेत ।

Bengali. ब्रह्मचारी गुरुकुले वास करिष्ये इन्द्रियग्रामं पूर्वकं खीनं तपोवृद्धिर्न निमित्तं एवै गुरुन नियमं पालनं करिष्येति ॥ १७५ ॥

English.—A Brahma-chārin should, residing with his Guru and controlling the host of his senses, practise these rules in order to increase his spiritual merit. 175.

Kulluka. सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन् इन्द्रियसंयमं कृत्वा आत्म-गतादृष्टवृद्धार्थम् (ख) (I) 'इमान्' वक्ष्यमाणान् (ग) नियमान् अनुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

Kulluka Explained.

1. आत्मगतादृष्टवृद्धार्थम्—To increase the merit belonging to himself. [Merit is called अदृष्ट because it cannot be seen with physical eyes.]

(क) तानि एव—Omitted in all except Bk, M, P, V.

(ख) अनुगत for आत्मगत—V.

(ग) वक्ष्यमाणान्—Omitted in all except A.

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

Prose. नित्यं स्नात्वा शुचिः सन् देवर्षिपितृतर्पणं देवताभ्यर्चनं समिदाधानं च कुर्यात् ।

Bengali. ब्रह्मचारी निता शानोछे .शुचि इहैशा देव, ऋषि ओ पित्रुगणेर तर्पण, देवतापूजन एवम् (सांझकाले ओ प्रातःकाले अग्निष्ठे) समिदाधान करिबेन ॥ १७६ ॥

English.—Every-day having bathed, and being purified, he should offer libations of water to the gods, sages and Manes, worship (the images of) the gods, and (duly) offer Samidhs to the fire (every morning and evening). 176.

Kulluka. नित्यमिति । प्रत्यहं स्नात्वा शुचिः (क) देवर्षिपितृभ्य उदकदानं “प्रतिमादिषु” हरिहरादिवपूजनम्, सायं प्रातश्च समिद्धीम् कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः (1) । अतएव वैयायनः [१।२।३८]—‘नासु स्नाधमानः स्नायात्’ (2) । विष्णुना अत्र ‘कालद्वयम् अग्निषेकाग्निकार्य-करणम् (ख), असु दण्डवन्मज्जनम्’ [विष्णु—२८ अः] इति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नान-मुपदिष्टम् (3) ॥ १७६ ॥

Kulluka Explained.

1. यस्तु &c.—The prohibition of bathing for the Brahma-chārin in the code of Gautama (ch. II) is to be taken as referring to a luxurious bath only. [So, the reference to a (simple) bath here is not out of place.]

2. नासु &c.—(A Brahma-chārin) should not bathe in waters with luxury.

3. विष्णुना अत्र &c.—Two baths have been prescribed by Vishnu who has, in this connection, said that bathing, and attendance on fire should be performed twice (daily). [The A'yurveda, also, prescribes two baths for every healthy man.]

(क) शुचिः—Omitted in all except A.

(ख) कार्यकारणम्—B, Bg, Bh, G.

Notes.

सनिदाधानम्—समिधाम् आधानम् । See Notes on अग्निपरिक्रिया (Sl. 67) and अग्नीन्वनम् (Sl. 108).

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं मात्स्यं रसान् स्त्रियः ।

शुक्तानि (क) चैव (ख) सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

Prose. मधु मांसं च गन्धं मात्स्यं रसान् स्त्रियः सर्वाणि चैव शुक्तानि प्राणिनां चैव हिंसनम् वर्जयेत् ।

Bengali. (उक्तशत्रौ) मधु, मांस, शक्ति जवा, मांज, गुड़ानि उग्रम पदार्थ, ज्योत्स्नर्ग, तथादि कुछ एव प्राणिहिंसा वर्जन करिवेन ॥ १११ ॥

English.—He should abstain from honey, meat, perfumes, garlands, foods and drinks of strong taste, women, all substances that have turned acid, and from doing injury to creatures 177.

Kulluka. वर्जयेदिति । चौद्रं मांसं च न खादेत्, 'गन्धं' च कर्पूर-चन्दन-कसूरिकादिं (ग) (1) वर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथासम्भवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम् (2) । मात्स्यं च न धारयेत् । उद्विक्तरसान् (3) च गुडादीन् न खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदक-वासादिना च अस्त्रतां यानि (घ) तानि 'शुक्तानि' (4) न खादेत् । प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

Kulluka Explained.

1. कसूरिका—Musk.

2. एषां च गन्धानाम् &c.—The use of these scents is prohibited according to propriety. Thus, some are prohibited to be *eaten*, some to be *applied* as ointments, and so forth.

(क) शुक्तानि—B, M.

(ख) यानि for चैव—All. But Jolly reads चैव which seems to be the reading of at least Medh. and Gov.

(ग) —कसूरिकादि—M, P, V.

(घ) अस्त्रयन्ति—All except A.

3. उद्विक्तरसान् च &c.—रस means those (articles of food) the taste of which is very strong, e.g., गुड़. &c.

4. यानि &c.—Articles of non-acid taste which acquire an acid flavour when stale, or after being kept in water, &c., are called शुक्त ।

Notes.

वर्जयेत्—‘उपभोगार्थं मांसादिप्रतिषेधः, न औषधार्थः’ ।—Gov.

मधु—We might take it in the sense of मद्य, but that is a thing which is elsewhere more emphatically prohibited for a द्विज not only during Brahma-charya but always. Honey, however, falls within the category of रस but is separately mentioned for the sake of emphasis.

शुक्तानि चैव सर्वाणि—On the strength of the word सर्वाणि Medh. proposes to include here the secondary शुक्तस i. e., harsh words also ; cf. Gautama—शुक्ता वाचः—(गीतम्, २, where, however, शुक्ता वाचम् is a variant).

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षोरुपानच्छतधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीतवादनम् (क) ॥१७८॥

Prose. [ब्रह्मचारी] अभ्यङ्गम्, अक्षोः अञ्जनम्, उपानच्छतधारणम्, कामं, क्रोधं च, लोभं च, नर्त्तनं, गीतवादनम् [च वर्जयेत्] ।

Bengali. ब्रह्मचारी—तेजनाभ्यास, चक्षुर अञ्जन, पांशुकां ओ छत्रधारण, काम, क्रोध, लोभ, नर्त्तन, गीत ओ वाद्य बर्त्तन करिवेन ॥ १७८ ॥

English.—[He should abstain from] smearing the body with oil, collyrium for the eyes, use of shoes and of umbrella, greed, anger, covetousness, dancing, singing and playing on musical instruments. 178.

(क) गीतवादने—A.

Kulluka. अश्वङ्गमिति । तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्षणम् (१), कज्जलादिभ्यश्च चक्षुषोरञ्जनं, पादुकायोष्कवस्य (क) च धारणम्, कामं मैथुनातिरिक्त-विषयाभिलाषातिशयम्, मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् (२) । क्रोध-लोभ-मद-मृत्यु-गीत-वीणापणवादिवादनानि (ख) (३) वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

Kulluka Explained.

१. तैलादिना &c.—[This is the explanation of अश्वङ्गम्] ।
२. कामम् &c.—Here काम means excess of desire other than that for sexual intercourse, as sexual intercourse has already been forbidden by the word स्त्रियः (in the preceding Sloka).
३. वीणापणवादि &c.—[पणव is a vocal instrument ; it is a small drum or tabor].

Notes.

उपानच्छेदधारणम्—उप - नष्ट + क्त्विप् - कर्मेणि । नष्टिहतिवृषीत्यादिना 'उप' इत्यस्य दीर्घत्वम् । उपानहौ च क्वं च इति उपानच्छेदम्—'जातिरग्राणिनाम्' इति एकवक्तावः । तस्य धारणम् ।

गीतवादनम्—The dual number would be more accurate here as the members of the compound are not द्व्यजातिसः । The singular number, however, is not rare in such cases. To take it as a सञ्चयपदलोपी compound will not be quite consistent with the sense here.

द्यूतं च जनवादं च परिवारं तथाऽनृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी] द्यूतं च, जनवादं च, परिवारं, तथा अनृतं, स्त्रीणां च प्रेक्षणात्मसु, परस्य च उपघातम् [वर्जयेत्] ।

(क) पादुकायाः—All except A.

(ख) वीणादिवादनानि—A. वीणावादनानि—P ; वीणापणवादि—All except A, P.

Bengali. [ब्रह्मचारी] अकादिक्रीड़ा, निरर्थक कलह, परनिन्ता, मिथाकथन, स्त्रीलोकैर वर्जनं ও আলিঙ্গন এবং গরের অপকার বর্জন করিবেন ॥ ११९ ॥

English.—[A Brahma-chárin should abstain from] gambling, idle disputes, calumniating others, (speaking) falsehood, looking at and touching women, and (doing) harm to others. 179.

Kulluka. द्यूतं चेति । अक्षादिक्रीडां, जनैः सह निरर्थकं वाक्कलहं (क), परस्य च दोषवादं, मृषाभिधानं, स्त्रीणां च मैथुनेच्छया सानुरागेण [अनुरागेण ?] प्रेक्षणालिङ्गने, परस्य च अपकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

Notes.

जनवादः—(i) Idle disputes—Kull. ; or (ii) gossiping.

प्रेक्षणात्मन्—प्रेक्षणं च आत्मन्ः (= आलिङ्गनं) च इति प्रेक्षणात्मन् । अद्रव्यवाचित्वेऽपि जातिरप्राणिनाम् इति समाहारः, आर्षत्वात् । आत्मन्ः—आङ्-लभ + घञ् - भावे ; 'लभेच्च' इति मुनागमः ।

उपघातः—उप - हन + घञ् - भावे ।

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।

कामाद्भि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

Prose. सर्वत्र एकः [एव] शयीत, क्वचित् रेतः न स्कन्दयेत् । कामात् हि रेतः स्कन्दयन् आत्मनो व्रतं हिनस्ति ।

Bengali. [ब्रह्मचारी] सर्वत्र एकाकी शयन करिবেন । कथनও স্বীয় বীৰ্যপাত করিবেন না । যে ব্রহ্মচারী কামবশতঃ স্বীয় বীৰ্যপাত করেন তিনি স্বকীয় ব্রহ্মচর্যব্রত ভঙ্গ করেন (এবং আশ্রমচিহ্ন হন) ॥ ১৮০ ॥

English.—He should lie always alone. He should never emit his seminal fluid. For, he who voluntarily emits his seminal fluid, breaks his own vow. 180.

Kulluka. एक इति । सर्वत्र—नीचशय्यादी (1) एकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेत् । यस्मात्, इच्छया स्वसेहनात् शुक्रं पातयन् स्वकीयव्रतं नाशयति । व्रतलोपे च अवकीर्ण-प्रायश्चित्तं कुर्यात् (2) ॥ १८० ॥

(क) निरर्थकवाक्कलहं—All except A.

Kulluka Explained.

१. सर्वत्र—नीचशय्यादी—Everywhere, viz., in a low bed, &c., (that may be used by a Brahma-chárin).

२. व्रतक्षीपि च &c.—If the vow (of Brahma-charya) is violated, the boy should perform the penance prescribed for an अवकौर्षिन् । [For अवकौर्षि-व्रत, see under Sl. 187).

Notes.

सर्वत्र—जनाकौर्षेऽपि,—Nár. For Kull., see Kull. १.

क्षीपित्—अयोनी अपि ।

स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वा कर्मसंचयित्वा त्रिः पुनर्मांमित्युचं जपेत् ॥ १८१ ॥

Prose. द्विजः ब्रह्मचारी अकामतः स्वप्ने शुक्रम् सिद्धा स्नात्वा अकम् अर्चयित्वा 'पुनर्मां' इति वचं त्रिः जपेत् ।

Bengali. ब्रह्मचारी केवल १९ वर्षे शुद्धपात होइने তিনি ज्ञान करिष्य। श्रद्धापूर्वक
पूजा करिबेन এবং 'पुनर्मां' इति वचं अर्थात् 'आमां' इति वचं आमां निकट पुनर्मां
करिष्य। आमां' इति वचं श्रद्धापूर्वक १९ वर्षे १८१ ॥

English.—A twice-born student, if he involuntarily gets his seed emitted during sleep, must, after bathing and worshipping the sun thrice mutter the Rik which begins with 'पुनर्मां' (=may my strength return to me). 181.

Kulluka. स्वप्ने इति । ब्रह्मचारी स्वप्नादौ अनिच्छया रेतः सिद्धा कृतस्नानः
'चन्दनायनलेपन-पुष्प-धूपदिभिः' लब्धसम्पत्त्या 'पुनर्मां' इति वचं (१) इत्येताम् वचं
वारत्रयं पठेत् ।—इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

Kulluka Explained.

१. पुनर्मां ऐतु (= आ + एतु) इन्द्रियम्—May my Indriya return to me. [The Rik, as quoted in Mánava Grihya, runs thus—

पुनर्मांमैल्लिन्द्रियं पुनरायुः पुनर्ममः ।

पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु माम् ॥

अथो यथेने विष्णासो अथयो यथास्थानं कल्पयन्मामिहैव ॥

In slightly different forms, the Rik occurs in Brihadāranyaka 6, 4, 5 and Atharva-Veda 7. 69. 1.

Notes.

खप्रे=खप्रादौ । 'यदि असुप्तस्यापि कथञ्चित् अनिच्छया स्वमलामृगवयववत् प्रचरति शुक्रं, तत्रापि एतदेव प्रायश्चित्तम्' ।—Medh.

अकामतः—For a case of कामतः, see the preceding Sloka.

त्रिः—त्रि+सुच् । Thrice.

पुनर्नामित्युचम् (=पुनर्नाम् इति ऋचम्)—The Rik which begins with पुनर्नाम् ।

उदकुम्भं सुमनसो गोशक्लमृत्तिकां कुशान् (क) ।

आहरेद् यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी आचार्यस्य कृते] उदकुम्भं, सुमनसः, गोशक्लं, मृत्तिकां, कुशान् यावदर्थानि आहरेत्, भैक्षं च अहरहः चरेत् ।

Bengali. [ब्रह्मचारी] जलेन कमलौ, पुष्प, गोमय, मृत्तिका एव कुश (हेतुनि) आचार्येण धर्मोक्तान्तरां आहरणं करिबेन, एव प्रतिदिन षडङ्क मंथनं करिबेन, (एकदिन भिक्षा करिषां तद्वारा एकाधिक दिन वापन करिबेन ना) ॥ १८२ ॥

English.—A student should collect pitcher-fuls of water, flowers, cow-dung, earth and Kus'a-grass, &c., as much as may be required (by his preceptor) and should beg alms *daily*. 182.

Kulluka. उदकुम्भमिति । उदककलश-पुष्प-गोमय-मृत्तिका-कुशान् यावदर्थानि—यावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य, तावन्ति (ख), आचार्यार्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमपि अविवक्षितम् (१) । प्रदर्शनार्थं (ग) चैतत् । अन्यदपि आचार्योपयुक्तमुपहरेत् (२) । भैक्षं च प्रत्यहम् अर्जयेत् ॥ १८२ ॥

(क) गोशक्लमृत्तिकाकुशान्—All except A. But this will not easily allow us to have neuter gender in यावदर्थानि ।

(ख) तावत्—B.

(ग) प्रदर्शनं चैतत्—All except A.

Kulluka Explained.

१. अतएव &c.—Therefore (i.e. on the strength of the word यावदर्थाणि) the singular number in उदकुम्भम् is not to be emphasised. [N. B. The other singular words, e.g. मृत्तिका, are not mentioned here as they do not admit of numbering.]

२. प्रदर्शनार्थं &c.—This is only illustrative (and not exhaustive. Other things also, which may be necessary for the A'chārya, should be collected.

Notes.

उदकुम्भः—उदकस्य कुम्भः उदककुम्भः उदकुम्भः वा, by the rule 'एकहलादौ पूरयितव्ये अन्यतरस्याम्'—उदक optionally takes the form उद when a word denoting a thing to be filled with water follows, provided the word begins with a single (and not a compound) letter. Thus, उदककुम्भः or उदकुम्भः, but उदकस्याली and उदकपर्वतः । For the declension of the word उदक, see under गोशङ्कत् below.

सुमनसः—Feminine and generally plural. 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्'—इत्यमरः ।

गोशङ्कत्—The word शङ्कत् optionally takes the form शकन् in शस् (द्वितीयाद्याः बहुवचनम्) *et seq.* by the rule 'पठ्नीमास्' &c. Thus, (in शस्) शङ्कन्ति, शङ्कानि ; (in टा) शङ्कता, शङ्कता ; &c. ; &c. The word उदक also optionally takes the form उदन् in these cases. Thus उदकानि, उदानि ; उदकेन, उदना ; &c. ; &c.

यावदर्थाणि—यावान् अर्थः (= प्रयोजनं) येषां तानि—बहुव्रीहिः । The necessity referred to is of the Guru. Gangādhara takes it to be of the Brahma-chārin himself.

The word यावदर्थाणि qualifies all the preceding nouns of which one is neuter and the others are not-neuter. The adjective in such cases is used in neuter and optionally in singular number.—'नपुंसकम् अनपुंसकेन एकवचनं अस्य अन्यतरस्याम्' ।

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरैर्ज्ञैश्च गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

Prose. ब्रह्मचारी प्रयतः [सन्] वेदयज्ञैः अहीनानां, स्वकर्मसु प्रशस्तानां गृहेभ्यः अन्वहं भैक्षम् आहरेत् ।

Bengali. ब्रह्मचारी संयत ७ पवित्र इहैश वेदाध्यायन ७ यज्ञानुष्ठानसम्पन्न एव श्रद्धापूर्वक वाङ्मयवर्गेण गृह इहैते प्रतिदिन भिक्षा संग्रह करिवेन ॥ १८३ ॥

English.—A Brahma-chárin, being self-controlled and pure, should daily beg alms from houses of persons who have not forsaken the Vedic study and the proper sacrifices, and who are famous for following their own (lawful) occupations. 183.

Kulluka. वेदयज्ञैरिति । वेदयज्ञैश्च (क) युक्तानां (ख) स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारो "सिद्धान्न"भिक्षासमूहम् (१) आहरेत् ॥ १८३ ॥

Kulluka Explained.

१. सिद्धान्न &c.—Alms consisting of cooked food. [That cooked alms are begged is also inferred from Manu II, 51, where no reference to further cooking is met with].

Notes.

वेदयज्ञैः अहीनानाम्—This might mean all the twice-born castes, but Gangádhara tells us that the Bráhmaṇas are principally intended here (at least for Bráhmaṇa Brahma-chárin).

Cf. ब्राह्मणानां सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्वण्ये ।

वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्य न कदाचन ॥ आपस्तम्ब, ८१२ ।

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्याप्यन्नमेवात्र शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ आपस्तम्ब, ८१३ ; अत्रि, ३६१ ।

राजानं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् । अत्रि, २८८ ।

अमृतं ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियस्य च ।

वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नान्नरकं व्रजेत् ॥ व्याससंहिता, ४।६६ ।

(क) वेदयज्ञैश्च—All.

(ख) अयुक्तानां—All except A.

N. B. These statements are universal and , as such, refer to Brahma-chārins as well.

স্বকৰ্মসু প্রশস্তাঃ—‘(i) যৈশ্চৈব যজ্ঞৈর্নৈর্ধিকারী নাস্তি, অন্যস্মিন্ শ্রী কৰ্ম্মণি তত্পরাঃ । (ii) অথবা স্বকৰ্ম্মপ্রশস্তাঃ তে উচ্যন্তে যৈ আত্মব্রহ্মী এব সন্তুষ্টাঃ, ন বাহুধিকাদিব্রহ্মত্বপ্রপঞ্জীকৃতঃ’ ।—Medh.

N. B. The former of these two explanations which evidently refers to non-Brāhmanas will be opposed by Gangādhara as far as the primary course (for begging) is concerned. See the quotations above.

গুরোঃ কুলে ন ভিক্ষিত ন জ্ঞাতিকুলবন্সুপু ।

অলামে ত্বন্যগেহানাং পূৰ্ণং পূৰ্ণং বিবৰ্জ্যেত ॥ ১৮৪ ॥

Prose. গুরোঃ কুলে ন ভিক্ষিত, জ্ঞাতিকুলবন্সুপু [চ] ন [ভিক্ষিত] ।
অন্যগেহানাং অলামে তু পূৰ্ণং পূৰ্ণং বিবৰ্জ্যেত ।

Bengali. গুরুবংশে ভিক্ষা করিতে নাই এবং স্বীয় জ্ঞাতিকুলে ও বন্ধুর অর্থাৎ মাতৃলাদির নিকট ভিক্ষা করিতে নাই । ভিক্ষার জন্য গৃহের অভাব হইলে উপরি উক্ত স্থানসমূহের পূর্ব পূর্বটী পরিত্যাগ করিবে, অর্থাৎ পরেরটীর নিকট প্রাপ্তি-সম্ভাবনা থাকিলে পূর্বটীর নিকট ভিক্ষা করিবে না । [যথা—অন্যত্র অভাব হইলে প্রথমতঃ মাতৃলাদির নিকট, সেখানেও অভাব হইলে জ্ঞাতিকুলে, সেখানেও অভাব হইলে তবে গুরুর কুলে ভিক্ষা করিবে । ‘গুরুর কুল’ শব্দে গুরুকে বাদ দিয়া তাঁহার জ্ঞাতিকুলকে বুঝিতে হইবে । কারণ, ভিক্ষা করিয়া যখন গুরুকেই নিবেদন করিতে হইবে তখন সাক্ষাৎ গুরুর নিকট ভিক্ষা করা নিরর্থক] ১৮৪ ॥

English.—A student should not beg alms in the family of his Guru, nor from his (own) kinsmen and other relatives. But if other houses are not available, let him (go to one of those named above, and) avoid in succession those that are mentioned first in order (i.e. take the last-named first) . 184.

Kulluka. গুরোঃ কুল ইতি । আচার্য্যস্য কুলে (ক), সপিণ্ডেষু (খ), বন্সুপু চ—মাতৃলাদিষু, ন ভিক্ষিত । তদৃগৃহব্যতিরিক্ত-ভিক্ষাযোগ্য-গৃহাব্যবস্থায় চ উক্তম্ । পূৰ্ণং পূৰ্ণং ত্যজত ।—ততশ্চ প্রথমং বন্সূন্ ভিক্ষিত । তত্ৰালামে জ্ঞাতীন্ । তত্ৰালামে গুরোরপি জ্ঞাতীন্ (১) ভিক্ষিত ॥ ১৮৪ ॥

(ক) কুলে—Omitted in Bg, G, M, P. (খ) জ্ঞাতিকুলেষু—Bg, G.

Kulluka Explained.

१. गुरोरपि ज्ञातॄन्—[But not from the Guru himself ; the alms being enjoined to be offered to the Guru, begging from the Guru himself would be absurd].

Notes.

न ज्ञातिकुलबन्धु—The words ज्ञाति and बन्धु refer to those of the Brahma-chārin and not, as Prof. Goswami tells us, to those of the Guru. Cf. “‘ज्ञातयः’ ब्रह्मचारिणः पितृपत्न्याः ।... नैवम् अभिसम्बन्धः कर्तव्यः ‘गुरुज्ञात्यादिषु’ इति, गुरोः ‘कुले’ इति कुलशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात्” ।—Medh.

सर्वं वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिग्रस्तांस्तु वर्जयेत् ॥१८५॥

Prose. पूर्वोक्तानाम् असम्भवे वाचं नियम्य प्रयतः [सन्] सर्वं वापि ग्रामं चरेत् । अभिग्रस्तान् तु वर्जयेत् ।

Bengali. पूर्वोक्त अर्थात् वेदवृत्तादि सम्पन्न वाङ्मि गाँगा ना गौले वाक्संयम करिग्रा पवित्र इहेग्रा समग्र ग्रामेई डिक्काचरण करिबे, किन्तु निम्नित (उ पतित) वाङ्मिके परिताग करिबे ॥ १८५ ॥

English.—If there are no virtuous men of the kind as mentioned above (in Sl. 182), let him, being pure and remaining silent (as already instructed), go to each house of the village ; but he should avoid the ill-reputed (and the fallen). 185.

Kulluka. सर्वं वेति । पूर्वं—वेद्यज्ञेहीनानाम् इत्यनेन—उक्तानाम् असम्भवे सर्वं वा ग्रामम् “उक्तगुणरहितमपि” (१) शुचिर्मनौ भिजेत । महापातका-दभिग्रस्तान् (२) त्यजेत् ॥१८५॥

Kulluka Explained.

१. उक्तगुणरहितमपि—[This is adjective of ग्रामम् । It means—] Even if the villagers are without the said qualifications, [i. e. even if they are वेद्यज्ञेहीनः].

2. महापातकादि &c.—Those who are charged with heinous sins.

Notes.

With this verse cf. सार्ववर्णिकं भैक्षचरणम् अभिशस्तपतितवर्जम् ।—
गौतम, २ ।

वाचं नियम्य—The begging formula, of course, is to be uttered.

अभिशस्ताः—As opposed to प्रशस्त । Persons of ill repute. Those persons also who are actually fallen or degraded are meant by this (according to the दण्डप्रूपिकान्याय) ।

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् तामिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

Prose. दूरात् समिधः आहृत्य विहायसि संनिदध्यात्, अतन्द्रितः [सन्]
तामिः (= समिद्धिः) सायं प्रातश्च अग्निं जुहुयात् ।

Bengali. [কোনও ব্যক্তিবিশেষের অধিকৃত নহে] দূরস্থিত (একজন) বৃক্ষ ইহাতে
সমিধ আহরণ করিয়া শূন্য প্রদেশে (অর্থাৎ ঘরের ছায়া ইত্যাদি স্থানে) রাখিয়া দিবে । এবং
সেই সমিধ দ্বারা প্রতিদিন সাঙ্গাকালে ও প্রাতঃকালে অনলস ভাবে অগ্নিতে আহুতি প্রদান
করিতে ॥ ১৮৬ ॥

English.—Having collected Samidhs from afar, let him, un-
wearied, make with them burnt oblations to the fire, both morning
and evening. 186.

Kulluka. दूरादिति । 'दूरात्' दिग्भ्यः (क) (१) “अपरिगृहीत-
वृक्षेभ्यः” (ख) (२) समिध आनीय आकाशे धारणाशक्तेः पटलादौ स्थापयेत् (३) ।
तामिश्च समिद्धिः सायंस्त्रातः अनलसः अग्नौ (ग) होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(क) दूरात् दिग्भ्यः—M, P ; दूरादिभ्यः—B ; दूरादेभ्य (?)—A ; दूरादेव—
Bg, Bh, Bk, G, J.

(ख) परिगृहीतवृक्षेभ्यः—All except Bg, G.

(ग) अनले for अनलसः अग्नौ—All except A.

Kulluka Explained.

1. 'दूरात्' दिग्भ्यः—The word दूरात् means 'from different quarters'.

2. अपरिगृहीतवृक्षेभ्यः—[This is supplied by the commentator.] From trees that are not possessed by any particular individual. [Cf. दूरग्रहणम् अपरिगृहीतदेशीयपलक्षणार्थम् । यामात् किल दूरम् अरण्यं, न च तव कस्यचित् परिग्रहः । अनुपलक्षणे हि दूरार्थे 'कियत् दूरम्' इति अनवस्थितः शास्त्रार्थः स्यात् ।—Medh.]

3. आकाशे &c.—They are to be placed 'on roofs, &c.,' as nothing can be placed on the sky. [पटल = roof.]

Notes.

विहायसि—विशेषेण हयते व्याप्नोति इति असुन् ; अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । 'वा तु पुंस्याकाशविहायसौ' इत्यमरः ।

संनिदव्यात् विहायसि—'विहायसि निधानम् अदृष्टार्थम् इत्याहुः (अदृष्ट = spiritual merit); अन्ये तु ब्रूयते—सम्प्रति आनीयमानं वृक्षात् दारु आर्द्रं भवतीति' ।—Medh. 'रजस्वलादिस्पर्शो भूमिश्चतुसंक्रान्तिश्च माभूत् इत्युक्तम् संनिदव्याद विहायसीति' ।—Nandana.

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

Prose. अनातुरः [सन्] सप्तरात्रं भैक्षचरणम् अकृत्वा पावकं च असमिध्य अवकीर्णिव्रतं चरेत् ।

Bengali. श्रद्धावद्वाच्यं जातं दिनं षडङ्कुरणं ना करिने एवम् अग्निंते समिधानं ना करिने अवकीर्णिव्रतकर्म अङ्गिष्ठ करिंते हरेवे ॥ १८७ ॥

English.—Whoever, without being ill, neglects during seven (successive) days to go out begging and to offer Samidhs to the fire, is to perform the penance enjoined for an अवकीर्णिन् (one who has broken his vow). 187.

Kulluka. अकलेति । भिक्षाहारं (क) (१), सायं प्रातः च समिद्धोमं, अरोगः 'नेरन्त्येण' सप्ताहोरात्रम् (ख) (२) अकला लुप्तव्रतो भवति । ततश्च अवकौर्णं-प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

Kulluka Explained.

1. भिक्षाहारम् = भिक्षाहरणम् ; (आहारः = आहरणम्) ।
2. सप्ताहोरात्रम्—[The word सप्तरात्रम् of the text means—] Seven (successive) day-and-nights.

Notes.

असमिध्य—नञ् - सम् + इत् + ल्यप् ।

सप्तरात्रम्—सप्ताहं रात्रौणां समाहारः इति सप्तरात्रम् । 'अहःसर्वैकदेश-संख्यातपुण्याच्च रात्रिः' इति अच् । 'रात्राङ्गाहः पुंसि' इति पुंलिङ्गे प्राप्ते 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लौवम्' इति वार्त्तिकेन क्लौवता । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अवकौर्णं-व्रतम्—अव - कृ + क्त = अवकौर्णम् । अवकौर्णम् अनेन इति अवकौर्णी—अवकौर्णं + इनि । अवकौर्णिनः व्रतम् । इति इष्टौ समासः । It has been described as follows—

अवकौर्णी तु कायेन गर्दभेन चतुष्यथ ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्हतिं निशि ॥ मनु, १११११९ ॥

ज्जलाग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समेल्यृचा ।

वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ॥ १२० ।

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरिदभैवं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् ॥ १२३ ।

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वत्स्यन्नेककालिकम् ।

उपसृग्गस्त्रिषवणं लब्धेन स विशुष्यति ॥ १२४ ।

(क) भिक्षाग्रहणं—A. भिक्षाहरणम् seems to be the exact reading.

(ख) सप्तरात्रम्—All except A.

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्ब्रती ।

भैक्षेण ब्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

Prose. ब्रती (= ब्रह्मचारी) नित्यं भैक्षेण वर्त्तयेत्, न एकान्नादी भवेत् ।
ब्रतिनः भैक्षेण वृत्तिः उपवाससमा स्मृता ।

Bengali. ब्रह्मचारी निजा डैरुक्कां जीवनधारण करिबेन, कथनञ्च एकजनेन अन्न
प्राप्त्यर्थं वाच्यं श्रोत्रेण ग्रहण करिबेन न । डिक्कान्नादौ ब्रह्मचारी जीवनधारण
उपवासतुल्या कथित इहेना थाके ॥ १८८ ॥

English.—One who observes the vow of Brahma-charya should subsist on alms begged daily ; he should not eat the food of one person only. The subsistence by alms begged of many persons is said to be equal (in merit) to fasting. 188.

Kulluka. भैक्षेणेति । ब्रह्मचारी न एकस्यान्नम् (क) अद्यात्, किन्तु बहु-
गृहाहृतभिन्नासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्मात्, भिन्नासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुप-
वासतुल्या सुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

Notes.

एकान्नादी—एकस्य अन्नम् एकान्नम् ; यद्वा, एकम् अन्नम् एकान्नम् ; तत् अति
यः सः ; एकान्न—अद + णिनि—कर्त्तरि ।

वर्त्तयेत्—वृत् + णिच् + लिङ् यात्, परस्मैपद is obligatory by the rule
'अणौ अकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' । ब्रतिनः आत्मा वर्त्तते = ब्रती आत्मानं वर्त्तयेत् ।

व्रतवहेवदैवत्ये पित्रे कर्मण्यथर्विवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्वीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

Prose. [ब्रती] देवदैवत्ये [कर्मणि] अभ्यर्थितः [सन्] व्रतवत्, पित्रे
कर्मणि [अभ्यर्थितः सन्] ऋषिवत् [एकस्यापि अन्नम्] कामम् अश्वीयात्, [तथापि]
अस्य व्रतम् (= नैकान्नादित्वरूपं व्रतं) न लुप्यते ।

Bengali. ब्रह्मचारी देवकार्यो निमज्जित ह्येसा ब्रत विरुद्ध मधुमांसादि परिबर्ज्जन-
पूर्वक एव पित्र्यकार्यो निमज्जित ह्येसा अविषय मधुमांसादि परिबर्ज्जनपूर्वक एकवाक्तिर
अत्र यथेष्टित ग्रहण करिते पाऐरेन । ताहाते ताहार नैकादादिब्रह्मप ब्रत अर्थां बहवाक्तिर
निकट ह्येते तैरु सग्रेहप ब्रत नष्टे ह्येवे न ॥ १८२ ॥

English.—At his pleasure he may eat, when invited, (the food of one man) at a rite in honour of the gods, observing (however the conditions of) his vow, or at a funeral meal in honour of the *Manes*, behaving (however) like a hermit, (i. e. abstaining, in both cases, from honey, meat, &c.). Still his vow of not taking food from one man is not nullified. 189.

Kulluka. ब्रतवदिति । पूर्वनिषिद्धस्य एकाग्रभोजनस्य (क) अयं प्रति-
प्रसवः (१) । देवदेवत्ये कर्त्तव्ये देवतोद्देशेन (ख) अभ्यर्थितो ब्रह्मचारी, 'ब्रतवत्' इति
ब्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितम् एकस्यापि अन्नं यथेष्टितं भुञ्जीत । अथ पित्र्योद्देशेन
आहे अभ्यर्थितो भवति, तदापि ऋषिवत् (ग)—ऋषियर्तिः, सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वात् (२),
स इव, मधुमांसादिवर्जितमेकस्यापि अन्नं यथेष्टितं भुञ्जीत इति स एव अर्थः वैदग्ध्येन
उक्तः (३) । तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं 'ब्रतम्' अस्य लुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि
[१।३२] आह अभ्यर्थितस्य एकाग्रभोजनमाह—

'ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि (४) ।

ब्राह्मणः काममन्नोयात् आह ब्रतमपीडयन् (५) ॥' इति ।

विश्वरूपेण तु 'ब्रतमस्य न लुप्यते' इति पश्यता (घ) ब्रह्मचारिणो मधुमांस-
भक्षणम् (ङ) अनेन मनुवचनेन विधीयते इति व्याख्यातम् (६) ॥ १८२ ॥

Kulluka Explained.

१. प्रतिप्रसवः—A counter-exception. Everybody is entitled to partake of एकस्य अन्नम् । But an exception is made in the case of the ब्रती—ब्रती एकान्नादी न भवेत् । To this exception the present exception is made—दैवे पित्र्ये च कर्त्तव्ये अभ्यर्थितः कामम् एकान्नादी भवेत् । Hence, this is a counter-exception.

(क) एकस्यान्नम्—A.

(ख) आह added after देवतोद्देशेन—A, Bg, Bk, G, J.

(घ) पठता—A ; पठनात्—P.

(ग) अपि ऋषिवत्—Omitted in all except A, P.

(ङ) मधु—Omitted in A, B, M, P, V.

2. ऋषिः &c.—A ऋषिः means a यति as he is endowed with perfect vision (the root ऋष meaning 'to see').

3. इति स एव अर्थः &c.—Thus the same thing (as व्रतवत्) is stated ingeniously (by ऋषिवत्). [विदग्ध means a wise or a clever man ; hence, वैदग्ध्य = cleverness.]

4. नैकम् &c.—अनापदि एकम् अन्नम् न अद्यात् । अनापदि means except in an आपद् or danger (of starvation).

5. व्रतम् अपोडयन्—Without violating the vow (of ब्रह्मचर्य) ; i.e. without partaking of food prohibited for a Brahma-chārin.

6. विश्वरूपेण तु &c.—Viś'wa-rūpa, however, seeing the expression व्रतमस्य न लुप्यते explains it to mean that—'the partaking of (even) honey and meat is prescribed for a Brahma-chārin by this text of Manu'.

Notes.

व्रतवत्—व्रति इव इति व्रत + वति by the rule 'तत्र तस्येव' । Which does not soil the vow of a Brahma-chārin.

ऋषिवत्—'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । Which a Rishi is permitted to eat.

N. B. The two expressions व्रतवत् and ऋषिवत् mean the same thing, expressed in two different ways.—Kull.

ऋषिवत् simply would not serve the purpose—“ ऋषिः वैखानसः, तदशनाभ्यनुज्ञानं मांसमपि ब्रह्मचारिणः अनुज्ञातं स्यात् । तस्य हि 'वैष्णवमप्युपभुञ्जीत' इति मांसाशनमपि अस्ति ” । Hence, व्रतवत् has been added. This latter singly would have sufficed. But वृत्तान्तरोधात् हिः अभिधानम्—Medh.

To the first part of Medh.'s note Gov. replies—'ऋषिशब्दश्च वसिष्ठादी प्रसिद्धप्रयोगः न वैखानसे एव, येन तदर्हान्नाभ्यनुज्ञानं वैष्णवमप्युपभुञ्जीत इति मांसाशनाशङ्का स्यात्' ।—Gov.

देवदैवत्ये = देवः एव दैवत्यं यस्मिन् कर्मणि तत् देवदैवत्यम् ; where a Deva or Devas are the intended deities ; e.g., अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास, &c., (in connection with which ब्राह्मणभोजन is necessary) .

पित्रे कर्मणि—आदि ।

कामम्—यथेप्सितम् । —Kull. यदि इच्छति तदा । —Gangādhara.

व्रतम्—नैकाद्रादित्वरूपं व्रतम् ।

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म प्रचक्षते (क) ॥ १८० ॥

Prose. एतत् कर्म (= एकाग्रभोजनरूपं कर्म) ब्राह्मणस्यैव [सम्बन्धे] मनीषिभिः उपदिष्टम् । राजन्यवैश्ययोस्तु न एतत् कर्म [इति] [मनीषिणः] प्रचक्षते ।

Bengali. উপরি উক্ত একাগ্র ভোজনরূপ কর্ম কেবল ব্রাহ্মণ ব্রহ্মচারীর পক্ষেই মনীষিগণ কর্তৃক উপদিষ্ট হইয়াছে । তাঁহারা বলেন যে ক্ষত্রিয় ও বৈশ্য ব্রহ্মচারীর পক্ষে একাগ্র নিয়ম নহে ॥ ১৯০ ॥

English—This conduct is allowed by the wise for a Brāhmana [Brahma-chārin] only ; but, they say that this is not the rule for a Kshatriya and a Vais'ya [Brahma-chārin]. 190.

Kulluka. ब्राह्मणस्यैवेति । ब्राह्मणक्षत्रियविशां चयाणामिव ब्रह्मचारिणां सैवचरणविधानात् 'व्रतवद्' [मनु—२ । १८८] इत्यनेन तदपवादरूपमेकाग्रभोजन-मुपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रसक्तम् अनेन (ख) पर्युदस्यति (१) । यदेतत् एकाग्र-भोजनरूपं कर्म तद् ब्राह्मणस्य एव वेदार्थविक्रिर्विहितम् । क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नैतत् कर्म इति ब्रुवते (ग) ॥ १८० ॥

Kulluka Explained.

१. ब्राह्मणक्षत्रिय &c—Begging alms (from more than one person) is enjoined generally for Brahma-chārinś belonging to all the three twice-born castes, viz. Brāhmana, Kshatriya and

(क) विधीयते for प्रचक्षते—All except A. Jolly also reads प्रचक्षते ।

(ख) पुनरुक्तेन for प्रसक्तमनेन—B, M, V.

(ग) श्रूयते Bg, G ; ब्रूयते—Bh ; ब्रूते—B, Bk, J, M, P ; ब्रुवते—A.

Vis' (Vais'ya'. An exception (अपवाद) to that in the shape of taking food from *one* person only which has been (generally) instructed by the text व्रतवत् &c. (Sl. 189) and has (thus) a tendency to apply to the cases of Kshatriyas and Vais'yas also, is hereby negatived (पर्युदस्यते) ।

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने (क) योगमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १८१ ॥

Prose. गुरुणा चोदितः अप्रचोदितः एव वा अध्ययने आचार्यस्य हितेषु च नित्यं योग' (= उद्योग') कुर्यात् ।

Bengali. গুরু কর্তৃক প্রণীত হইয়া অথবা উৎকর্তৃক প্রণীত না হইলেও বীরা অধ্যয়নে এবং আচার্যের হিতসাধনসম্বন্ধে উৎসাহিত হইবে ॥ ১৮১ ॥

English.—Directed by his Guru and even if not (specially) directed, a student shall allways exert himself in his study and in what is serviceable to his Guru. 191.

Kulluka. चोदित इति । आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रयत्नमध्ययने गुरुहितेषु च उद्योगं कुर्यात् ॥ १८१ ॥

Notes.

चोदितः अप्रचोदितः वा &c.—This will apply to old lessons only. A command from the Guru is necessary for new lessons. Cf. 'अधौ भो इति ब्रूयात्' (Sl. 73).—Medh. and Gov. But Kull. is silent on this point perhaps because 'to make every arrangement for study' (before actually reciting it) is certainly not opposed by the said text.

आचार्यस्य हितेषु—More accurately आचार्यस्य हितेषु by the rule 'हितयोगे च' । According to Pānini, हितौ and हितौ are alternatives in आशिस् only and not always.

(क) अध्ययने यत्नम् for अध्ययने योगम्—All except A. Jolly also reads योगम् for यत्नम् ।

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद् वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १८२ ॥

Prose. शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च नियम्य, गुरोः मुखं वीक्ष-
माणः प्राञ्जलिः तिष्ठेत् ।

Bengali. [কোনও স্থান হইতে আদিয়া, বিশেষতঃ অধ্যয়ন কালে] শরীর, বাঁকা, বুদ্ধীলিঙ্গনমূহ এবং মনঃ সংযত করিয়া, গুরুর মুখাবলোকনপূর্বক অঞ্জলি বন্ধনকরত (বসিবার অল্পমতি পাইবার পূর্ব পর্য্যন্ত) দণ্ডায়মান থাকিবে ॥ ১৮২ ॥

English.—Controlling his body, speech, sense-organs and mind, he should stand with joined and hollowed palms, looking at the face of the Guru. 192.

Kulluka. शरीरं चेति । देह-वाग्-बुद्धीन्द्रिय-मनांसि नियम्य कृताञ्जलिः-
मुखमुखं पश्यतिष्ठेत्, नोपविशेत् (१) ॥ १८२ ॥

Kulluka Explained.

१. न उपविशेत्—[Of course only so long as he is not asked to do so].

Notes.

बुद्धीन्द्रियमनांसि—बुद्धीन्द्रियाणि च मनश्च इति इन्द्रः । The कर्मेन्द्रिय have been spoken of by the word शरीरम् ।

प्राञ्जलिः—प्रवृत्तः अञ्जलिः येन सः । ‘जङ्गलतकरकपोलः’—Medh.

तिष्ठेत्—Here the root स्था is used in its literal sense—‘to stand up’ as distinguished from आसीत् in the next Sloka. Rāgh. adds ‘अध्ययनकाले इति शेषः’ । But Medh.’s preface to the Sloka is—कृतञ्चित् आगतः । See his Notes on नित्यम् in the next Sloka.

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंवृतः (क) ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १८३ ॥

Prose. नित्यम् उद्धृतपाणिः साध्वाचारः सुसंवृतः [च] स्यात् । ‘आस्यताम्’ इति उक्तः सन् गुरोः अभिमुखम् आसीत् ।

(क) सुसंयतः—All except A, B, Bh.

Bengali. দক্ষিণ হস্ত উত্তরীয়া ও বস্ত্রপূত্র ইহাতে সর্বদা বাহির করিয়া রাখিবে, এবং নাশ্বাচার ও বস্ত্রাবৃত ইহা থাকিবে । ‘উপবেশন কর’ এইরূপ আদিষ্টে ইহবার পর গুরুর অভিমুখে উপবেশন করিবে ॥ ১৯৩ ॥

English.—He should always have his right arm outside of his outer garment, behave decently and keep his body well-covered. And when adressed “Be seated” he should sit down facing his Guru. 193.

Kulluka. নিত্যমিতি । সততম্ “উত্তরীয়াৎ” বহিষ্কৃতদক্ষিণবাঙ্কঃ, শোভনাচারঃ, বস্ত্রাবৃতদেহঃ, আশ্রয়তামিতি গুরুণা উক্তঃ সন্ গুরোরভিমুখং যথা ভবতি তথা আসীত ॥ ১৯৩ ॥

Notes.

নিত্যম্—‘নিত্যগ্রহণং ন তিষ্ঠত एव अयं पाण्डुद्धारः, नापि अव्ययनवेत्तायाम् । किं तर्हि ? ततः अन्यत्रापि’ ।—Medh.

সাম্বাচারঃ—This although connected with নিত্যম্, may have some special reference to the conduct towards the Guru.

সুসংবৃতঃ—Medh. prefers to take it in its figurative sense.—‘অনাবৃতঃ’ লোক উচ্যতে যো যথাকামী, তদ্বিপরীতঃ ‘সুসংবৃতঃ’ ।

আশ্রয়তাম্—তথা ইতি কর্তৃপদম্ জ্ঞানম্ । The root आस means ‘to sit down’.

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

Prose. গুরুসন্নিধৌ সর্বদা হীনান্নবস্ত্রবেষঃ স্যাৎ । অস্য চ প্রথমম্ উত্তিষ্ঠেৎ, চরমং চৈব সংবিশেৎ ।

Bengali. গুরু সন্নিপে সর্বদা অপকৃষ্টে ভক্ষ, বস্ত্র এবং বেশ ব্যবহার করিবে । তাঁহার পূর্বে শয্যা ভাগ করিবে এবং তাঁহার পরে শয়ন করিবে ॥ ১৯৪ ॥

English.—In the presence of his Guru his food, cloth and garments should always be of an inferior kind. He should get up (from his bed) earlier, and go to bed later than his Guru. 194.

Kulluka. हीनान्नवस्त्रेति । सर्वदा गुरुसमीपे “गुरुपेक्षया” अपक्कटान्न-
वस्त्रप्रसाधनः (क) (१) भवेत् । गुरोश्च प्रथमं “रात्रिशेषे” शयनादुत्तिष्ठेत्, “प्रदोषे” च
गुरो सुप्ते पश्चात् शयीत ॥ १९४ ॥

Kulluka Explained

१. अपक्कटान्नवस्त्रप्रसाधनः—[अपक्कटानि अन्न-वस्त्र-प्रसाधनानि यस्य सः ।
प्रसाधन which is here the synonym of वेष्ट (also spelt वेश्) means
'decoration'.]

Notes.

सर्वदा—‘ब्रह्मचर्यात् परमपि । अतएव विषयहृणं, न च ब्रह्मचारिणी मण्डनम्
इष्यते’ —Medh.

उत्तिष्ठेत्, संविशेत्—Medh. takes these words not only with
reference to ‘sleeping’ but also to the ordinary ‘getting up’ and
‘taking seat’ of the Guru. A’pastamba, however, in his Dharma-
Sūtra १. ४. २४, refers to sleep only and says ‘अथ यः पूर्वोत्थायो जघन्य-
संवेशी तमाहः न स्वपिति इति’ ।

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

Prose. न शयानः, न आसीनः, न च भुञ्जानः, न तिष्ठन्, न पराङ्मुखः
[गुरोः] प्रतिश्रवणसम्भाषे समाचरेत् ।

Bengali. शयान अवज्ञान, वसिष्ठा, आहार करिते करिते, (गुरुज गनीपवर्द्धो
ना इहेष्टा) अथ दिने किञ्चिद् गुरुज आच्छादय अथवा उपाहार सहित आनापन
करिते ना ॥ १९५ ॥

English.—He should not receive orders from and talk to his
Guru when lying down, nor seated, nor eating, nor standing (at
his own position instead of moving towards his Guru), nor with
his face turned aside. 195.

Kulluka. प्रतिश्रवणेति । ‘प्रतिश्रवणम्’ आज्ञाङ्गीकरणं (१), सम्भाषणं च
गुरोः, शय्यायां सुप्तः, आसीनोपविष्टः, भुञ्जानः, तिष्ठन्, विमुखश्च (२) न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

Kulluka Explained.

1. आज्ञाङ्गीकरणम्—Receiving orders.
2. विमुखः—With the face turned to another direction.

Notes.

प्रतिश्रवणसम्भाषि—प्रतिश्रवणं च सम्भाषा च इति द्वन्द्वः । प्रतिश्रवणम् = Receiving orders. सम्भाषा = Talk.

पराङ्मुखः—पराक् मुखं यस्य सः ; with the face turned to another direction.

आसीनस्य स्थितः कुर्यात् अभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्यङ्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्वावंस्तु धावतः ॥ १८६ ॥

Prose. आसीनस्य [गुरोः] स्थितः [सन्], तिष्ठतः [गुरोः] अभिगच्छन्, आव्रजतः [गुरोः] प्रत्यङ्गम्य, धावतः [गुरोः] तु पश्चात् धावन् [प्रतिश्रवणसम्भाषि] कुर्यात् ।

Bengali. গুরু উপবিষ্ট হইয়া আজ্ঞা করিলে শিষ্য আসন হইতে উঠিয়া, গুরু দণ্ডায়মান হইয়া আদেশ করিলে শিষ্য গুরুর অভিমুখে অগ্রসর হইয়া, গুরু শিষ্যভিমুখে আসিতে আসিতে আজ্ঞা করিলে শিষ্য তাঁহার প্রত্যঙ্গমণ করিয়া, গুরু ধাবমান অবস্থায় আজ্ঞা দিলে শিষ্য তাঁহার পশ্চাৎ পশ্চাৎ ধাবিত হইয়া [তাঁহার আজ্ঞাগ্রহণ এবং তাঁহার সহিত আলাপন করিতে] ॥ ১৮৬ ॥

English.—[He should do that] standing up if his Guru is seated ; approaching him, if he is standing ; going up to him if the Guru is coming towards him ; and running after him, if he is walking fast. 196.

Kulluka. कथं तर्हि कुर्यात् ? तदाह (क)—आसीनस्येति । आसनीप-विष्टस्य गुरोः “आज्ञां ददतः” “स्वयम्” आसनादुत्थितः (१), तिष्ठतो गुरोः आदिशतः तदभिमुखं कतिचित् पदानि गत्वा, यदा (ख) गुरुरागच्छति तदा (ख) अभिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्वावन्,—प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात् ॥ १८६ ॥

Kulluka Explained.

१. आसनोपविष्टस्य &c.—[स्वयम् refers to the pupil. The sentence, like the three other sentences which follow, is connected with प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात्—the concluding words of the commentary.]

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १८७ ॥

Prose. पराङ्मुखस्य [गुरोः] अभिमुखः [सन्], दूरस्थस्य च [गुरोः] अन्तिकम् एव, शयानस्य तु प्रणम्य, निदेशे (=निकटे) तिष्ठतश्च प्रणम्य एव [प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात्] ।

Bengali. গুরু অপর দিক্ কিরিয়া থাকিলে তাঁহার অভিমুখ হইয়া, দূরস্থিত থাকিলে তাঁহার নিকটে বাইরা, শয়ান অবস্থায় থাকিলে অথবা নিকটে অবস্থিত থাকিলে তাঁহাকে প্রণাম করিয়া [তাঁহার আছাশ্রয় ও তাঁহার সহিত আলাপন করিতে] ॥ ১৮৭ ॥

English.—[Let him do that] facing the Guru if his face be turned away ; going near him if he be standing at a distance ; saluting him if he be lying down or standing near by. 197.

Kulluka. पराङ्मुखस्येति । तथा (क)—पराङ्मुखस्य गुरोः आदिशतः सम्मुखस्य, दूरस्थस्य गुरोः (ख) समीपमागत्य, शयानस्य (ग) गुरोः 'प्रणम्य' प्रह्वोभूय (घ), निदेशे निकटे एव तिष्ठतो (ङ) गुरोरादिशतः प्रह्वोभूय एव,—प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

Notes.

निदेशे—निकटे । 'आज्ञायाम्'—Gangādhara.

(क) तथा—Omitted in Bg, G, J, V.

(ख) वा for गुरो—M, P, V.

(ग) शय्यायां—Added before शयानस्य in A, P.

(घ) प्रह्वो भूत्वा—All except A.

(ङ) अचतिष्ठतः for एव तिष्ठतः—All except Bg, G.

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १८८ ॥

Prose. गुरुसन्निधौ अस्य (= शिष्यस्य) सर्वदा नीचं शय्यासनं [स्यात्] ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये यथेष्टासनो न भवेत् ।

Bengali. गुरुसन्नौपे शिष्या सर्वदा नीच शय्या ओ आसन बाबहार करिबेन । एकर
शरर चक्षुर सम्मुखे कथनओ यथेष्टेभावे अर्थां ईछानत इष्टपदादि प्रसारणपूर्वक उपवेशन
करिबेन ना । १८८ ।

English.—In the presence of the Guru, the bed and the seat of
the pupil should be always lower (than those of the Guru). And
within the sight of his Guru the pupil should not sit carelessly at
ease. 198.

Kulluka. नीचमिति । गुरुसमीपे चास्य “गुरुशय्यासनापेक्षया” नीचे (१)
एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टां (क) (२)
चरणप्रसारादिकां कुर्व्यात् ॥ १८८ ॥

Kulluka Explained.

१. नीचे—[Neuter gender, 1st case, dual ; adj. to शय्यासने ।]
२. यथेष्टाम्—Just as desired (by the pupil) ; i. e., without
restraint.

नोदाहरदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १८९ ॥

Prose. अस्य (= गुरोः) परोक्षम् अपि (अस्य) केवलं नाम न उदाहरत् ।
अस्य गतिभाषितचेष्टितं चैव न अनुकुर्वीत ।

Bengali. गुरु परोक्षेओ उदाहर नाम सम्मानशुचि कोनओ उपपन्न बातिबेके
उदाहरण करिबे ना । एव (परिहासेर उद्देशे) उदाहर गमन, बाका ओ क्रियार कथनओ
अनुकुरण करिबे ना । १८९ ।

(क) यथेष्टचेष्टाम्—All except A.

English.—He should not utter the mere name of his Guru (without adding an honorific title) even in his absence. And he should not mimic his gait, speech and acts. 199.

Kulluka. नोदाहरेदिति । अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादि-पूजावचनोपपदश्रूय (१) नाम नोदाहरेत् । तथा न गुरोर्गमन-भाषित-चेष्टितानि अनुकुर्वीत (क)—गुरुगमनादिसदृशानि आत्मनो गमनादीनि “उपहासमुद्धा” न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

Kulluka Explained.

१. उपाध्याय &c.—Without a respectful adjunct, such as उपाध्याय, आचार्य, &c.

Notes.

केवलम्—‘—केवलमिति, त्रिलिङ्गं त्रैकल्लयः’ इत्यमरः ।

गतिभाषितचेष्टितम्—समाहारः here is optionally sanctioned by the dictum ‘सर्वो हन्तो विभाषा एकवद् भवति’ । चेष्टित means ‘acts’—‘एवं भुङ्क्ते, एवम् उच्यते ब्रूयति, एवं परिवर्तते’ ।—Medh.

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

Prose. गुरोः यत्र परीवादः निन्दा वापि प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिघातव्यौ [शिष्येण], ततः अन्यतः (= अन्यत्र) वा गन्तव्यम् [शिष्येण] ।

Bengali. গুরুর যেখানে পরীবাদ অথবা নিন্দার উল্লেখ হয় সেখানে শিষ্যের কর্ণ আঘাতন করা উচিত, অথবা সে স্থান হইতে অন্যত্র চলিয়া যাওয়া উচিত ॥ ২০০ ॥

English.—Where there is blame, true or false, of his Guru there he must shut his ears, or go from thence elsewhere. 200.

Kulluka. गुरोर्यत्र इति । विद्यमानदोषाभिधानं (ख) परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा (१) । यत्र दिश्ये गुरोः परीवादी निन्दा वा वर्तते, तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ “हस्तादिना” तिरोघातव्यौ, तस्मात् वा देशात् देशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(क) न गुरोर्गमनभाषितचेष्टितानि अनुकुर्वीत—Omitted in G.

(ख) —दोषस्याभिधानम्—All except A.

Kulluka Explained.

1. विद्यमान &c.—परिवाद means 'the statement of *real* faults' and निन्दा means 'the statement of *unreal* faults'.

Notes.

परिवादः—परिवादः or परिवादः—'उपसर्गस्य घञि असुखे बद्धलम्' इति बद्धलं दीर्घः ।

पिघातय्यौ—अपि—घा + तव्य । The अ of अपि (as well as of अव) is elided according to the sage Bhāguri, i. e., optionally. 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाध्योरुपसर्गयोः' ।

परिवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता क्लमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

Prose. [गुरोः] परिवादात् [शिष्यः] खरो भवति, निन्दकः वै श्वा भवति । परिभोक्ता क्लमिः भवति, मत्सरी कीटः भवति ।

Bengali. গুরুর গত্রীবাদ করিলে শিষ্য গত্রজন্ম গর্ভিত হয়, নিন্দা করিলে কুকুর হয় । গুরুধন অতুচ্চিত উপভোগ করিলে কৃমি হয় এবং গুরুর উন্নতি সহ্য করিতে না পারিলে কীট ইহেরা জন্মগ্রহণ করে ॥ ২০১ ॥

English.—By censuring (his Guru), though justly, he becomes an ass (in the next birth), and by falsely defaming him he becomes a dog. He who unduly lives on his Guru's substance becomes a worm, and he who is envious (of his prosperity) becomes an insect. 201.

Kulluka. इदानीं शिष्यकर्तृक-परिवादादि-फलम् (क) आह—परिवादादिति । गुरोः परिवादात् शिष्यः "मृतः" खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुकुरो भवति । 'परिभोक्ता' अनुचितेन गुरुधनेन उपजीवकः (I) क्लमिर्भवति । 'मत्सरी' गुरोर्दुःकर्षासहजः कीटो भवति । कीटः क्लमिभ्यः किञ्चित् स्थूलः (ख) ॥ २०१ ॥

(क) —परिवादद्रक्तफलम्—M, P, V.

(ख) भवति—Added after स्थूलः in all except A.

कुड्डः—Medh. notices कुड्डम् as a variant.

स्त्रियाः अन्तिके न [अर्चयेत्]—रहसि स्त्रिया सह स्थितस्य अर्चनाप्रसङ्गेन आराधनभङ्गी भवेत् इत्याशङ्का ।

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥ २०३ ॥

Prose. प्रतिवाते अनुवाते च गुरुणा सह न आसीत । गुरोः असंश्रवे चैव न किञ्चित् अपि कीर्त्तयेत् ।

Bengali. प्रतिवाते अर्थात् वे वायु गुरुर्न दिक् इहेते शिष्योर्न दिक् प्रवाहित इत्य, एवं अनुवाते अर्थात् वे वायु शिष्योर्न दिक् इहेते गुरुर्न दिक् प्रवाहित इत्य, वायुर्न एतन्न अवश्यं गुरुर्न सहित उपवेशन करिबे ना, एवं गुरु श्रुतिते पान ना एतन्न स्थाने (गुरुमन्त्रे अथवा अना कांशरुग मन्त्रे) किछु बलिबे ना ॥ २०३ ॥

English.—He should not sit with his Guru, to the leeward or to the windward (of him) ; nor should he speak anything out of the hearing of his Guru. 203.

Kulluka. प्रतिवात इति । प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्य (क), यः (ख) गुरुदेशात् शिष्यदेशमागच्छति, स प्रतिवातः (१) ; यः शिष्यदेशात् गुरुदेशमागच्छति, स अनुवातः (२) । तत्र गुरुणा समं नासीत । तथा, अविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन् असंश्रवे—गुरुर्यत्र न शृणोति इत्यर्थः, तत्र “गुरुगतम् अन्यगतं वा” (३) न किञ्चित् कथयेत् ॥ २०३ ॥

Kulluka Explained.

१. यः गुरुदेशात् &c.—(The wind) which comes from the Guru's to the pupil's direction, is called प्रतिवात ।

२. यः शिष्यदेशात् &c.—(The wind) which comes from the pupil's to the Guru's direction, is called अनुवात ।

३. गुरुगतम् अन्यगतं वा—Relating to the Guru or to any body else.

(क) प्रतिवातः for शिष्यस्य—A.

(ख) शिष्यस्तदा for शिष्यस्य यः—B, M, P, V.

Notes.

प्रतिवातः—(शिष्यं) प्रतिगतः वातः इति प्रतिवातः । प्रादिसमासः । For meaning, see Kull. 1.

अनुवातः—(शिष्यम्) अनुगतः वातः इति अनुवातः । प्रादिसमासः । For meaning, see Kull. 2.

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह—The grounds on which these injunctions are made are not very clear. Nár. gives the following notes here.—‘गुरोः अभिमुखवातवहनस्थाने नासीत्, तदूरसादि-निर्गम-सम्भवात् । न अनुवाते, तत्पृष्ठभाग-गत-वातवहनस्थाने एतदुद्दीरित-शब्दस्य तेन अश्ववशात् ।—Nár.

असंशये—नास्ति संशयः (= श्वषणं) यस्मिन् देशे स असंशयो देशः, बह्व्रीहिः ।—Kull. We might take it as a नञ्तत्पुरुष as well.

गोऽश्वोऽयानप्रासादस्तरेषु (क) कटेषु च ।

आसीत् गुरुणा साहं शिलाफलकनीषु च ॥ २०४ ॥

Prose. गोऽश्वोऽयानप्रासादस्तरेषु कटेषु च शिलाफलकनीषु च गुरुणा साहंम् आसीत् ।

Bengali. गौशान, अश्वशान, ऊष्ट्रशान, आमान, मर्दानिकृत आसुत्रण, एवम् नाश्वर (ईतामिर उपग्र) एवम् आसुत्रण, काष्ठानन ओ नोकाश्व श्वरर महित एकत्र उपवेशन करा यात्र ॥ २०४ ॥

English.—He may sit with his Guru in a carriage drawn by oxen, horses, or camels, on a terrace, on a bed of Darbhagrass, &c., a mat, a piece of stone, a large wooden seat, or a boat. 204.

Kulluka. गो इति । यानशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यति (१) । बलीवर्दयाने, घोटकप्रयुक्ते याने, उष्ट्रयुक्तयाने ()—रथशकटादौ (ग), प्रासादोपरि,

(क) प्रस्तरेषु—A ; also Jolly.

(ख) बलीवर्दघोटकोष्ट्रप्रयुक्तयाने for बलीवर्दयाने &c.—A.

(ग) काष्ठादौ—M, P, V.

सस्तर (क) कटे च—दृणादिनिमित्ति (ख) (२), दीर्घशिलायां (ग), 'फलके च' दारुघटितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसौत ॥ २०४ ॥

Kulluka Explained.

१. यानशब्दः &c.—The word यान is connected with each of the words (गो, अश्व and उष्ट्र) [by the dictum इद्वान्ते श्रुयमाणं पदं प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते] ।

२. दृणादिनिमित्ति—This explanatory clause is perhaps intended to embrace both सस्तर and कट । The आदि in दृणादि seeks to include लता, &c.

Notes.

गोऽश्वोऽयानानि—गौश्च अश्वश्च उष्ट्रश्च इति गोऽश्वोऽयानाः (गोऽश्वोऽयाना वा) । तेषां यानानि ।

सस्तरः—सस्त - रत्न + ड । There are two other similar words—सस्तर and प्रस्तर which mean 'a bed generally of leaves, &c.'

कटः—A mat. Kull. does not find much distinction between a कट and a सस्तर । Medh. perhaps means that the latter is made of holier stuff and is generally not woven—'प्रस्तरः दर्भादिदृणाकाकीर्ण आस्तरः, न तु शरवीरणादिभूतः ; कटः प्रसिद्धः' ।—Medh.

फलकम्—A large wooden seat.

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वस्तिमाचरेत् ।

न चानिष्टष्टो गुरुणा खान् गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

Prose. गुरोः गुरौ सन्निहिते [सति] [तस्मिन्] गुरुवद्वस्तिम् आचरेत् । गुरुणा अनिष्टष्टो खान् गुरुन् न अभिवादयेत् ।

(क) प्रस्तर—A.

(ख) वीरणादिनिमित्ति—A.

(ग) दीर्घ—Omitted in all except A.

Bengali. গুরুর গুরু সন্নিহিত হইলে তাঁহার প্রতি গুরুবৎ ব্যবহার করিতে হইবে । এবং গুরু অনুমতি না করিলে মাতা, পিতা, পিতৃব্য প্রভৃতি স্বীয় গুরুজনকে অভিবাদন করিবে না ॥ ২০৫ ॥

English.—If the Guru of his Guru be near, he should behave (towards him) as towards his own Guru. And before he is permitted by his Guru, he should not salute his own elders (i. e. father, mother, &c.). 205.

Kulluka. গুরোগুণাবিতি । আচার্য্যস্ব আচার্য্যে সন্নিহিতে আচার্য্যে ইব (ক) সন্নিহি অপি অভিবাদনাদিকা বৃत्तिমনুতিষ্ঠেৎ । তথা “গুরুদেহে বসন্” শিষ্যঃ আচার্য্যেণ অনিয়ুক্তো ন স্থান্ গুরুন্ মাতৃ-পিতৃ-পিতৃব্যাদীন্ (খ) অভিবাদয়েৎ ॥ ২০৫ ॥

Notes.

গুরুবৎ—গুরী ইব । ‘তব তস্যেব’ ইতি বচিঃ ।

অনিয়ুক্তঃ—নিয়ুক্তঃ = নিযুক্তঃ ; asked. ন নিয়ুক্তঃ = unasked.

স্থান্ গুরুন্—Viz. those that have come to his Guru's house.

বিদ্যাগুরুষ্বেতদেব নিত্যা বৃत्तिঃ স্বয়োনিষু ।

প্রতিষেধত্সু চাধর্মান্নাৎ (গ) হিতং চোপদিশত্স্বপি ॥ ২০৬ ॥

Prose. বিদ্যাগুরুষু এতদেব নিত্যা বৃत्তিঃ । স্বয়োনিষু, অধর্মান্নাৎ প্রতিষেধত্সু চ, হিতং চ উপদিশত্সু অপি [এতদেব নিত্যা বৃत्তিঃ] ।

Bengali. আচার্য্য ব্যতিরিক্ত অস্ত্র বে সকল বিদ্যাগুরু অর্থাৎ উপাধ্যায়াদি তাঁহাদের প্রতিও চিরদিন এইরূপই ব্যবহার করিতে হইবে । পিতৃব্য-মাতুলাদি গুরুজন, অধর্ম্মের প্রতিষেধক এবং হিতোপদেশে গুণের প্রতিও এইরূপই ব্যবহার নিত্য কর্তব্য ॥ ২০৬ ॥

English.—This should likewise be his constant behaviour towards his other instructors in learning, towards his (superior) relations, towards all who restrain him from sin, and towards those who give him salutary advice. 206.

(ক) আচার্য্যে ইব—Omitted in all except A.

(খ) মাতৃ-পিতৃব্যাদীন্—B, Bg, Bk, G, M.

(গ) অধর্মান্নাৎ—All except A.

Kulluka. विद्येति । आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्यायादयः विद्यागुरवः, तेषु अपि (क) एतदेव इति सामान्योपक्रमः (१) । किं तत् ? आचार्य इव नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया । तथा स्वयोनिषु अपि पिढव्यादिषु तद्वत् वृत्तिः (ख) (२) । तथा (ग), अधर्मात् निषेधत्सु, धर्मतत्त्व च उपदिशत्सु गुरुवद्वृत्तित्वम् ॥ २०६ ॥

Kulluka Explained.

१. सामान्योपक्रमः—A general statement. [उपक्रम means 'beginning' i. e. the introduction of an injunction.]

२. तद्वत् वृत्तिः—Conduct as towards the Guru. [तत् refers to the Guru.]

Notes.

एतद् एव वृत्तिः—This might also be put as एषा एव वृत्तिः, in case the विधेय were emphasised. Gov. reads एवम् for एतद् ।

स्वयोनिषु—योनि means 'the father and the mother', and hence 'the relations on the father's and the mother's sides'. The form स्वयोनि is clearer in meaning and cannot be held to be grammatically inaccurate.

अधर्मात्—अपादाने ऋसी । अव अपायो बुद्धिकृतः ।

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

Prose. श्रेयःसु, चार्येषु च गुरुपुत्रेषु, गुरोश्चैव स्वबन्धुषु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

Bengali. विद्या-तपः-समृद्धि-गुरुजन, सम्मानित अर्थात् गुरुज सर्वगोष्ठिगर्भसङ्गत [शिष्यातिथिगत ७ वयोवृद्धाः] गुरुपुत्र एवं गुरुज पित्र्यादि छात्रिण प्रति निता गुरुवत् व्यवहार करिबे ॥ २०७ ॥

(क) अपि—Omitted in all except A.

(ख) तद्वद्वृत्तिः—All except A.

(ग) तथा—Omitted in V, M.

English.—Towards his superiors (in point of learning, penance, &c.), towards the Guru's sons who are respectable (i.e. born by wives of the same caste) [and older and not his pupils], as well as towards the Guru's relations, he should always behave as towards his Guru. 207.

Kulluka. श्रेयःस्विति । 'श्रेयःसु' विद्यातपःसमृद्धिषु (१) आर्येषु इति गुरुपुत्रविशेषणम्—समानजातिषु गुरुपुत्रेषु (२), गुरोश्च ज्ञातिषु अपि (क) पित्रव्यादिषु, सर्वदा गुरुवद्वृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्च अत्र अशिष्यः अधिकवयाः च (३) बौद्धव्याः, शिष्य-बाल-समानवयसाम् अनन्तरं विशेषस्य (ख) वक्ष्यमाणत्वात् (३) ॥ २०७ ॥

Kulluka Explained.

१. श्रेयःसु &c.—The word श्रेयस् here means—superior in point of knowledge, penance, &c.

२. आर्येषु &c.—The word आर्येषु is an adjective of गुरुपुत्रेषु and means—Guru's sons who belong to the same caste as the Guru, i.e., those that are born of the सवर्णा wives of the Guru.

३. गुरुपुत्रश्च अत्र &c.—The word गुरुपुत्र here refers to such a one as is not his pupil and is senior in age, as something particular will be mentioned just below in connection with गुरुपुत्र of other descriptions (viz. those that are pupils, or junior or equal in age). [In the next Sloka it will be stated that a गुरुपुत्र who is बालः, समानजन्मा or शिष्यः should be respected like a गुरु when he comes to visit a यज्ञ provided he is competent to be a teacher, otherwise not. But in this Sloka the word गुरुपुत्र (of course समानजातीय) is taken generally.]

Notes.

श्रेयःसु—प्रशस्य + ईयसुन्, सप्तम्या बहुवचनम् ।

गुरुपुत्रेषु आर्येषु—For Kull.'s view, See Kull. १. Medh. reads 'गुरुपुत्रे तथाचार्ये' and remarks 'आचार्यग्रहणेन अध्यापकत्वं लक्ष्यते । यदि

(क) अपि—Omitted in A.

(ख) शिष्यस्य for विशेषस्य—M, P, V.

असन्निहिते गुरौ तत्पुत्रः अध्यापयति कतिचित् अहानि, तदा तस्मिन् गुरुवद् व्रत्तिः ।
 He also notices गुरुपुत्रेष्वधाचार्य्ये as a variant and explains the
 word आचार्य्य as follows—‘आचार्य्यशब्दः गुरुवदब्राह्मणजातिवचनः’ ।
 Gov. seems to read as Kull.

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

Prose. बालः, समानजन्मा वा, शिष्यो वा, अध्यापयन् (= अध्यापनसमर्थः)
 गुरुसुतः यज्ञकर्म्मणि [आगतः] गुरुवत् मानम् अर्हति ।

Bengali. ब्रह्मः कनिष्ठः, समानवयस्क अथवा शिष्या (किष्ठ) अध्यापनमर्थं गुरुपुत्र
 यज्ञदर्शनार्थं आगत इहेने गुरुवत् समान पाहिवार बोधो ॥ २०८ ॥

English.—Guru's son whether younger or of equal age, or a
 pupil, when he comes to see a sacrifice deserves the same honour
 as the Guru, if he is competent enough to teach pupils. 208.

Kulluka. बाल इति । कनिष्ठः, सवया वा “ज्येष्ठोऽपि वा” (१) शिष्यः,
 ‘अध्यापयन्’ अध्यापनसमर्थः—गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्म्मणि ऋत्विगन्तृत्विग् वा
 यज्ञदर्शनार्थमागतः, गुरुवत् पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

Kulluka Explained.

१. ज्येष्ठोऽपि वा—[This is got by कैसुतिकन्याय and is supplied
 by Kull. A junior or equal in age (deserves honour, not to
 speak of one who is senior.)]

Notes.

यज्ञकर्म्मणि—All except Kull. and Gangādhara take this word
 with शिष्यः । But Kull. connects it with गुरुवत् मानम् अर्हति, i.e.,
 यज्ञदर्शनार्थम् आगतः गुरुवत् मानम् अर्हति । Gangādhara explains it as
 यज्ञकर्म्मणि ब्रूतः गुरुवत् मानम् अर्हति ।

अध्यापयन्—अध्यापनसमर्थः, अध्यापयतु न अध्यापयतु वा । The शब्द is
 used here to denote लक्षण by the rule ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ ।

Medh. is prepared to take it in the sense of an actual **आध्यापक** and would explain away the repetition—(Medh. reads **गुरुपुत्रे** तथा-**चार्ये** in the previous Sloka)—on the ground of the statement in the next Sloka which refers solely to a **गुरुपुत्र** and not to the other superiors mentioned in the previous Sloka, viz. **विद्यातपः-समृद्ध**s, and **बन्धु**s of the **Guru**.

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजनं ।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०८ ॥

Prose. **गुरुपुत्रस्य गात्राणाम् उत्सादनं च स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोश्चावनेजनम् न कुर्यात् ।**

Bengali. [**गुरुपुत्रके** **गुरु**१९ सम्मान करिते **इहेले**] **ताहार गात्रोवर्धन** (**अर्था**९ **बुद्ध्यानि** **घारा** **गात्रनिर्धन**कরণ), **ताहार स्नापन**, **ताहार उच्छिष्टभोजन** **एव** **ताहार पादप्रक्षालन** करिबे ना ॥ २०८ ॥

English.—But he should not cleanse the limbs of his **Guru's son**, nor bathe him, nor eat his leavings, nor wash his feet. 209.

Kulluka. **आचार्यवदित्यविशेषिण पूजायां प्राप्तायां विशेषमाह (१)—****उत्सादनमिति । गात्राणाम् उत्सादनम् उदवर्तनं, स्नापनं, उच्छिष्टस्य भक्षणं, पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०८ ॥**

Kulluka Explained.

1. **आचार्यवत् &c.**—The word **आचार्यवत्** would mean 'exactly as towards the **आचार्य**' ; [but that is not intended], the author, therefore, speaks something in particular with reference to the conduct towards a **गुरुपुत्र** ।

Notes.

उत्सादनम्—**उत्**—**सद** + **णिच्** + **लुट्** ; **गात्रमस्नानं व्याजनम्** । Perhaps it includes shampooing also.

स्नापनम्—**स्ना** + **णिच्** + **लुट्** ।

अवनेजनम्—अव - निज + लुट् ; प्रक्षालनम् । 'निजिर शीघ्रपोषणयोः'
इति धातुः ।

गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

Prose. सवर्णाः गुरुर्योषितः गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः । असवर्णास्तु [गुरुर्योषितः]
प्रत्युत्थानाभिवादनैः सम्पूज्याः ।

Bengali. গুরুর সর্ব্ব স্ত্রীগণ গুরুবৎ পূজ্য । অসর্ব্ব স্ত্রীগণ [কেবল]
প্রত্যাথান এবং অভিবাদন দ্বারা সম্পূজ্য ।

English.—The Guru's wives of the same caste are to be
reverenced like the Guru, but those of a different caste are to be
reverenced by rising and salutation only. 210.

Kulluka. गुरुवदिति । सवर्णा गुरुपत्न्याः 'गुरुवत् आज्ञाकरणादिना पूज्याः'
भवेयुः, असवर्णाः पुनः "केवलैः" (क) (१) प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

Kulluka Explained.

१. केवलैः—[The word केवलैः is understood by Kull. to
bring forth the distinction between the two classes of wives
of the Guru.]

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

Prose. गुरुपत्न्याः अभ्यञ्जनं, स्नापनं च, गात्रोत्सादनमेव च, केशानां
प्रसाधनं च न कार्याणि ।

Bengali. গুরুপত্নীর গাড়ে তৈলঅঙ্কন, তাঁহার স্নান, গাডোষর্জন এবং
কেশপ্রসাধন করিবে না ॥ ২১১ ॥

English.—Anointing with oil, &c., bathing, cleansing the
limbs, and dressing the hair, should not be done (by him)
for a wife of his Guru. 211.

(क) केवलैः—Omitted in A ; केवल—A, B, Bk, M₃-V.

Kulluka. अभ्यञ्जनमिति । तैलादिना देहाभ्यङ्गं, स्नापनम्, गावाणां च उद्भवत्तनम्, केशानां च माल्यादिना प्रसाधनम् (१)—एतानि गुरुपत्नी न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं, देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कर्तव्यम् (२) ॥ २११ ॥

Kulluka Explained.

1. केशानां च &c.—Decorations with garlands, &c.
2. केशानाम् इति &c.—The expression केशानाम् is merely illustrative (and not exhaustive). Thus, the decorations of the body also with sandal paste, &c., should not be done.

Notes.

अभ्यञ्जनम्—‘अञ्ज् स्तञ्जणे’ । The root अञ्ज means ‘to besmear’.
प्रसाधनम्—Decorations.

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्वविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

Prose. पूर्वविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता [शिष्येण] युवतिः गुरुपत्नी तु इह (लोकेषु) न पादयोः अभिवाद्या ।

Bengali. पूर्वविंशतिवर्षवयस्क (अर्थात् पूर्ण होवने उभनीत) शिष्या विनि [खोनोकर ग्राह्यकर्तार] १७ ७ दोष बुझिते सक्रम तनि युवती गुरुपत्नीर पादपूजन पूर्वक अभिवादन करिवेन ना ॥ २१२ ॥

English.—A youthful wife of the Guru should not be saluted in this world (of frailties) by being touched at the feet by a pupil who is full twenty years old and is (therefore) in a position to discern the good and the evil [touching the body of a young lady]. 212.

Kulluka. गुरुपत्नी इति । तिरुगुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादन-गुणदोषज्ञेन (क) यूना (१) नाभिवाद्या । पूर्वविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनम् अनिषिद्धम् (२) । यूनास्तु भूमौ अभिवादनं वक्ष्यति (३) ॥ २१२ ॥

(क) दोषगुणज्ञेन—All except A.

Kulluka Explained.

1. अग्निवादन &c.—By a young man who knows the good and bad effects [of *touching* the body of a young lady].
2. पूर्णविंशति &c.—The epithet पूर्णविंशतिवर्षत्न means दौर्बल्य । The *touching* of the feet by a *boy* is not (hereby) prohibited.
3. यूयस्त्वु &c.—Later on, the author will speak of 'saluting on the ground' for a grown up pupil.

Notes.

युवतिः—युवन् + ति । 'यूयः तिः' ।

पूर्णविंशतिवर्षत्न—विंशतिः वर्षाणि विंशतिवर्षाणि । पूर्णाणि विंशतिवर्षाणि यस्य सः, तेन । बहुव्रीहिः । The number twenty is not emphasised here. जातवीर्य्य is the term used by बौधायन ।

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थात् प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

Prose. इह नारीणाम् एषः स्वभावः [यत्] नराणां दूषणम् ; अतः अर्थात् (= अस्मात् हेतोः) विपश्चितः प्रमदासु [विषये] न प्रमाद्यन्ति ।

Bengali. এই পৃথিবীতে নারীগণের স্বভাব এই যে তাহারা পুরুষলিঙ্গকে দূষিত করে । এই কারণে পণ্ডিতগণ এমনটা মতকে রাখেনই প্রমত্ত হন না (অর্থাৎ তাহারা স্ত্রীজাতি মতকে বড়ই সাবধান হইয়া চলেন) ॥ ২১৩ ॥

English.—In this world it is the nature of women to seduce men ; for this reason the wise are never careless about females. 213.

Kulluka. स्वभाव इति । स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह "शङ्कारचेष्टया व्यामोह्य" (1) पुरुषाणां दूषणम् । 'अतोऽर्थात्' अस्माहेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ताः (2) भवन्ति ॥ २१३ ॥

Kulluka Explained.

1. शङ्कारचेष्टया व्यामोह्य—Captivating (the mind) by amorous gestures,

2. प्रमत्ताः—Careless, not to be on one's guard.

Notes.

प्रमदासु—प्रकृतः मदः आसाम् इति प्रमदाः, तासु । विषये ७मी ।
विपश्चितः—विपदि चीयन्ते (उपदेशार्थम्) इति विपश्चितः—वि-प्र-चि +
क्विप् - कर्म्मणि, पृथोदरादित्वात् । बहुवचने ।

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

Prose. प्रमदाः हि लोके कामक्रोधवशानुगम् अविद्वांसम् विद्वांसम् अपि
पुनः उत्पथं नेतुम् अलम् (= समर्थाः) ।

Bengali. ज्ञीकृति ईश्लोके कामक्रोधेन अवशयनीकृत अविद्वान् एव विद्वान्
मकलकेई उत्पथे छलित करिते सम्पूर्ण समर्थ ॥ २१४ ॥

English.—Women are in this world quite able to lead astray
an unlearned or even a learned man, subject as both of them are
[by nature] to lust, anger (and so forth). 214.

Kulluka. अविद्वांसमिति । विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या (१), न
स्त्रीसन्निधिर्विधेयः (क), यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं “देहधर्मात्” (२)
कामक्रोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं समर्थाः (ख) ॥ २१४ ॥

Kulluka Explained.

१. विद्वान् &c.—Thinking thus—“I am learned and [there-
fore] self-controlled’.

२. देहधर्मात्—By the very nature of this (frail) body.

Notes.

उत्पथम्—उद्धतः प्रस्थाः उत्पथः ; तम् । ‘ऋक्पूरुषधुःपथाम् अ अनचे’ इति
सूत्रेण समासालः अः ।

कामक्रोधवशानुगम्—कामश्च क्रोधश्च इति कामक्रोधौ ; तयोः वशम् (= आयत्तता),
कामक्रोधवशम् ; कामक्रोधवशम् अनुगच्छति इति कामक्रोधवश—अनु—

(ख) न स्त्रीसन्निधौ स्थेयम्—A.

(ख) स्युः after समर्थाः—A.

गम + ड - कर्त्तरि । The word वश is either neuter or masculine to mean 'control'—'विषायते क्लीवमाधत्तले चेच्छाप्रभुत्वयोः' इति मेदिनी ।
'आयत्तताप्रभुत्वे च वशः परवशे विभु' इति विकारुशेषः ।

माता स्वस्वा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

Prose. माता स्वस्वा दुहित्रा वा विविक्तासनः (= निर्जनस्थः) न भवेत् ।
[यतः] बलवान् इन्द्रियग्रामः विद्वांसमपि कर्षति ।

Bengali. माताई हटन वा भगिनीई हटन वा दुहिताई हटन—कोनও ছীলোকের সহিতই নির্জনে অবস্থান করিতে নাই। কারণ, বলবান ইन्द्रিয়গ্রামই বিবান ব্যক্তিকেও আকর্ষণ করে ॥ ২১৫ ॥

English.—One should not be in a lonely place with (even) one's mother, sister or daughter; for, the powerful host of senses drags away even a learned man. 215.

Kulluka. अत आह—माचेति । माता, भगिन्या, दुहित्रा वा निर्जन-
गृहादौ नासीत् । यतः अतिबलः इन्द्रियग्रामः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं (१)
परवशं करोति (२) ॥ २१५ ॥

Kulluka Explained.

१. शास्त्रनियमित &c.—Even one whose self is controlled by the S'āstras.

२. परवशं करोति—[The nom. is इन्द्रियग्रामः । The word पर here refers to the इन्द्रिय themselves. The expression taken as a whole means—] subjugates.

Notes.

माता स्वस्वा दुहित्रा वा &c.—One may feel a rude shock at this statement in these days of 'purity', but it is an undeniable fact that there occur many cases which go to support its truth.

विविक्तासनः—विविक्तम् (= निर्जनम्) आसनं यस्य सः विविक्तासनः ;
seated in a lonely place. 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः ।

इन्द्रियग्रामः—The word ग्रामः means समूहः ।

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

Prose. युवा 'असौ अहम्' इति ब्रुवन् युवतीनां गुरुपत्नीनां भुवि विधिवद्वन्दनं तु कामं कुर्यात् ।

Bengali. ब्रुक शिवा 'आमि अहम्' এই বলিয়া যুবতী গুরুপত্নীকে (হস্ত-ব্যতীত) নিয়ম পালন পূর্বক ভূমিতে যথোক্ত অভিবাদন করিতে পাঠান ॥ ২১৬ ॥

English.—But a young pupil should, to his pleasure, do salutation to the youthful wife of the Guru on the ground in due form saying, 'I am so and so'. 216.

Kulluka. कामं तु इति (क) । गुरुपत्नीनां युवतीनां "स्वयमपि" युवा, भूमौ (ख) यद्योक्तविधिना 'अभिवादये असुकशर्माहं भवति' (ग) (१), इति ब्रुवन् पादग्रहणं विना यथेष्टम् अभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

Kulluka Explained.

१. अभिवादये असुकशर्माहं भवति—[It has been enjoined in Sl. 123 (स्त्रियः सर्वास्तथैव च) that women, as a rule, should be saluted with the *simple* formula अभिवादये अहम् । But Kull. here makes the pupil utter his name also perhaps on the strength of the word असौ in the text. This is perhaps not intended by Medh. and Gov., who have explicitly spoken differently under Sl. 123.—'सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कारप्रयोगज्ञानाम् अपि' ।—Medh. The word भवति in Kull. refers to Sl. 129.]

कामम्—'कामं प्रकामेऽनुमतौ' इत्यमरः । Kull. takes it in the former sense. Medh. Nand. and Gangādhara take it in the latter sense, but Medh. queerly means to connect it not with the present Sloka, but with the next one. 'कामम् इति अरुचिं सूचयति ।

(क) इति ।—Omitted in all except A, J.

(ख) भूमौ—Omitted in M, P, V.

(ग) भोः for भवति—A, B, M, P, V.

उत्तरेण च एतत् सम्बध्यते—विप्रोथ्य पादग्रहणम् इति' । सुवि पादवन्दनं तु इष्यते एव ।—Medh.

Notes.

विधिवत्—व्यत्यस्तपाणिना ।

असावहम् इति—See Kull. Expl. 1.

विप्रोथ्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

Prose. [युवा शिष्यः] सतां धर्मम् अनुस्मरन् विप्रोथ्य पादग्रहणम् अन्वहं च अभिवादनं गुरुपत्नीषु कुर्वीत ।

Bengali. ब्रह्म शिष्या अवाप्त इहेते प्रताग्नत इहेरा नाधुगणेर आचार अरगपूरुसक ब्रह्मो कुरुपत्नीर पादग्रहणं करिबेन एव एतिदिन तांहाके (भूमिते) अभिवादन माळ करिबेन ॥ २१७ ॥

English.—On returning from a sojourn, a young pupil should, remembering the practice amongst the good, touch the feet of his Guru's wife, young though she may be, and should only bow down (on the ground) daily. 217.

Kulluka. विप्रोथ्य इति । प्रवासादागत्य 'सव्येन सव्यः स्मष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः' [मनु—२।७२] इत्युक्तविधिना पादग्रहणं, मन्वहं च भूमौ अभिवादनं गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात्, शिष्टानामयमाचार इति जानन् (क) ॥ २१७ ॥

Notes.

विप्रोथ्य—वि—प्र—वस + ल्यप् ।

अन्वहम्—अहनि अहनि अन्वहम् । अव्ययीभावः ।

गुरुदारेषु—Here also Gangādhara adds युवतीवर्जेषु । Cf. नैके युवतीनाम्—गीतम, २ ; but this does not seem to be the spirit of the text here.

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शृङ्खलधुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

Prose. यथा नरः खनित्रेण खनन् [सन्] वारि अधिगच्छति, तथा शृङ्खलः [शिष्यः] गुरुगतां विद्याम् अधिगच्छति ।

Bengali. মানুষ খেলপ খনিত্র অর্থাৎ খন্তা দিয়া ভূমি খনন করিতে করিতে জল লাভ করে, শিষ্যও সেইরূপ শুদ্ধি করিতে করিতে গুরুগত বিদ্যা প্রাপ্ত হয় ॥ ২১৮ ॥

English.—As a man digging with a spade comes to water, so a pupil attending and serving his Guru obtains the knowledge possessed by the latter. 218.

Kulluka. उक्तस्य शृङ्खलाविधेः फलमाह (१)—यथेति । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिं खनन् जलं प्राप्नोति, एवं गुरुस्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

Kulluka Explained.

1. उक्तस्य &c.—The author speaks of the results of the service (to be rendered to the Guru and) referred to above.

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।

नैनं ग्रामेऽभिनिस्त्रोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥ २१९ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी] मुण्डो वा [स्यात्], जटिलो वा स्यात्, अथवा शिखाजटः स्यात् । सूर्यः एनं ग्रामे क्वचित् न अभिनिस्त्रोचेत्, न [वा] अभ्युदियात् ।

Bengali. ব্রহ্মচারী মস্তকের সকল কেশ মুণ্ডিত করিতে পারেন, অথবা জটাদারণ করিতে পারেন, অথবা শিখা জটাকারে ধারণ করিয়া অবশিষ্ট সকল কেশ মুণ্ডিত করিতে পারেন । ইনি যখন কোন স্থানে নিদ্রিত থাকিবেন তখন যেন সূর্য্য কদাপি অস্তগত বা উদিত না হন । [অর্থাৎ সূর্য্যোদয় বা সূর্য্যাস্তের সময়ে ব্রহ্মচারী যেন কদাপি নিদ্রিত না থাকেন ॥ ২১৯ ॥

English.—A student may either shave his head, or wear his hair in braids, or wear a tuft of hair in the form of a braid (the rest of the hair being shaved). The sun must never set or rise while he lies asleep in the village (or in any other place). 219.

Kulluka. ब्रह्मचारिणः प्रकारव्यसाह—मुखो वेति । सुखितसमस्त-
शिरःकेशो वा (१), जटावान् (क) वा, शिखैव जटाकारा (ख) यस्य—अपरे शिरः-
केशा सुखिताः—तथा वा भवेत् (ग) (२), एनं ब्रह्मचारिणं क्वचित् ग्रामे “निद्राणं”—
उत्तरत्र [मनु—२।२२०] शयानम् इति दर्शनात् (३)—सूर्यो ‘नाभिनिस्त्रोचेत्’
नास्त्वमियात्, ‘न’ वा ‘अभ्युदियात्’ (घ) नोदयं गच्छेत् ॥ २१६ ॥

Kulluka Explained.

१. सुखित-समस्त-शिरःकेशो वा—Or, all the hairs of his head
(should) be shaved.

२. शिखा एव &c.—Or, he should be such as to have a
knotted shikha, the rest of the hair being shaved.

३. निद्राणं &c.—The word निद्राणम् (sleeping) is to be under-
stood here as suggested by the word शयानम् which occurs later
on (in the next Sloka).

Notes.

जटिलः—जटा + इलच् । ‘लोमादि-वामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः’ ।

शिखाजटः—शिखा एव जटा (=जटाकारा) यस्य, सः ।

एनम्—‘अभि’ इति कर्मप्रवचनौययोगे द्वितीया ।

ग्रामे = ग्रामादौ ।

निस्त्रोचेत्—नि + स्त्रुच् + लिङ् यात् । ‘स्त्रुच् गतौ’ भृदिः ।

ग्रामे &c.—Kull. gives no stress on the word ग्रामे but on the
word निद्राणम् which he understands after it. Medh. notices this
as the explanation of *others*. His own explanation is—that the
Brahmachārin should never be in the *village* but in the forest

(क) सुखितसमस्तः शिरःकेशो जटावान्—M ; सुखितसमस्तः शिरः केश-
जटावान्—V.

(ख) जटा जाता for जटाकारा—All except A.

(ग) अपरे.....भवेत्—Omitted in all except A, Bg, G, J.

(घ) न वाभ्युदियात् नोदयं गच्छेत्—J ; Omitted in B, Bg, Bh, Bk,
G, M, V ; नोदयं गच्छेत्—Omitted in P.

at the sun-rise and at the sun-set to perform सन्या । If it be held to be impracticable for a *young* and timid Brahma-chārin, let it be enforced, Medh. says, with effect from an advanced age, as is explicitly enjoined by Gautama, from after the गोदान which takes place at the 16th year.—‘बहिःसन्ध्यत्वं परतो गोदानात्’—गौतमः । N. B. The printed Gautama (ch. II), however, reads—‘एके गोदानादि । बहिः सन्ध्यर्थञ्च आतिष्ठेत् पूर्वम्, आसीत् उत्तराम् ।’

तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।

निस्त्रोचेद् वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

Prose. कामचारतः शयानं तं चेत् सूर्यः [तस्य ब्रह्मचारिणः] अविज्ञानात् अभ्युदियात् अपि वा निस्त्रोचेत्, [तर्हि] [ब्रह्मचारी] [सावित्री] जपन् दिनम् उपवसेत् ।

Bengali. ब्रह्मचारी ईष्टपूर्वक निद्रित इहेहा छानशूत्र ग्रहशास्त्रेन एकरूप मनस्येव वि प्रया उद्भित वा अशुभत इन, तवे ब्रह्मचारी नावित्री जप करिशा दिवाभाग उपवासे वापन करिवेन ॥ २२० ॥

English.—If, without his knowledge, the sun rises or sets while he is voluntarily asleep, he must mutter the Gáyatrī and fast during the day-time. 220.

Kulluka. अत्र प्रायश्चित्तमाह—तं चेदिति । तं चेत् कामतो निद्राणं “निद्रापरवशत्वेन” (क) अज्ञानात् (ख) सूर्यः अभ्युदियात् अस्तमियात् वा (ग), तदा “सावित्री” जपन् उभयवापि दिनमुपवसन् (घ) रात्रौ सुषोती ; अभिनिम्नुक्तस्य (ङ) उत्तरैऽहनि उपवासजपौ (१) । ‘अभिरभागे’ [पा—१।४।२८] इति कर्मप्रवचनीय-संज्ञा, ततः ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [पा—२।३।८] । सावित्रीजपस्य (च) गौतम-वचनात् (२) । तदाह गौतमः [२४ अ]—‘सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेत् अहर-

(क) निद्रोपवशत्वेन—B, M, P, V.

(ख) अज्ञानात्—Omitted in B, M.

(ग) वा—Omitted in Bg, G, M, P.

(घ) उपवसेत्—A.

(ङ) अभिनिम्नुक्तस्य—All.

(च) जपं for जपः—A, B, M, P, V.

मुञ्जानः, अभ्यस्तमितश्च रात्रिं, जपन् सावित्रीम्' (३) इति । ननु (क), गीतमवचनात् सूर्यामुदितस्यैव दिनाभोजनजपावृत्तौ, अभ्यस्तमितस्य तु रात्राभोजनजपौ ? नैतत् । अपेक्षायां व्याख्यासन्देहे वा (ख) सुन्यतरविवृतं मन्वर्थमन्वयामहे (ग), न तु स्फुटं मन्वर्थं स्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुक्षंः (४) । अतएव, जपापेक्षायां गीतमवचनात् सावित्रीजपः अभ्युपेयः (घ) एव, न तु उभयत्र स्फुटं मन्त्रज्ञौ दिनोपवासजपौ (ङ) अपाकुक्ष्यः (५) । तस्मात्, अभ्यस्तमितस्य मानव-गीतमौय-प्रायश्चित्त-विकल्पः (६) ॥२२॥

Kulluka Explained.

१. तं चेत् कामतः &c.—[कामतः is the syn. of कामचारतः ; निद्रासं of शयनं, and अज्ञानात् of अविज्ञानात् of which last निद्रापरवशत्वेन is the हेतु supplied by the commentator]. If the sun rises or sets while the Brahma-chárin, without being conscious of it, is sleeping at his will, then after muttering the Sávitrí, he should fast during the day-time in *both* the cases, and eat at night. [Here a question arises—Well if the sun sets while the student sleeps how will it be possible for the student to fast during the day-time which has already passed away ? To this Kull. says—] In the case of a Brahma-chárin sleeping at sun-set the fasting and muttering are to be performed the next day.]

२. सावित्रीजपस्तु &c.—[The text has जपन् simply—without any objective case (about which a question would naturally arise). In answer to that question, Kull. says—that] on the authority of the text of Gotama, it is to be understood that the सावित्री (i.e. गायत्री) is to be muttered.

३. सूर्यामुदितः &c.—A Brahma-chárin sleeping at sun-rise should fast during the *day*-time and one at sun-set, should fast during the *night*—muttering the गायत्री (in both cases).

(क) मनु (!)—Bg, G. (ख) वा—Omitted in A.

(ग) —विवृतमन्वर्थमन्वयमाह—M, P, V. (घ) अभ्युपेतः—A.

(ङ) मन्त्रज्ञौ दिनोपवासजपं—B, Bg, Bh, Bk, G, J ; मन्त्रज्ञौ दिनोप-वासजपौ—M, P, V.

4. ननु &c.—Well, according to the text of Gotama, fasting for the day-time is prescribed only in the cases of those that may be sleeping at the time of sun-rise, and fasting for night in the cases of those that may be sleeping at the time of sun-set. [But this is not in accordance with Manu. What would you say to this ? In reply to this Kull. says—] No, that's not it (नैतत्), (i.e. we need not be anxious on account of Gotama's text). Where there is an ambiguity in the sense, or a necessity of supplying an ellipsis (अपेक्षा), we should have recourse to passages of other sages which would elucidate the spirit of Manu (सन्वर्थसम्बन्धमङ्ग), but we should, never, on the authority of some other work, undo (अन्यथा कुर्वः) (the sense of) the unequivocal words of Manu.

5. अतएव जपपेक्षायां &c.—So, when it is not clearly stated (here) what text is to be muttered and we are to supply it, we must have it on the authority of Gotama's text, that the Gáyatrí is to be muttered, but we should not alter the fasting during day-time and the muttering in *both* the cases as they are clearly prescribed by Manu.

6. तस्मात् &c.—Therefore, it is to be interpreted that in the case of one sleeping at sun-set, the penances prescribed by Manu and by Gotama are two alternatives.

Notes.

कामचारतः—कामेन चारः इति कामचारः, तस्मात् । पञ्चम्याः तस् ।

निश्चीचेत्—नि - स्तुच + लिङ् यात् । 'स्तुच' गतौ ।

दिनम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

दिनम् उपवसेत्—Nár., Rágh. and Gangádhara take the word दिन here with some elasticity. In the case of sun-rise it means day-time, but in the case of sun-set it means night. “—‘दिनम्’ अहोरात्रम् इति क्रमात् इत्येकं गौतमीकेन । ‘सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदे न द्वीष्यते’” ।—Gangádhara. This view has been anticipated and

criticised by Medh.—‘दिनशब्दः प्रदर्शनार्थः, गौतमवचनं चाप्युदाहरन्ति... तत् अयुक्तम् । दिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात्’ ।—Medh. But, as Gangādhara suggests, a reconciliation should be attempted wherever possible.

सूर्येण ह्यभिनिस्तुतः (क) शयानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतेनसा ॥ २२१ ॥

Prose. हि (= यस्मात्) यः शयानः (= निद्रितः) सूर्येण अभिनिस्तुतः अभ्युदितश्च, सः प्रायश्चित्तम् अकुर्वाणः महता एनसा युक्तः स्यात् ।

Bengali. যে ব্রহ্মচারী নিশিভাবস্থায় সূর্যের অস্ত বা উত্তর ঘাট্রে অভিহৃষ্ট হন, তিনি প্রায়শ্চিত্ত না করিলে মহাপাপ ঘাট্রে নিষ্ঠ হন ॥ ২২১ ॥

English.—For, he who lies (sleeping), while the sun sets or rises, if he does not perform the penance, is tainted by great sin. 221.

Kulluka. अस्य तु (ख) प्रायश्चित्तविवेः अर्थवादम् (ग) आह (१)—सूर्येण इति । यस्मात्—सूर्येण अभिनिस्तुतः (घ) अभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वाणः (ङ) महता पापेन युक्तो नरकं गच्छति, तस्मात्—यद्युक्त-प्रायश्चित्तं (च) कुर्यात् ॥ २२१ ॥

Kulluka Explained.

१. अस्य तु &c.—The author adds an Artha-vāda to this injunction for penance (viz. the one mentioned in the previous Sloka).

Notes.

अभिनिस्तुतः—अभि - नि - स्तु च + त्त । निस्तीचनेन अभिदुष्टः इत्यर्थे
अभिनिस्तुतः (लक्षणया) ।

अभ्युदितः—[सूर्यस्य] अभ्युदयेन अभिदुष्टः इत्यर्थे अभ्युदितः ।

(क) अभिनिस्तुतः—All.	(ख) तस्य for अस्य तु—A.
(ग) अनुवाद for अर्थवाद—A.	(घ) अभिनिस्तुतः—All.
(ङ) अकुर्वन्—All except A.	(च) युक्तप्रायश्चित्तम्—A.

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

Prose. नित्यम् आचम्य प्रयतः समाहितः [च सन्] शुचौ देशे नद्यं जपन् उभे सन्ध्ये यथाविधि उपासीत ।

Bengali. प्रतिदिन आचमनपूर्वक पवित्र ॐ अन्त्यमनाः इहैश पवित्र स्थाने वसिष्ठा जप करिष्ठा उच्चर सकां उपासना करिषे ॥ २२२ ॥

English.—Purified by sipping water, and composed, he should daily worship during both the twilights duly muttering the prescribed texts in a pure spot. 222.

Kulluka. यस्मादुक्तप्रकारेण सन्ध्यातिक्रमे महत् पापम्, अतः आह (क)—आचम्येति । आचम्य पवित्रो नित्यम् अन्त्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन् उभे सन्ध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

Notes.

सन्ध्य—Objective of उपासीत । The root आस, when preceded by the prefix उप, is transitive.

जप्यम्—जप (घातु) + यत् by the rule 'घोरदुपधात्' । See Sl. 87.

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।

तत् सर्वमाचरेद् युक्तो यत्र वास्यारमेन्ननः (ख) ॥२२३॥

Prose. यदि स्त्री यदि [वा] अवरजः किञ्चित् श्रेयः समाचरेत् (= आचरण-पूर्वकम् उपदिशेत्) [तर्हि] युक्तः [सन्] तत् सर्वम् आचरेत् । यत्र वा अस्थ (= ब्रह्मचारिणः) मनः आरमेत् [तदपि समाचरेत्] ।

Bengali. कौनओ स्त्रीलोक अथवा कौनओ शूद्र यदि किछु मङ्गलापदेश करे उबे ताहा उदयुक्त इहैश अशुष्ठान करिषे । एवंग शास्त्राविरुद्ध वे कार्थो आन्नार तूष्णिगत हय ताहाओ अशुष्ठान करिषे ॥ २२३ ॥

(क) आह—Omitted in A, B, M, P, V.

(ख) रमेत् for आरमेत्—All except A.

English.—If a woman or a S'ūdra perform (and instruct) anything good, he should carefully practise it, as well as (any other permitted act) in which his heart finds pleasure. 223.

Kulluka. यदीति । यदि स्त्री शूद्रो वा (क) किञ्चित् श्रेयोऽनुतिष्ठति, तत् सर्वम् उदयुक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत् च शास्त्रानिषिद्धे अस्य मनः तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

Notes.

अवरजः—अवरस्मिन् काले जायते इति अवर-जन+उ-कर्त्तरि । कनीयान्, शूद्रः वा ।

स्त्री, अवरजः—सम्भवति हि तयोः तदाचार्यसम्पर्कात् परिज्ञानम् ।

समाचरेत्—उपदिशेत् । 'समाचारपूर्वक उपदेश एव अत्र अभिप्रेतः' ।—Medh.

आरमेत्—'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।

यत् वास्वारमेन्मनः—Cf. 'आत्मनस्तुष्टिरेव च'—Sl. 6.

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

Prose. इह धर्मार्थो श्रेयः उच्यते, कामार्थो, धर्म एव, अर्थ एव वा [श्रेयः उच्यते] ; त्रिवर्ग एव श्रेयः इति तु स्थितिः (=सिद्धान्तः) ।

Substance.—त्रिवर्गस्य मध्ये बुभुक्षुणां किं श्रेयः इति प्रश्नस्य उत्तरे सर्वेऽपि आचार्या विवदन्ते । धर्मः श्रेयः, नार्थकामौ, तयोः केवलमुपायत्वात् इति केचित् । अर्थ एव श्रेयः, न धर्मकामौ, तयोरपि साधनत्वात् इत्यन्ये । धर्मार्थो श्रेयः, कामहेतुत्वात् इत्येके । कामार्थो श्रेयः, सुखहेतुत्वात् इत्यपरे । अत्र सिद्धान्तस्तु—त्रिवर्ग एव श्रेयः इति । धर्म अर्थः कामः इति त्रयोऽपि अविरोद्धाः पुरुषार्थतया श्रेयांसि । तथा च शास्त्रम्—'धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः, यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः' इति ।

Bengali. केह बलेन हेहलोकै धर्म ७ अर्थ श्रेयः, केह बलेन काम ७ अर्थ श्रेयः, केह बलेन केवल धर्मै श्रेयः, केह बलेन केवल अर्थै श्रेयः । किन्तु श्रुत तथा एहै ये (परस्पर अविरोध) त्रिवर्ग अर्था ७ धर्म, अर्थ ७ काम एहै तिनटै श्रेयः ॥ २२४ ॥

(क) यत्—Added before किञ्चित् in A.

English.—Some declare that the chief good consists in (the acquisition of) spiritual merit and wealth, (others place it) in (the gratification of) desire and (the acquisition of) wealth, (others) in (the acquisition of) spiritual merit alone, and (others say that the acquisition of) wealth alone is the chief good here (below) ; the (correct) decision, however, is that it consists of the (harmonious) combination of these three. 224.

Kulluka. श्रेय एव किम् (क) ? तत् निरूपयति (ख) (I)—धर्माधीनमिति । धर्माधीनं श्रेयोऽभिधीयते, कामहेतुत्वात् (2) इति केचित् आचार्या मन्यन्ते । अन्ये तु अर्थकामौ, सुखहेतुत्वात् (3) । धर्म एव इत्यपरे, अर्थकामयोरप्युपायत्वात् (4) । अर्थ एव इह लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि साधनत्वात् (5) । सस्यति स्वमतमाह—धर्मार्थकामात्मकः परस्परविरुद्धः (ग) द्विवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः (6) । एवं च वृत्तुन् प्रति उपदेशः, न सुसुचुन् (7) । सुसुचुणां तु मोक्ष एव श्रेयः इति षष्ठे वक्ष्यते (8) ॥ २२४ ॥

Kulluka Explained.

1. श्रेयः एव किम् &c.—[The author has said something about श्रेयः in the previous Sloka ; but what is that श्रेयः or highest good ?] The author now determines what श्रेयः is.

2. कामहेतुत्वात्—These (viz. धर्म and अर्थ) being the objects of desire.

3. सुखहेतुत्वात्—These (viz. अर्थ and काम) being the sources of happiness.

4. अर्थकामयोरपि &c.—अर्थ and काम also being only means and not ends.

5. धर्मकामयोरपि &c.—This (viz. अर्थ) being the means for even धर्म and काम (after which men hanker so much).

6. धर्माद्यर्थात्मकः &c.—The triad consisting of धर्म, अर्थ and काम, not opposed to one another, is the highest good, in as

(क) हि धर्माधीनं for किम्—A, B, M, P, V.

(ख) दर्शयति for निरूपयति—All except A.

(ग) परस्परविरुद्धः—A.

much as they are the ends of human life (पुरुषार्थ). This is the decision (विनिश्चय) ।

7. एवं च &c.—Thus, this instruction is intended for those who seek enjoyment and not for those who seek final liberation (सुसुक्ष्म) ।

8. सुसुक्ष्मां तु &c.—In the sixth chapter it will be said that मोक्ष is the only highest good for the सुसुक्ष्म.

Notes.

श्रेयः—The highest good ; *summum bonum* of life.

धर्माधीनं उच्यते श्रेयः—In a case of उद्देश्यविधेय-भाव, the विशेषण (adjective and verb) may agree with either the उद्देश्य or the विधेय according to विवक्षा । So, उच्यते also (for उच्यते) would be quite accurate.

विवर्गः—व्यापारं वर्गः (= समूहः) । 'विवर्गो धर्मकामार्थैः (चतुर्वर्गैः समोक्षकैः)' इत्यमरः ।

स्थितिः—Decision.

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्त्तनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः (क) ॥ २२ ॥

Prose. आचार्यश्च, पिता चैव, माता, पूर्वजः भ्राता च, आर्त्तन विशेषतः ब्राह्मणेन—न अवमन्तव्याः ।

Bengali. निताळ प्रभौद्धित इहेराओ आचार्य, पिता, माता, महोदय कोर्ट—ईश्वर अवमानना करिबे ना । ब्राह्मण विशेषतावे एहे निग्रन पालन करिबेन ।

English.—The teacher, the father, the mother, and an brother must not be disrespected, especially by a Brāh्मण though one be grievously offended by them. 225.

Kulluka. आचार्यश्चेति । आचार्यो जनको जननी च, माता च ज्येष्ठः, पीडितेन अपि (ख) नावमाननीयाः, विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ २२५ ॥

(क) This Sloka is read after Sl. 226 by B, Bg, Bh, &c.

(ख) अमी—Added after अपि in all except A.

Notes.

विशेषतः—Medh. takes the word with the आचार्य, पिता, &c.—None should be disrespected, especially these.

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता खो मूर्तिरात्मनः ॥२२६॥

Prose. आचार्यः ब्रह्मणः मूर्तिः, पिता प्रजापतेः मूर्तिः, माता तु पृथिव्याः मूर्तिः, खः (=स्वकीयः) भ्राता आत्मनः मूर्तिः ।

Bengali. आचार्यो ब्रह्मणो मूर्ति, पिता प्रजापतेर मूर्ति, माता पृथिव्यो मूर्ति, भ्राता स्वकीय आत्मनो मूर्ति ॥ २२६ ॥

English.—The A'charya is the image of Brahman ; the father is the image of Prajapati ; the mother is the image of the Earth ; one's own brother is the image of one's self. 226.

Kulluka. आचार्य इति । यस्मात्, आचार्यः वेदान्तोदितस्य (१), 'ब्रह्मणः' परमात्मनः 'मूर्तिः' शरीरं, पिता हिरण्यगर्भस्य, माता च धारणात् पृथिव्याः मूर्तिः (क) (२), भ्राता च खः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य (३), तस्मादेवतारूपा एते (ख) नाव-
सन्तव्याः ॥ २२६ ॥

Kulluka Explained.

१. वेदान्तोदितस्य—[वेदान्तोदित = Mentioned in the Vedānta.]
२. माता च धारणात् पृथिव्याः मूर्तिः—The mother is the image of the Earth inasmuch as she receives (the child in the womb). [It should be remembered that धारण or receptivity is the special property of the Earth ;—see १. १८, Kull. २].
३. क्षेत्रज्ञस्य—Of the Individual Soul.

(क) पृथिवीमूर्तिः—All except A, Bg, G.

(ख) एताः—M, P, V.

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सन्धवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

Prose. मातापितरौ नृणां सन्धवे (= गर्भाधाने सति, अनन्तरं) यं क्लेशं सहेते, वर्षशतैः अपि तस्य (क्लेशस्य) निष्कृतिः कर्तुं न शक्या ।

Bengali. गर्भ धारणेर पत्र रहैते माता ও পিতা সন্তানের জন্ম যে ক্লেশ সহ্য করেন শত শত জন্মেও সন্তান কর্তৃক তাহার পরিশোধ असम्भव ॥ २२७ ॥

English.—The trouble which the father and the mother endure from after the child's birth (in the womb) cannot be requited (by the child) even in hundreds of births. 227.

Kulluka. यस्मिन् । नृणामपत्यानां 'सन्धवे' गर्भाधाने सति—अनन्तरं, यं क्लेशं मातापितरौ सहेते, तस्य 'वर्षशतैरपि' इत्यनेन (क) अनेकैरपि जन्मभिः आनृण्यं कर्तुंमशक्यम् । मातुस्तावत् कुक्षौ धारणदुःखं, प्रसववेदनातिशयः, जातस्य रक्षणवर्द्धनकष्टं च ; पितुरपि (ख) बाल्ये रक्षासंबर्द्धनदुःखम्, उपनयनात् प्रभृति वेद-तदङ्गाव्यापन-व्याख्यानदि-क्लेशातिशयः (ग) (१) इति सर्वं सिद्धम् (घ) (२) ॥ २२७ ॥

Kulluka Explained.

१. उपनयनात् प्रभृति &c.—The extreme trouble of teaching and explaining the Veda with its Angas from after the initiation.

२. इति सर्वं सिद्धम्—So, everything is clear.

Notes.

मातापितरौ—'आनङ्' ऋती इन्वे' इति आनङ् ।

सन्धवे—गर्भाधाने (सति) ; तदनन्तरम् इत्यर्थः ।

(क) इत्यनेन—Omitted in all except A.

(ख) पितुरधिकानि एव for पितुरपि—M, P, V.

(ग) व्याख्यान—Omitted in M, V ; व्यापन for आख्यापन—P.

(घ) सर्वसिद्धम्—M, P, V.

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तृष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

Prose. तयोः नित्यम् आचार्यस्य च सर्वदा प्रियं कुर्यात् । तेषु त्रिषु तृष्टेषु [सत्सु] एव सर्वं तपः समाप्यते ।

Bengali. (अतएव) सर्वदा माता, पिता ও আচার্যের প্রিয়ানুষ্ঠান করিবে । কারণ, তাঁহারা তিন জন জুড়ে ইহেন্নেই সকল তপস্বী সমাপ্ত হয় অর্থাৎ সকল তপস্বীর কল্যাণ হয় ॥ ২২৮ ॥

English.—One should ever do what is pleasing to those two and to the A'chārya. For, those three being satisfied, all penance is (taken as) accomplished. 228.

Kulluka. तयोर्नित्यमिति । तस्मात् (क)—‘तयोः’ मातापित्रोः प्रत्यहम् आचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिम् (ख) उत्पादयेत् । यस्मात् तेषु एव त्रिषु प्रीतिषु सर्वं तपः चान्द्रायणादिकं “फलहारिण” (१) सम्यक् प्राप्यते—मावादिवयतुष्ट्या एव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यते इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

Kulluka Explained.

१. फलहारिण—In point of merit.

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

Prose. तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तपः उच्यते । तैः अभ्यननुज्ञातः [सन्] अन्यं धर्मं न समाचरेत् ।

(क) तस्मात्—Read as the concluding word of the Tīkā of the preceding Sloka in all except A. To make it sensible, Bg, G, and J add something more and read it there as—तस्मात् देवतारूपा एते नावमन्तव्याः । But Medh. and Gov. distinctly read it as तस्मात् only with the present Sloka.

(ख) प्रियम् for सर्वदा प्रीतिम्—A.

Bengali. উক্ত তিন জনের শুশ্রূষা শ্রেষ্ঠ তপঃ বলিয়া কথিত হয় । তাঁহাদের অনুমতিবাত্তিরেক অন্য কোনও ধর্ম্মকার্য্য করিবে না ॥ ২২৯ ॥

English.—Attendance on those three is declared to be the highest austerity. Except being permitted by them one should not perform other religious observances. 229.

Kulluka. তেষামিতি । তেষাং মাতাপিতৃশ্রাদ্ধার্থ্যাণাং পরিচর্যা সর্ব্বতপোময়ং (ক) শ্রেষ্ঠ (খ) তপঃ (গ) (১), ইত এব সর্ব্বতপঃফলপ্রাপ্তিঃ । যদি অন্যমপি চর্য্যং কথ্যন্তি কীর্তি তদপি এতচ্ছ্রাদ্ধানুসম্ভবিত্বিকেষ ন কুর্যাৎ ॥ ২২৯ ॥

Kulluka Explained.

১. সর্ব্বতপোময়ং &c.—সর্ব্বতপোময়ম্ অতএব শ্রেষ্ঠ তপঃ । সর্ব্বতপোময়ং means—which comprises, i. e. is the essence of, all the penances.

Notes.

অন্যনুস্নাতঃ—Medh. reads অনন্যনুস্নাতঃ which is a better reading.

ত এব হি ত্রয়ো লোকাস্ত এব ত্রয় আশ্রমাঃ ।

ত এব হি ত্রয়ো বেদাস্ত এবোক্তাস্ত্রয়োঽগ্নয়ঃ ॥ ২৩০ ॥

Prose. হি (=যস্মাৎ) তে এব ত্রয়ো লোকাঃ, তে এব ত্রয়ঃ আশ্রমাঃ, তে এব হি ত্রয়ো বেদাঃ, তে এব ত্রয়ঃ অগ্নয়ঃ উক্তাঃ ।

Bengali. যেহেতু, সেই তিন জনই ভূরাশি লোকত্ৰয় (কারণ, তাঁহারা ই লোকত্ৰয় প্রাপ্তির কারণ); তাঁহারা ই তিন আশ্রম (কারণ, গার্হস্থ্যাদি আশ্রম তাঁহারা ই প্রদান করেন); তাঁহারা ই তিন বেদ (কারণ, বেদপ্রাপ্তির কারণ তাঁহারা ই); তাঁহারা ই তিন অগ্নি (কারণ, অগ্নিসম্পাদনা বজ্রের ফল তাঁহারা ই দান করিতে পারেন) ॥ ২৩০ ॥

English.—For, they are the three worlds, they are the three orders (of life), they are the three Vedas, and they are declared to be the three fires. 230.

Kulluka. ত এবিতি । যস্মাৎ তে এব মাতাপিতৃশ্রাদ্ধার্থ্যাঃ ত্রয়ো লোকাঃ, লোকত্রয়প্রাপ্তিহেতুত্বাৎ;—কারণে কার্য্যোপচারঃ (১) । ত এব “ব্রহ্মচর্যাৎ ইতর” ত্রয়ঃ

(ক) সর্ব্ব তপোময়ং—All except A. (খ) শ্রেষ্ঠম্—Omitted in B.

(গ) তপঃ—Omitted in all except A.

आश्रमाः गार्हस्थ्य्याः, आश्रमत्रयफलप्रदत्वात् (क) (२) । त एव त्रयो वेदाः, वेद-
त्रयजपफलोपायत्वात् (३) । त एव हि त्रयोऽग्नयः अभिहिताः, वेता-सम्पाद्य-यज्ञादिफल-
दाढत्वात् (४) ॥ २३० ॥

Kulluka Explained.

१. लोकत्रयप्राप्ति &c.—[They are the three worlds], because they (when pleased) cause (i.e. lead to) the attainment of the three worlds. The cause (कारण) is (here) represented as the effect (कार्य) ।

N. B. The expression ते एव त्रयो लोकाः is not to be taken too literally, the object of the statement being praise simply ; cf. Sl. 231, Kull. 2.

२. ब्रह्मचर्यात् इतरे &c.—They are the three A's'ramas, viz. those, excluding that of ब्रह्मचर्यं—i.e., गार्हस्थ्य, &c.—inasmuch as they lead to the results obtained by observing the three A's'ramas.

३. वेदत्रय &c.—Because it is they by whose grace the Brahma-chārin is in a position to study the three Vedas.

४. वेता-सम्पाद्य &c.—Because (when pleased) they give the same merit as that given by the Yajnas to be performed with the three fires.

Notes.

ते एव त्रयो लोकाः—‘त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धं सुखं यथा तथा एषु’ ।—Gangādhara. For Kull.'s view, see Kull. 1.

त्रयः आश्रमाः—Opinions are not unanimous as to which of the four A's'ramas is to be excluded here. Medh., Gov., and Kull. exclude the A's'rama of ब्रह्मचर्यं perhaps on the ground that the Brahma-chārin is already living therein. Some

(क) ब्रह्मचर्यादिभाववयवरूपा आश्रमाः गार्हस्थ्य्याद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात्—All except A. But the reading adopted is supported by Medh.'s and Gov.'s language.

exclude वानप्रस्थ which may be included either in गार्हपत्य or in सन्नास according as the man is सदार or अदार ।

त्रयोऽग्नयः—‘दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः’ इत्यमरः । For the fires, see Sl. 231 and Sl. 143, Kull. Expl. 1.

त्रयो लोकाः—Viz. भूर्, भुवस् and स्वर् ।

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साग्निव्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

Prose. पिता वै गार्हपत्यः अग्निः, माता दक्षिणः अग्निः, गुरुः तु आहवनीयः अग्निः स्मृतः । सा अग्निव्रेता [वास्तुवाग्निचेतायाः] गरीयसी ।

Bengali. पिताहै गार्हपत्याग्नि, माताहै दक्षिणाग्नि, एवम् अहवनीयाग्नि । एहे तिन अग्नि [वास्तुवाग्नि तिन अग्नि अपेक्षा] गरीयसी ॥ २३१ ॥

English.—The father indeed is stated to be the Gārhapatya fire, the mother the Dakshina fire, and the Guru the A'havanīya fire. This triad of fires is more venerable [than that of the actual ones]. 231.

Kulluka. पितेति । वैशब्दः अवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्यः आहवनीयोऽग्निः (क) । सा इयम् अग्निव्रेता श्रेष्ठतरा (१), स्तुत्यर्थाच्च अस्य न वस्तुविरोधः अत्र उद्भावनीयः (ख) (२) ॥ २३१ ॥

Kulluka Explained.

१. सा इयम् &c.—This triad of fires is superior (to that of the three actual ones viz. गार्हपत्य, दक्षिण and आहवनीय) । [N. B. The expression श्रेष्ठतरा which is formed by adding a comparative affix after a superlative one is not so accurate. Vide Mahā-Bhāṣya on Pāṇini, V. 3. 55.]

२. स्तुत्यर्थात् च &c.—The object of this statement being praise simply, the contradiction of things is not to be taken

(क) अग्निः—Omitted in all except A.

(ख) भावनीयः—All except A.

into account. [In other words, these statements are not be taken literally.]

Notes.

गार्हपत्यः—गृहपतिना संयुक्तः इति गृहपति + अ by the rule 'गृहपतिना संयुक्ते जाः'. The word गृहपति refers to the यजमान ।

दक्षिणः—अग्निः इत्यनेन सह अग्नेदीपचारात् दक्षिणः इत्यत्र पुंस्त्वम् । दक्षिणा may mean either 'southern direction', or 'sacrificial fee'.

आहवनीयः—आह्वयन्ते ग्रीष्मन्ते देवाः अत्र, यद्वा, आह्वयते प्रक्षिप्यते हविः अत्र इति आङ् - हु - अनौयर् - अधिकारणे (बाहुलकात्) । यद्वा, आहवन्म् अर्हति इति आह्वन् + क् (= ईय) by the rule 'तदर्हति' ।

गार्हपत्यः, दक्षिणः, आहवनीयः—For the names and functions of these fires, see Sl. 143, Kull. Expl. 1.

अग्निचेता—अग्नीनां चेता । चेता = वाणं, चाणार्थम् इता प्राप्ता इति चेता ।—Medh. and Gov. यद्वा, वाः = वाणं = सदा संयुक्षणम् ; वाम् इता । यद्वा, वाः आहुतयः, ताभिः इता । यद्वा, विलम् इता इति पृषोदरादित्वात् साधु ।

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु चील्लोकां विजयेद् गृही ।

दीप्यमानः स्वपुषा देववद्वि मोदते ॥ २३२ ॥

Prose. गृही [अपि], [किमुत ब्रह्मचारी], एतेषु त्रिषु अप्रमाद्यन् चीन् लोकान् विजयेत् ; स्वपुषा दीप्यमानः देववत् दिवि मोदते [च] ।

Bengali. এই তিন জনের প্রতি প্রশাদশূণ্য হইলে গৃহীও তিন লোক জয় করেন, [ব্রহ্মচারী ত করেনই] ; এবং তিনি স্বর্গাদি দেববৎ স্বশরীরে দীপ্যমান থাকিয়া স্বর্গ আনন্দ উপভোগ করেন ॥ ২৩২ ॥

English.—Even a house-holder [not to speak of a Brahma-chárin], not neglectful to these three, conquers the three worlds and, radiant in body, he rejoices in heaven like a god. 232.

Kulluka. विजिति । एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन् "ब्रह्मचारी तावज्जयत्येव"; गृहस्थोऽपि वीन् लोकान् विजयते (1) । संज्ञापूर्वकस्य आत्मनेपदविधेरनित्यत्वात् न 'विपरायां जीः' [पा—१।३।१८] इत्यात्मनेपदम् (2) । वीन् लोकान् विजयेदिति

विषु लोकेषु (क) आधिपत्यं प्राप्नोति । तथा, स्वपुत्रा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववत् दिवि
दृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मचारी तावत् &c.—[The text has—गृही बौन् लोकान् विजयेत्
and Kull. explains it as—] *Even* a गृहस्थ conquers the three
worlds ; it is needless to say that a Brahma-chárin does the
same.

२. संज्ञापूर्वकस्य &c.—[In the form विजयेत्] the आत्मनेपद which
was due according to the rule 'विपराभ्यां जे:' is not used in as
much as the injunction with regard to the technical term
(संज्ञा) आत्मनेपद (like those with regard to all other technical
terms) is not universal [according to the dictum—'संज्ञापूर्वकविषेः
अनित्यत्वम्' ।]

Notes.

• बौल्लोकान्—बौन् + लोकान् । 'तोर्लि'—नकारस्थाने लकारः [अनुनासिकः] ।
विजयेत्—See. Kull. २. We might simply take it as an आर्षप्रयोग ।
गृही = गृही अपि, [का कथा ब्रह्मचारिणः] ।—Kull. and Nár. 'गृहस्थस्या-
प्ययं धर्मः इति दर्शयितुं गृही इत्युक्तम्' ।—(Gov.). Medh. interprets it
differently—'गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्य पित्रादीनां तत्कृतम् आराधनम् उप-
युज्यते । तदा हि तौ दृष्टौ भवतः' ।—Medh.

देववत्—Commentators emphasise the root-meaning of the
word देव here. दीव्यन्ति प्रकाशन्ते ये ते देवाः । Hence, Kull. says—
'सूर्यादि-देववत्' ।

इमं लोकं साढभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेव (ख) ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

Prose. [नरः] साढभक्त्या इमं लोकं, पितृभक्त्या तु मध्यमं [लोकं], गुरु-
शुश्रूषया तु ब्रह्मलोकम् एव समश्नुते ।

(क) लोकेषु—Omitted in all except A.

(ख) एवम् for एव—B, M.

Bengali. ममूषा मातृछडिबात्रा एहे दुर्लोक, पित्रुछडिबात्रा अखरोक्कलोक, एवरं छत्रकुञ्जबात्रा उक्कलोक नाउ करे ॥ २३० ॥

English.—By devotion to (his) mother he gains this world ; by devotion to (his) father he gains the middle world ; and by serving his Guru he gains the world of Brahman. 233.

Kulluka. इममिति । इमं भूलीकं मातृभक्त्या, पितृभक्त्या मध्यमम् अन्तरीक्षम्, आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलीकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

Notes.

मातृभक्त्या इमं लोको समश्नुते इति—‘अस्मिन् लोके यत् सुखं तत् सुखं तु परलोकं गतः समश्नुते ; एवं पितृभक्त्यादिषु व्याख्यातव्यम्’ ।—Gangādhara. ‘अर्थवादाः एते तत्र न अभिनिवेष्टव्यम्’ ।—Medh.

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

Prose. यस्य एते त्रयः आदृताः, तस्य सर्वे धर्माः आदृताः [भवन्ति] । यस्य एते त्रयः अनादृताः तस्य सर्वाः क्रियाः अफलाः [भवन्ति] ।

Bengali. यिनि एहे तिन जनेन आदर करेन, उँहोत्र सकल धर्मरहे आदर करे हरे (अर्थाँ उँहोत्र सकल धर्मरहे कलत्रेण हरे), एवरं यिनि एहे तिन जनेन आदर ना करेन, उँहोत्र सकल कर्मरहे निष्फल ॥ २३४ ॥

English.—All duties are fulfilled by him who respects these three ; but of him who does not respect these three all acts are fruitless. 234.

Kulluka. सर्व इति । यस्यैते त्रयो मातापिताचार्या ‘आदृताः’ सत्कृताः तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति (१) । यस्यैते त्रयः अनादृताः तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्त-कर्मणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

Kulluka Explained.

१. सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति—[We would like to add—अनुष्ठानं विनापि (as in Sl. 228) । But Kull., following Medh. and Gov.,

perhaps means that acts, after being *practised*, yield their fruits *more speedily* if these three are adored.]

Notes.

तस्य, यस्य—‘तस्य च वर्त्तमाने’ इति कर्त्तरि षष्ठो । आदृताः इत्यत्र ‘मतिवृद्धि-
प्राप्तयेभ्यश्च’ इति वर्त्तमाने क्तः ।

यावत्तयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यत् (क) समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

Prose. यावत् ते त्रयः जीवेयुः तावत् अन्यत् न समाचरेत् । तेषु एव नित्यं प्रियहिते रतः शुश्रूषां कुर्यात् ।

Bengali. উক্ত তিন জন যত দিন জীবিত থাকিবেন তত দিন (যতদূরভাবে অর্থাৎ তাঁহাদের অনুযতি ব্যতিরেকে) অন্য কোন ধর্ম্মাচরণ করিবে না । সর্ব্বদা কেবল তাঁহাদেরই প্রিয়কার্য্য ও হিতকার্য্যে তৎপর হইয়া তাঁহাদের শুশ্রূষা করিবে ॥ ২৩৫ ॥

English.—As long as those three live, so long let him not do anything else (independently). He should serve them always intent on what is agreeable and beneficial to them. 235.

Kulluka. यावदिति । ते त्रयो यावत् जीवन्ति तावत् अन्यं धर्मं “स्नात-
न्येष्टम्” नानुतिष्ठेत् ; तदनुज्ञया तु घर्म्मन्तरानुष्ठानं (ख) प्राग्विहितमेव (१) । किन्तु
तेषु एव प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषां कुर्यात् (ग) । तदा (घ) प्रीतिसाधनं प्रियं (२),
भेषजपानादिवत् (ङ) आयत्यामिष्टसाधनं हितम् (२) ॥ २३५ ॥

(क) अन्यम् for अन्यत्—All. But two of Mandalik's Mss. read अन्यत् which seems to be the correct reading.

(ख) घर्म्मन्तरुष्ठानं—All except A.

(ग) कुर्यात्—Omitted in B, M, P ; कुर्यात्—A,

(घ) तदर्थे—All except A.

(ङ) स्वर्गप्रीतिसाधनं तेषु तेषु अ जलपानादिवत् (?)—A.

Kulluka Explained.

1. अन्यं चर्म्म &c.—Should not practise other virtues *independently* i.e. *without* their permission. Performance of other virtues *with* their permission has already been prescribed (in Sl. 229).

2. तदा प्रीतिसाधनम् प्रियम्—That which is agreeable at the particular moment is called प्रिय । [तदा is in contra-distinction to आयत्याम् in the next sentence.]

3. मेषजपानादिवत् &c.—That which is salutary in the long run (आयति), such as the taking of medicine, &c., (although it may be somewhat distasteful at the particular moment) is called हित ।

Notes.

प्रियहिते—प्रियं च हितं च इति प्रियहितम् । समाहार is by the dictum 'सर्वो ब्रह्मो विभाषा एकवद् भवति' ।

तेषामनुपरोधेन पारत्रं यद् यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्म्मभिः ॥ २३६ ॥

Prose. तेषाम् अनुपरोधेन (= अपीड्या) मनोवचनकर्म्मभिः यत् यत् पार-
त्रम् आचरेत्, तत् तत् तेभ्यः निवेदयेत् ।

Bengali. तांहादेर उक्त्वाय वाचांत ना करिशा मन, वाका अथवा कर्म्मद्वारा ते
कोन पारलौकिक कर्म्म सम्पादन करा याय, ताहा तांहादेर निकट निवेदन करिते
इहेते ॥ २३६ ॥

English.—Whatever act he may do for the next world, by
mind, word, or deed, and without derogation to them, he should
tell them that. 236.

Kulluka. तेषामिति । तेषां शृश्रूषाया अवरोधेन तदनुज्ञातो यद् यद्
मनोवचनकर्म्मभिः परलोकफलं कर्म्म अनुतिष्ठेत् (क), तत् 'मया एतदनुष्ठितम्' इति
पश्चात्तेभ्यः निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

(क) अनुष्ठितं—All except A.

Notes.

अनुपरोधेन—अपीडया । उपरोधः = पीडा ।

पारत्राम्—परत्र + अच् । A Vedic use.

निवेदयेत्—Gov. and Nár. explain it as—न केवलं ज्ञापयेत्, अपि तु दद्यात् ।

Cf. यत् किञ्चिद्वर्त्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर ।

मातापितृर्गुरोश्चैव तत् सर्वं विन्द्याम्यहम् ॥

मनोवचनकर्माभिः—As Medh. and Nár. observe, we might also take it with निवेदयेत्, or, as Rágh. observes, with *both* आचरेत् and निवेदयेत् । कर्मणा निवेदयेत् would mean—‘यादृशम् अनुज्ञानं तादृशमेव कर्मणा दर्शयेत्’—Medh.

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

Prose. हि (= यस्मात्) एतेषु त्रिषु [श्रूषितेषु सत्सु] पुरुषस्य इतिकृत्यं समाप्यते, [तस्मात्] एषः साक्षात् (= प्रत्यक्षः) परो धर्मः, अन्यः उपधर्मः उच्यते ।

Bengali. যেহেতু এই তিন জন শুশ্রূষিত হইলেই পুরুষের বাবতীয় কর্তব্য সমাপ্ত হয়, অতএব ইহাদের শুশ্রূষা প্রত্যক্ষ পরম ধর্ম, বাগাদি অশ্রাণ্য ধর্মকে উপধর্ম বলা যায় ॥ ২৩৭ ॥

English.—As all the duties of a man are accomplished when these three are adored, therefore it is clearly the highest duty ; every other duty is called a subordinate duty. 237.

Kulluka. विष्विति । इतिशब्दः कार्त्तुं (क) (१) । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतेषु त्रिषु श्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वं श्रौतस्मार्त्तं कर्त्तव्यं (ख) सम्पूर्णमनुष्ठितं भवति, तत्फलत्वावाप्तेः (२), तस्मादिषु श्रेष्ठौ (ग) धर्मः साक्षात्—सर्वपुरुषार्थसाधनम् (घ) (३) । अन्यस्तु अग्निहोतादिः प्रतिनियतस्वर्गादिहेतुः (४) ‘उपधर्मः’ (ङ) जघन्यधर्मः इति श्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

(क) कार्त्तुं सावचनः—A.

(ख) श्रौतं स्मार्त्तं कर्त्तव्यं—A, B.

(ग) प्रकटः—A ; स्पष्टः—B.

(घ) सर्वपुरुषार्थसाधनः—All except A. (ङ) —हेतुरुपधर्मः—All.

Kulluka Explained.

1. इतिशब्दः कार्त्तव्ये—The word इति (in इतिशब्द) denotes कार्त्तव्य or entirety. [So, इतिशब्दम् = the entire duties.]

2. तत्फलवाप्तेः—[The entire duties may be taken as performed] as their fruits are obtained (even if the acts are not literally performed).

3. सर्वपुरुषार्थसाधनम्—Leads to the attainment of all the human ends.

4. प्रतिनियतस्वर्गादिहेतुः—Which always (प्रतिनियत) leads to the attainment of heaven, &c. [The point is that *in spite of* this quality, the Agnihotras, &c., are nothing but secondary virtues.]

Notes.

एतेषु—भावे ७मी। एतेषु शुश्रूषितेषु सत्सु इत्यर्थः।

इतिशब्दम्—सकलानि कृत्यानि इति इतिशब्दम्, साकल्यार्थे अव्ययीभावः।

उपधर्मः—(श्रेष्ठम्) उपगतः (निकृष्ट इत्यर्थः) धर्मः इति उपधर्मः ; प्रादिसमासः।

एषः—एतेषां त्रयाणां शुश्रूषा इत्यर्थः। एषः इति उद्देश्यः, धर्मः इति विधेयः।

विधेयप्राधान्यात् एषः इत्यत्र पुल्लिङ्गता।

अद्वयानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

Prose. [नरः] अद्वयानः [सन्] अवरात् अपि शुभां विद्याम् आददीत, अन्यात् अपि परं धर्मम् [आददीत], दुष्कुलात् अपि स्त्रीरत्नम् [आददीत]।

Bengali. नौचक्रातिर निकट हहेते० गार्ङ्गादि शुद्धविद्या अर्द्धाद्वित हहेता ग्रहण करिबे, एव चान्तामिर निकट हहेते० परमधर्म अर्थात् उच्चज्ञान ग्रहण करिबे। निकृष्ट कुल हहेते० स्त्रीरत्न ग्रहण करिबे ॥ २३८ ॥

English.—One should, with faith, acquire beneficial knowledge even from a man of lower caste, and the highest virtue from the lowest. One should secure a jewel of a woman even from a lower family. 238.

Kulluka. अद्धान इति । अद्धानुक्तः 'शुभां' दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्याम् (१), अवरात् शुद्रादपि गृह्णीयात् । 'अन्त्यः' चाख्यः, तस्मादपि जातिस्मरादेः (क) विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थम् अवाप्तचाख्यजननः (२) 'परं' धर्मम् मोक्षोपायम् आत्मज्ञानम् आददौत । तथा च ज्ञानमेव (ख) उपक्रम्य मोक्षधर्मे (३) — 'प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नौचादभीक्ष्णम् ।

अद्धानुक्तं अद्धानेन नित्यं न अद्धानं जन्ममृत्युं विज्ञेताम् ॥ (ग) (४)

[महाभारत—शान्ति, ३१८८] ।

मेधातिथिस्तु—युतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मः—लौकिकः (५), धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि प्रयुज्यते (घ) (६) ।—यदि चाख्यलोऽपि अत्र प्रदेशे सा चिरं स्थाः, सा वा (ङ) अस्मिन् अस्मिन् स्थायाः इति वदति, तमपि धर्मम् अनुतिष्ठेत् (७) ।

'प्रागल्भ्याल्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् ।

चिरं तथापि सर्वत्र ज्ञायो मेधातिथिः सताम्' (८) ॥

स्त्रीरत्नम् "आत्मापेक्षया" निरुपकुलादपि (९) परिणेतुं स्त्रीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

Kulluka Explained.

१. शुभां &c.—शुभा विद्या means (beneficial) knowledge of known efficacy, e.g., गारुडविद्या and so forth. [गारुडविद्या is useful against snakes.]

२. तस्मादपि &c.—Even from him (a Chándála). [The instruction from a Chándála is not impossible ; because] he might have practised (विहित—वि-धा + क्त) excellent meditation (विहितयोगप्रकर्षः—बहुजीहि) (in his previous birth), but has been born as a Chándála simply to exhaust the remainder of his sins, and remembers his (previous) birth (जातिस्मर) ।

(क) जातिस्मरणादेः—A.

(ख) तथा मोक्षमेव—A, Bg, Bk, G, J, V ; तथा चोक्तं मोक्षमेव—P ; तथा च ज्ञानमेव—B, Bh, M.

(ग) This quotation has been evidently taken to be prose and is therefore hopelessly corrupt almost everywhere. The correct reading has been given above.

(घ) युज्यते—All except A.

(ङ) च for वा—All except A.

3. तथा च &c.—In मीक्षधर्म [which is a sub-section (पर्वण) under शान्तिपर्वण of the Mahā-Bhārata] this (i.e. the following) has been said on no other subject than ज्ञान (i.e. आत्मज्ञान) [i. e., not on any worldly matter in which sense Medh. means to take the present passage as will be discussed below].

4. प्राप्य ज्ञानं &c.—A believer constantly receiving knowledge from a Brāhmana, or a Kshatriya, or a Vais'ya or a S'ūdra, or even from a low-caste person, should always put faith on those instructions ; birth and death do not affect a believer.

5. श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मः—लौकिकः = श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परः (= अन्यः) धर्मः—लौकिकः [धर्मः] । [The meaning is this—] परः धर्मः means the धर्म which is other (पर) than those mentioned in श्रुति and in स्मृति, i.e. लौकिकः धर्मः or 'advice in worldly matters'.

6. धर्मशब्दः &c.—The word धर्म is used in the sense of व्यवस्था also i.e. directions or instructions.

7. यदि चाख्ण्डालोऽपि &c.—[Thus,] if even a Chāndāla advises not to stay long in a particular place, or not to bathe in particular waters [as being the law of the land and so forth], those directions also should be followed.

8. प्रागल्भ्यात् &c.—Very strange that Medhātithi is always esteemed by the learned in spite of his (follies like) speaking लौकिक-वस्तु (worldly matters) as परधर्म, which is nothing but an act of boldness.

9. निष्ठटकुलादिपि—[निष्ठटकुल may mean 'an inferior caste', or 'a family of the same caste where the sacred rites are neglected'.]

Notes.

श्रद्धाधानः—श्रत्—धा + शानच् । श्रत् इत्यनेन श्रतिसमासः । श्रत् is an अव्यय (of the ऊर्ध्वादि class) and is used with the root धा only.

श्रुता विद्या—Nār. and Rāgh. take it to mean 'Vedic lessons', but receiving them from a non-Brāhmana is distinctly spoken

of in Sl. 241 as an आपङ्गर्क and not under normal circumstances, in which these things are prescribed here to be received.

अवरात्—शूद्रात् (Kull.) or rather शूद्रादेः । Some take it to mean कनीयसः ।

परः धर्मः—प्रधानः धर्मः—आत्मज्ञानम् which is *the* means of मोक्ष ।—Kull. Others take it to mean [युतिमृत्युपेक्षया] अन्यः धर्मः ; cf. 'न पुनः इयं बुद्धिः कर्तव्या परो धर्मः ब्रह्मतत्त्वज्ञानं, न हि चण्डालादिस्त-परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थवित्त्वाभावात् । न च अन्यतस्तत्सम्भवः ; न हि वृथिक-मन्वाचरवत् ब्रह्मापदेशोऽस्ति' ।—(Medh.) Kull. seems to have criticised him rightly. For the criticism, see Kull. 2, 3, 4.

स्त्रीरत्नम्—स्त्री रत्नम् इव—उपमितसमासः । यद्वा, स्त्री चासौ रत्नम् (= उत्कृष्टम्) इति, कर्मधारयः । 'रत्नं स्त्रजातिशेष्टेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि—As women are always pure ;

cf. 'सोमः शीघ्रं ददौ तासां गन्धर्वाश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्वत्वं मेध्या वै योषितः सदा ॥'—अत्रि, १३६ ।

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सदृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

Prose. विषादपि अमृतं, बालादपि सुभाषितम्, अमित्रादपि सदृत्तम्, अमेध्यादपि काञ्चनं ग्राह्यम् ।

Bengali. विष ७ अमृत मिश्रित धाकिले विष बाहिर। अमृत ग्रहण करिले, बाणक ह्मैते ७ हितबाक ग्रहण करिले, अक ह्मैते ७ माधुता ग्रहण करिले, अगविज हान ह्मैते ७ स्वर्गादि ग्रहण करिले ॥ २३९ ॥

English.—Nectar should be taken even from poison, salutary words even from a child, good conduct even from an enemy, and gold even from an impure spot. 239.

Kulluka. विषादिति । विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति, तदा विषमपसाय्ये तस्मादमृतं ग्राह्यम् । बालादपि हितवचनं ग्राह्यम् । शत्रुतोऽपि सज्जनपुत्रम्, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं (क) ग्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

(क). सुवर्णादिरत्नं—A.

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

शिल्पानि चाप्यदृष्टानि (क) समादेयानि सर्व्वतः ॥२४०॥

Prose. स्त्रियः, रत्नानि, अथो विद्या, धर्मः, शौचं, सुभाषितम्, अदृष्टानि शिल्पानि च अपि सर्व्वतः समादेयानि ।

Bengali. ছো, রত্ন, বিদ্যা, ধর্ম, শুচিতা, শিল্পবাংক এবং দোষব্রহ্মিত শিল্প সকলের নিকট হইতেই গ্রহণ করিলে ॥ ২৪০ ॥

English.—Women, gems, learning, duty, purity (of conduct), good words, and innocent arts are to be accepted from all. 240.

Kulluka. स्त्रिय इति । अत्र स्त्र्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेन उपादानम् (१) ।—यथा स्त्र्यादयो गिक्तपकुलादिभ्योऽपि (ख) यद्व्यक्ते, तथा शिल्पादीन्यपि (ग) हितानि चित्तलिखनादीनि सर्व्वत्रादपि ग्रहीतव्यानि (घ) ॥ २४० ॥

Kulluka Explained.

१. अत्र स्त्र्यादीनाम् &c.—Here the inclusion of स्त्री, &c., (viz. all the items excepting शिल्प) which have already been spoken of in Slokas 238 and 239, is by way of illustration. [Otherwise, there may be a charge of repetition. For the application of the illustration, see the next sentence of the commentary. We might, however, explain away the repetition on the ground of emphasis.]

Notes.

शौचम्—Purity (of conduct). This has been referred to perhaps in the expression अस्मिन्नादपि सदृष्टम् in Sl. 239.

(क) विविधानि च शिल्पानि—All except A. But शिल्पानि चाप्यदृष्टानि which is undoubtedly the reading of all the ancient commentators is probably the reading of Kull. also, as may be inferred from the presence of the word हितानि in his commentary.

(ख) अपि—Omitted in all except A.

(ग) अन्यान्यपि—All except A.

(घ) सर्व्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि—All except A.

शिल्पानि चायुधानि—The epithet अदुष्टानि is to distinguish them from दुष्टानि under which category will fall such harmful arts as the preparation of dynamites, &c.

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शूश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

Prose. आपत्काले अब्राह्मणात् अध्ययनं विधीयते । अनुव्रज्या च [अब्राह्मणस्य] गुरोः शूश्रूषा, [सा तु] यावत् अध्ययनम् [तावत् कर्त्तव्या] ।

Bengali. आपत्काले अब्राह्मण अर्थात् कश्चिन्न अथवा वैशा शूश्रूषा निकट अध्यायन विहित आहे । केवल मात्र अनुव्रजनानि अत्राक्रम शूश्रूषा शूश्रूषा (अर्थात् शूश्रूषा नथे) केवल अनुव्रजनानि अत्राक्रम शूश्रूषा अति विहित, पादप्रक्रान्नादिक्रम शूश्रूषा विहित नहे), एवं अनुव्रजनानि केवल यतदिन अध्यायन, ततदिन, (अध्यायन समाप्ति पर नहे) ॥ २४१ ॥

English.—Learning the Veda from a non-Brāhmana teacher is prescribed only in extreme circumstances i.e. when a Brāhmana teacher is not available; and attendance on such a Guru consists only in following him about only so long as the education lasts. 241.

Kulluka. अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणादन्यो यो “द्विजः”—क्षत्रियः तदभावे वैश्यो वा, तस्मादध्ययनम् ‘आपत्काले’ ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे (१) ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुव्रज्यादिरूपा च गुरोः शूश्रूषा यावद् वेदाध्ययनं (क) तावत् कार्या । गुरुत्वेन पादप्रक्रान्नादिक्रमशूश्रूषा (ख) प्रसक्ता, सा न कार्या । तदर्थ-मनुव्रज्या च इति विशेषितम् (२) । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह व्यासः (३)—

‘मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शूश्रूष्योऽनुगमादिना (ग) ।

प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः (४) ॥ २४१ ॥

(क) अध्ययनं for वेदाध्ययनम्—All except A. But Medh. and Gov. make it a special point to understand the word वेद here.

(ख) गुरुपाद &c. for गुरुत्वेन पाद &c.—B, Bk, M, P; उच्छिष्ट-प्राशन for उच्छिष्टप्रोच्छन—A, B, Bk, M, P, V.

(ग) शूश्रूषानुगमादिना—M, P.

Kulluka Explained.

1. आपत्काले &c.—आपत्काले means 'when a Brāhmana teacher is not available'.

2. गुरुत्वेन &c.—On the ground of his being a गुरु it was expected that the pupil was to render him services like पाद-प्रक्षालन (washing his feet), उच्छिष्टप्रोक्षणे (clearing the leavings of his meal), &c., but these are not to be done. Hence, the statement is qualified by the sentence अनुव्रज्या च &c.

3. गुरुत्वमपि &c.—Vyāsa says that the Kshatriya [as well as the Vais'ya] (as referred to in Kull. 1) is the Guru (of a Brāhmana pupil) only so long as the studying continues.

4. मन्त्रदः क्षत्रियः &c.—The Kshatriya (or the Vais'ya) who teaches मन्त्र i. e. Veda to a Brāhmana is to be attended on by the latter by अनुगमन, &c., (so long as the studying continues); but the Brāhmana when he has attained mastery in the subject is to be regarded as the Guru of his said ex-teacher. [Numerous are the writings of Vyāsa; the quotation could not be verified. It does not occur in his Samhitā.]

Notes.

अब्राह्मणात्—न ब्राह्मणः—क्षत्रियः वैश्यो वा । The S'ūdras are not meant here as they have no title to studying, not to speak of teaching, the Vedas. This view is favoured by the sense of सादृश्य which is one of the six imports of the particle नञ् ;

cf. तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकौर्त्तिताः ॥

So, अब्राह्मणः = ब्राह्मणसदृशः, क्षत्रियः वैश्यो वा—द्विजत्वसामान्येन ; न तु शूद्रः ।

आपत्काले—आपत्काले is a variant as noticed by Medh. and Gov.

अनुव्रज्या—अनु—व्रज + क्यप्—भावे । 'व्रज्यजीर्भावे क्यप्' । In his commentary Kull. has added (on the authority of Vyāsa's text

quoted by him) an आदि to it and means other similar services, e.g. प्रत्युत्थान, आसनदान, &c.

यावदध्ययनम्—यावत् वेदग्रहणम्, न पाठकाले एव ।—Gov. But Kull. means more than this.—See Kull. 3 and 4.

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे वाऽननूचाने (क) काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥२४२॥

Prose. अनुत्तमां गतिं काङ्क्षन् शिष्यः अब्राह्मणे गुरौ, अननूचाने ब्राह्मणे वा, आत्यन्तिकं वासं न वसेत् ।

Bengali. ब्राह्मणार्थी शिष्य अब्राह्मण गुरु गृहे अथवा ब्राह्मणे अनधिकारी ब्राह्मण गुरु गृहे वावञ्जीवन (अर्थात् नैष्ठिक ब्राह्मणरूपे) वास करिवेन न ॥२४२॥

English.—A student desirous of the best course viz., salvation, should not live for ever with a non-Brāhmana teacher, nor with a Brāhmana teacher who is not thoroughly learned (in the Veda and its Angas). 242.

Kulluka. ब्राह्मचारित्वेन नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तम् प्रतिषिध्यति (१) ।—नाब्राह्मण इति । आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्राह्मचर्यं (ख) क्षत्रियादिके गुरौ (ग), ब्राह्मणे वा (घ) साङ्गवेदानध्येतरि (२), अनुत्तमां गतिं—सौचलक्षणां (३) इच्छन् शिष्यो मानुतिष्ठेत् (ङ) ॥ २४२ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्राह्मचारित्वेन &c.—The author here forbids the studying with a non-Brāhmana teacher which has been prescribed in the preceding Sloka for Brahma-chārins in general and has thus a tendency to be applicable to a नैष्ठिक Brahma-chārin also.

(क) च for वा—All. But वा is supported by Medh. and Gov., as well as by some of the Mss. of Kull.

(ख) न—Added here in A.

(ग) न वसेत्—Added here in P.

(घ) च—A, Bh, Bk, J, V ; omitted in B, M, P.

(ङ) मानुतिष्ठेत्—M, P.

[Brahma-chárins are of two classes—(i) नैष्ठिक and (ii) उपकुर्वाण ।

(i) A Brahma-chárin who takes to life-long ब्रह्मचर्य is called a नैष्ठिक Brahma-chárin.

(ii) A Brahma-chárin who has a mind to pass on the state of a गृहस्थ after the prescribed period of ब्रह्मचर्य, and who (before doing that) helps (उपकरोति) the Guru with something in the shape of दक्षिण, is called an उपकुर्वाण Brahma-chárin.

योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।

उपकुर्वाणको ज्ञेयः, नैष्ठिको सरणान्तकः ॥

2. साङ्गवेदानध्येतरि—[7th case-ending, singular. This is the synonym of अननूचाने । साङ्गवेदानध्येत means 'one who has not studied the Veda with its Angas'.]

3. अनुत्तमां गतिं &c.—अनुत्तमा गतिः is the गति which is characterised (लक्षण) by मोक्ष or salvation ; i. e. salvation itself.

Notes.

वा—‘वाशब्दः अप्यर्थः’—Even if he be a Bráhmāna. —Medh.

वासं वसेत्=वासं कुर्यात् । Cf. Medh. quoted on नृष्टिं संसर्ज—I, 25.

आत्यन्तिकम्—अत्यन्त + ठक् । ‘विनयादिभ्यष्टक्’ (स्त्रायं) ।

अननूचानि—नञ्-अनु-वच + कानच्, कर्त्तरि । See under Sl. 154.

अनुत्तमाम्—नास्ति उत्तमा यस्याः सा, ताम् ।

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरिदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

Prose. यदि तु [शिष्यः] गुरोः कुले आत्यन्तिकं वासं रोचयेत, [तर्हि] युक्तः [सन्] आ शरीरविमोक्षणात् एनं (गुरुं) परिचरेत् ।

Bengali. यदि गुरुकुले (नैष्ठिक ब्रह्मचारी इहेना) वादञ्जीवन वास करिते शिष्यो अतिरुचि हय तबे तबपर इहेना यतदिन देह थाविबे ततदिन गुरुपर परिचर्या करिबे ॥ २४३ ॥

English.—If (a student) desires to live all his life in the family of his Guru, he should attentively serve him till he shuffles off the mortal coil. 243.

Kulluka. यदीति । यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यात्मकम् आत्यन्तिकं वासम् इच्छेत् तदा यावज्जीवमुदयुक्तो गुरुं शृणुष्येत् ॥ २४३ ॥

Notes.

रोचयेत्—रुच + णिच् + लिङ् ईत । शिष्याय वासः रोचित = शिष्यः वासं रोचयेत् । शिष्यः is nom. by विवक्षा, and वासम् is objective by the rule 'गतिबुद्धि...अकर्मकाणाम् अणिकर्ता स णौ' ।

आ शरीरविमोचणात्—आ देहत्यागात् ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शृणुष्यते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्मं शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

Prose. यस्तु विप्रः (= द्विजः, ब्रह्मचारी इत्यर्थः) शरीरस्य आ समाप्तेः गुरुं शृणुष्यते सः अञ्जसा ब्रह्मणः शाश्वतं सद्मं गच्छति ।

Bengali. যে ব্রহ্মচারী যাবজ্জীবন গুরুশ্রবণ করতেন তিনি বাস্তবিকই ব্রহ্মের অবিনশ্বর স্বরূপ অর্থাৎ ব্রহ্ম লাভ করেন ॥ ২৪৪ ॥

English.—A Brahma-chārin who serves his Guru till the end of his body, attains indeed to the eternal state of Brahman. 244.

Kulluka. अस्य फलमाह—आ समाप्तेरिति । समाप्तिः शरीरस्य—जीवन-त्यागः, तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति, स तत्त्वतो ब्रह्मणः 'सद्मं' स्वरूपम् (क) (१) अविनाशि प्राप्नोति—ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मणः 'सद्मं' स्वरूपम्—[Kull. takes this ब्रह्मन् to be not the चतुर्मुखब्रह्मा but परमात्मा who is all-pervading and has, strictly speaking, no particular abode (सद्मन्). Hence, Kull. explains सद्मं not as 'abode' but as स्वरूपम् which means 'self'.]

(क) रूपम्—All. But स्वरूपम् is the word which is required here and which occurs in Medh.

Notes.

विप्रः = द्विजः ।

अञ्जसा—विभक्ति-प्रतिरूपकम् अव्ययम् ।

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यन्तु गुरुणाञ्जसः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

Prose. धर्मवित् [शिष्यः] [स्नानात्] पूर्वं गुरवे न किञ्चित् उपकुर्वीत । स्नास्यन् तु गुरुणा आञ्जसः [सन्] शक्त्या गुर्वर्थम् आहरेत् ।

Bengali. (गुरुदक्षिणादान-) निम्नमञ्ज शिष्या समायुक्तन-स्नानेन पूर्वं दक्षिणादात्रां गुरुन कोनउ उपकार करिवेन ना । किन्तु स्नानेन समग्र उपस्थित इहेन गुरुन आञ्जस प्रार्थनपूर्वक शक्ति अनुमारे गुरुन प्रार्थित पदार्थ आहरण करिवेन ॥ २४५ ॥

English.—A pupil who knows the sacred law must not present any gift to his Guru earlier, (i.e., before he takes the concluding bath); but when he is to take the (concluding) bath, he should, as desired by his Guru, procure presents for him as best as he can. 245.

Kulluka. न पूर्वमिति । उपकुर्वाणस्य अयं विधिः,—नैष्ठिकस्य स्नाना-सम्भवात् (१) । गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञः (क) (२), ब्रह्मचारी “स्नानात्” पूर्वम् किञ्चित् शोवस्त्रादिधनं गुरवे नावश्यं दद्यात् (३) । यदि तु यदृच्छाती लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अतएव स्नानात् पूर्वं गुरवे दानमाह आपस्तम्बः (४) [धर्मसूत्र, १।१३. ४]—‘यद्व्याणि द्रव्याणि यथालाभम् उपहरति, दक्षिणा एव ताः । स एष (ख) ब्रह्मचारिणो यज्ञः नित्यव्रततः (ग)’ इति (५) । स्नास्यन् पुनर्गुरुणा दत्तांशो यथाशक्ति—धननिर्णयं चित्वा विहितप्रतिग्रहादिनापि (घ) (६), गुरवे अर्थम् आहृत्य अवश्यं दद्यात् ॥ २४५ ॥

(क) गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो—M. P.

(ख) एव—All.

(ग) नित्यव्रतम्—All except A ; नित्यव्रतः—A.

(घ) विहित &c—P; हित &c.—A ; अपि प्रतिग्रहादिनापि—All except A, P.

Kulluka Explained.

1. उपकुर्वाण्य &c.—These injunctions relate to an उपकुर्वाण्य Brahma-chârin, as a नैहिक makes no (formal) ablution (which has been referred to in this Sloka).

2. गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञः—One who knows the rules for presentation of गुरुदक्षिणा [—the circumstances in which it yields merit and in which it does not ; i. e. one who knows the *proper time* for paying गुरुदक्षिणा] । [Gov. puts it more clearly —पूर्वं न किञ्चिदपि गुरवे दद्यात्, भूतकाव्यापकत्वप्रसङ्गात् । अतएवाह—धर्मज्ञ इति ।]

3. न अवश्यं दद्यात्—It is not that he *must* give. [He should give only when he gets it anywhere by the sweet will of the giver. See the next sentence of the commentary].

4. अतएव &c.—So, (i. e. with the above object in view) Apastamba has spoken of दान unto the Guru (by the pupil) before the (concluding) ablution.

5. यदन्यानि &c.—That the pupil presents other things which come within his reach without any attempt on his part—those things may be regarded as fees. This is a vow of the Brahma-chârin which is continued (प्रततः) daily. [प्रततः = प्र-तन + त्त ।]

6. यथाशक्ति &c.—यथाशक्ति or 'according to his might' means that he should even have recourse to प्रतिग्रह, &c., of course lawful, by begging rich men.

Notes.

गुरवे न उपकुर्वीत—गुरवे becomes सम्प्रदान by the rule 'क्रियाग्रहण-मपि कर्तव्यम्' । If उप-कृ is taken here in the sense of दान, then the सम्प्रदानत्व is obtained by the rule 'कर्त्तव्या यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' ।

स्वाख्यन्—स्वा + खट्—लट्: खानि, अतः 'ख' इति आगमः । Vopadeva simply attaches the affix खट् to the root.

गुरुणा आग्रहः—Some might propose to take it with स्वाख्यन् ।

क्षेत्रं हिरण्यं गामखं कृत्रोपानहमन्ततः (क) ।

धान्यं वासांसि शाकं वा (ख) गुरवे प्रीतिमावहेत् (ग) ॥२४६॥

Prose. क्षेत्रं, हिरण्यं, गाम्, अश्वम्, अन्ततः कृत्रोपानहम्, धान्यं, वासांसि, शाकं वा, [एतैः] गुरवे प्रीतिम् आवहेत् ।

Bengali. भूमि, स्वर्ग, गो, अश्व, अलुठः हज्र ७ पांझका, धांशु, वज्र, एवर निताछ अशङ्क हरेजे शाक दावा छद्मर औति उरपानन करिते ॥ २४७ ॥

English.—He should procure the satisfaction of his Guru by giving him a corn-field, gold, cow, horse, at least an umbrella and shoes, grain, clothes, or, at least, vegetables. 246.

Kulluka. किं तत् तदाह—क्षेत्रमिति । ‘शक्त्या गुर्वर्थमाहरेद्’ [मनु—२।२४५] इत्युक्तत्वात् क्षेत्रहिरण्यादिकं यथासामर्थ्यं—विकल्पितं समुदितं वा (घ) (I), गुरवे “दत्त्वा” तत्प्रीतिम् अर्जयेत् (2) । विकल्पपक्षे च “अन्ततः” अन्यासम्भवे (ङ) कृत्रोपानहमपि दद्यात्; इच्छनिर्देशात् समुदितदानम् (च)(3) । प्रदर्शनार्थञ्चेतत् (छ);—सम्भवे अन्यदपि दद्यात् (4) । अतएव लघुहारीतः (5)—

‘एकमप्यक्षरं’ यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं यद्वा सोऽनृणी भवेत् ॥

अन्यासम्भवे (ज) (6) शाकमपि दद्याद् ॥ २४६ ॥

Kulluka Explained.

1. यथासामर्थ्यं &c.—According to his might—all (समुदित) the things mentioned, or any one or ones of them. [समुदित is an adjective from समुदय ।]

(क) आसनम् for अन्ततः—All except A.

(ख) शाकं च वासांसि for वासांसि शाकं वा—All except A.

(ग) आहरेत्—A.

(घ) समुदितं वा—Bg, G.

(ङ) विकल्पपक्षे तोऽन्यासम्भवे ;—A.

(च) समुदितदानम्—Bg, G.

(छ) समुदितदानप्रशंसार्थमेव for ‘समुदितदानम् । प्रदर्शनार्थञ्चेतत्’—P.

(ज) असम्भवे for अन्यासम्भवे—All except A, P.

२. गुरवे “दत्त्वा” तत्प्रीतिम् अर्जयेत्—[In form, the word प्रीति has been put in the text as co-ordinate with the other items to be presented to the Guru. But in substance प्रीति of the Guru is to be had *through* the presentation of the other items. Hence, Kull. puts the sentence as गुरवे “दत्त्वा” तत्प्रीतिम् अर्जयेत् । Nár. explains प्रीतिम् as प्रीतिहेतुम् ।]

३. विकल्पपक्षे &c.—If the pupil is to have recourse to विकल्प, i.e., if he cannot supply all the things, then he should supply at least क्क्षोपानहम् (= क्क्षं च उपानत् च इति इन्द्रः). By the use of the इन्द्रसमास here, it is to be understood that these two articles are to be given *combined*. [This is also what Medh. says. This interpretation is put to the compound perhaps on the ground that the articles named here are too petty to be given separately. But in view of the fact that our liberal शास्त्रकारs prescribe the gift of such an insignificant thing as शाक also, this interpretation seems to be perverse].

४. प्रदर्शनार्थं &c.—This i.e. the enumeration of the articles here is simply illustrative (and not exhaustive). If possible, the pupil should present other things.

५. लघुहारीत &c.—[The quotation does not occur in the printed लघुहारीत but it occurs in अत्रि १।६ ।]

६. अन्यासम्भवे—If no other thing is available.

Notes.

This Sloka puts a limitation to the demands of the Guru. His undue and unlawful demands are not to be supplied.—Medh.

क्क्षोपानहम्—क्क्षं च उपानत् च इति इन्द्रः । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इति समाहारः । ‘दत्त्वात् चुदशहान्तात् समाहारे’ इति समासात् अः । उपानह्—उप—नह्+क्षिप्—कर्त्तरि कर्मणि वा । ‘नद्विद्वतिद्विषि’ इत्यादिना दीर्घः । प्रथमाया एकवचने उपानत् इति रूपम् ।

शाकम्—‘शाकं बहुविधं प्रोक्तं पत्रमूलफललवङ्गिकादिनाम्’ ; vegetables.

प्रीतिम् आवहेत्—Medh. originally reads प्रीतिम् आहरन् and explains the construction as प्रीतिम् आहरन् एतत् आवहेत् । Then he adds—‘प्रीतिम् आहरेत्’ इति वा पाठे अत्रैव क्रियापरिसमाप्तिः । ‘प्रीतिम् आवहेत्’ इति वा—प्रीतिम् उत्पादयेत्, धान्यादि आहरेत् । स्वतन्त्रा एव वा प्रीतिः आहार्यतया उच्यते । ततश्च द्रव्यापदेशस्य दर्शनायैता सिद्धा भवन्ति ।—Medh.

गुरुवत् वृत्तिमाचरेत्—Not necessarily for study which he cannot possibly have from the गुरुपत्नी, but simply to earn spiritual merit. We need not be anxious for his study, for this course is advised when the student has finished his education. Cf. Vishnu, 28, 42-46.

आचार्य्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

Prose. आचार्य्ये तु खलु प्रेते [सति] गुणान्विते गुरुपुत्रे, गुरुदारे, [गुरोः] सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिम् आचरेत् ।

Bengali. [नैष्ठिक ब्रह्मचारी] आचार्य्येण मृता हश्नेन विद्यादिगुणयुक्तं भक्तपुत्रं, तदभावे भगवती अर्थांश्च धर्मचारिणीं भक्तपत्नीं, तदभावे भक्तं भगवान् सपिण्डं अर्थांश्च पित्र्यादिनां प्रति भक्तवत् आचरणं करिष्ये ॥ २४७ ॥

English.—[A life-long Brahma-chárin] should, if his Guru is dead, serve, as he would have served his Guru, the Guru's son provided he is qualified, or his pious widow, or his qualified Sapinda. 247.

Kulluka. आचार्य्य इति । नैष्ठिकस्य अयमुपदेशः (१) । आचार्य्ये मृते नतुसुते विद्यादिगुणयुक्ते, “तदभावे” गुरुपत्नीं, “तदभावे” गुरोः सपिण्डे (क)—पितृव्यादौ, गुरुवत् श्रमपूर्वमनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

Kulluka Explained.

१. नैष्ठिकस्य अयमुपदेशः—This instruction relates to a नैष्ठिक Brahma-chárin (only) [who is to observe life-long ब्रह्मचर्य्य—even

after he has practically finished his study and even after his Guru is dead.]

Notes.

गुणान्विते—It qualifies all the three words—गुरुपुत्रे, गुरुदारे and सपिण्डे । गुणान्विते गुरुदारे will mean—धर्मचारिण्यां गुरुपद्मां ।

गुरुदारे=गुरुदारेषु । एकवचनम् आर्षम् । The word दार is plural.

सपिण्डे—समानः पिण्डः यस्य सः । Kinsmen up to the seventh generation are called सपिण्डः 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते'—मनु, ५ । ६० ।

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

Prose. एतेषु अविद्यमानेषु [गुरोः अग्नेः समीपे] स्थानासनविहारवान् अग्निशुश्रूषां प्रयुञ्जानः आत्मनः देहं साधयेत् ।

Bengali. এই সকল ব্যক্তির অভাব হইলে নৈতিক ব্রহ্মচারী স্থান (অর্থাৎ মণ্ডাপ্রদান অবস্থা), উপবেশন এবং পরিষ্করণ দ্বারা [এবং মনিকোষাদি দ্বারা] গুরুর অগ্নির গুপ্তত্ব করিয়া নিজ দেহ দিচ্ছ অর্থাৎ ব্রহ্মপ্রাপ্তি-যোগ্য করিবেন ॥ ২৪৮ ॥

English.—In the absence of these, the pupil should take to a careful service of the fire of his Guru, by regularly standing and sitting near and moving round it [as well as by other necessary observances] and should thus make his body (or rather the soul encased within the body) fit for being joined with Brahman. 248.

Kulluka. एतेष्विति । एतेषु विषु अविद्यमानेषु सततम् “आचार्यस्य एव अग्नेः समीपे” स्थानासनविहारैः (क) “सायम्प्रातरादौ (१) समिद्धोमादिना च” अग्नेः शुश्रूषां कुर्वन् आत्मनो देहम्—आत्मदेहावच्छिन्नं जीवं (२), ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

Kulluka Explained.

१. सायम्प्रातरादौ—सायम्प्रातः आदि यस्य तत्, तस्मिन् । In the morning and evening, etcetera.

(क) स्थानासनविहारैः—A, M, P.

2. आत्मनो देहम् &c.—‘His own body’ means ‘the individual soul within his own body’.

Notes.

अविद्यमानेषु—Really or virtually. ‘अविद्यमानता—सर्व्वेषाम् अभावः, यदि वा गुणहीनता’ । — Medh.

स्थानासनविहारवान्—स्थानम् ऊर्द्धाविस्थानम्, आसनम् उपवेशनम्, विहारः नियमेन भ्रमणम् । Some mean to take it without any reference to अग्निशुश्रूषा । Medh. analyses it as—‘स्थानासने एव विहारः, तद्वान् । यद्वा, स्थानाय स्त्रस्तिकादिना यत् आसनं—ध्यानकाले, तत् स्थानासनं ; विहारः भिक्षाचरणादिः ; तद्वान्’ । [स्त्रस्तिका is a particular mode of sitting practised by Yogins].

देहं साधयेत् = शरीरं क्षपयेत्—Medh. ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत्—Kull.

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्य्यमविभ्रुतः ।

स गच्छतुत्तमं स्थानं न चेहाजायते (क) पुनः ॥२४८॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

Prose. यः विप्रः (= विजः, ब्रह्मचारी इत्यर्थः) अविभ्रुतः [सन्] एवं ब्रह्मचर्य्यं चरति सः उत्तमं स्थानं गच्छति, न च इह पुनः आजायते ।

Bengali. যে ব্রহ্মচারী অখণ্ডভাবে এইরূপে বাবজীবন ব্রহ্মচর্য্য পালন করেন তিনি দেশান্ত্রে উৎকৃষ্টস্থানে গমন করেন অর্থাৎ পরব্রহ্মে লগ্ন স্বরূপ উৎকৃষ্টে গতি প্রাপ্ত হন, এবং ইহ সংসারে আর পুনরাগমন করেন না ॥ ২৪৮ ॥

English.—The Brahma-chārin who thus passes his student-ship uninterruptedly, goes to the highest place (i.e. is identified with Brahman), and is not born here again. 249.

Kulluka. एवं चरतीति । ‘आ समासेः शरीरस्य’ [मनु - २।२४४] इत्यनेन यावज्जीवम् आचार्य्यशुश्रूषायाः (ख) मोक्षलक्षणं फलम् उक्तम् (I) । इदानीम् (2),

(क) जायते for आजायते—Bg, Bh, G.

(ख) —शुश्रूषया—Bg, Bh, Bk, G, J.

आचार्यं मृतेऽपि—‘एवम्’ इति अनेन (क) अनन्तरोक्तविधिना (३), आचार्यपुत्रा-
दीनामप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकः (४) ब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स
‘उत्तमं स्थानं’ ब्रह्मणि आत्यन्तिकलयलक्षणं (ख) (५) प्राप्नोति ; न च इह संसारे
‘कर्मवशात्’ उत्पत्तिं लभते ॥ २४९ ॥

इति वारिन्द्र-नन्दनवासीय-भट्टश्रीदिवाकरात्मज-श्रीकुल्लुकभट्टकृत्या
मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः (ग) ॥ २ ॥

Kulluka Explained.

1. आ समाप्ते: &c.—That मोक्ष is the result of life-long attendance on the A'chārya has been stated in आ समाप्ते: शरीरस्य &c. (Sl. 244).

2. इदानीम्—[This is followed by an ellipsis. The word is connected with इति उच्यते to be understood at the end of the sentence which follows.

3. एवम् इति &c.—एवम् means ‘by this mode, viz. that which has just been enunciated (in the two preceding Slokas).

4. आचार्यपुत्रादीनाम् &c.—The नैष्ठिक Brahma-chārin who attends on the (objects named in the list which begins with) आचार्यपुत्र (Sl. 247) and ends with अग्नि (Sl. 248).

5. उत्तमं स्थानम् &c.—उत्तमस्थान or the excellent position means ‘that which is characterised by the eternal union with Brahman’.

(क) अनेन—Omitted in A.

(ख) आत्मकसलक्षणम् (?) = B, M.

(ग) वारिन्द्र-नन्दनवासीय-भट्टश्रीदिवाकरात्मज—Omitted in all except A.

APPENDIX I.

An Index of Slokas In Manu, Chapter II.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अकारञ्चाप्युकारञ्च	७६	आचार्यपुत्रः शय्युतुः	१०६
अकामस्य क्रिया काचित्	४	आचार्यस्त्वस्य यां जातिं	१४८
अकृत्वा भैक्षचरणम्	१८७	आचार्यं पिता चैव	२२५
अज्ञो भवति वै बालः	१५३	आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	२२६
अग्रीत्वनं भैक्षचर्याम्	१०८	आयुधान् भव सौम्येति	१२५
अग्न्याधिष्ठं पाकयज्ञान्	१४३	आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते	५२
अङ्गुष्ठमूलस्य तली	५९	आ वोङ्गगाद् ब्राह्मणस्य	३८
अत ऊर्ध्वं वयोप्येते	३९	आ समाप्तेः शरीरस्य	२४४
अधर्मेण च यः प्राह	१११	आ सममुद्रात् वै पूर्व्यात्	२२
अध्यापयामास पितृन्	१५१	आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	१९६
अध्यथ्यमाणं तु गुरुः	७३	आ हैव स न स्वायेभ्यः	१६७
अध्यथ्यमाणस्त्वाचान्तः	७०	इन्द्रियाणां तु सर्वेषाम्	९९
अनारोग्यमनायुष्यम्	६७	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन	९३
अनुष्णाभिरक्षिणाभिः	६१	इन्द्रियाणां विचरताम्	८८
अनेन क्रमयोगेण	१६४	इमं लोकां माह भक्त्या	२३३
अपां समीपे नियतः	१०४	उत्पादक-ब्रह्मदावीः	१४६
अब्राह्मणादध्ययनम्	२४१	उत्सादनञ्च गात्राणाम्	२०९
अभिवादनशीलस्य	१२१	उदकुम्भं सुमनसः	१८२
अभिवादात् परं विप्रः	१२२	उदितेऽनुदिते चैव	१५
अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाच्छोः	१७८	उद्धृते दक्षिणे पाणी	६३
अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च	२११	उपनीय गुरुः शिष्यम्	६९
अमन्त्रिका तु कार्य्येयं	६६	उपनीय तुः यः शिष्यम्	१४०
अर्थकामेष्वसक्तानां	१३	उपसृश्य विजो नित्यम्	५३
अलं वा बद्धं वा यस्य	१४९	उपाध्यायान् दशाचार्य्यः	१४५
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना	१२८	ऊर्ध्वं प्राणा स्तुतक्रामन्ति	१२०
अविद्वांसमलं लोके	२१४	चण्डवस्ते तु सर्वे स्तुः	४७
अहिंसयैव भूतानाम्	१५९	एकदेशं तु वेदस्य	१४१
आचम्य प्रयतो नित्यम्	२२२	एकाक्षरं परं ब्रह्म	८३
आचार्य्ये तु खलु प्रेते	२४७	एकादशेन्द्रियाण्याङः	७९

एकादशं मनो ज्ञेयम्
 एकः श्यौत सर्वत्र
 एतदक्षरमेतां च
 एतद्वेशप्रसृतस्य
 एतयश्चां विसंयुक्तः
 एतान् द्विजातयो देशान्
 एतेष्वविद्यमानेषु
 एवं चरति यो विप्रः
 एष प्रोक्तो द्विजातीनाम्
 एषा धर्मस्य वो धीनिः
 श्रीङ्गारपूर्विकास्त्रिः
 कामात्मता न प्रशस्ता
 कामात्माता पिता चैनम्
 कामं तु गुरुपत्नीनाम्
 कापांसमुपवीतं स्यात्
 काष्ण्णरौरववास्तानि
 कुक्षेवच्च मत्स्याश्च
 कृतोपनयनस्यास्य
 कृष्णशरस्तु चरति
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य
 केशान्तः षोडशे वर्षे
 क्षरन्ति सर्वा वैदिकाः
 क्षिचं क्षिरण्यं गामश्वम्
 गर्भाष्टमिन्द्रे कुर्वीत
 गर्भैर्होमैर्जातकर्म-
 गुरुपत्नी तु युवतिः
 गुरुवत् प्रतिपूर्व्याः स्युः
 गुरोः कुले न भिद्यते
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते
 गुरोर्यत्न परीवादः
 गोऽश्वोऽध्यानाप्रासाद
 चक्रिणो दशमीस्थस्य

८२ चतुर्थे मासि कर्त्तव्यम्
 १८० चूडाकर्चं द्विजातीनाम्
 ७८ चोदितो गुरुणा नित्यम्
 २० जघ्येनैव तु संसिष्येत्
 ८० त एव हि त्रयो लोकाः
 २४ तं चेदभ्युदियात् सूर्यः
 २४८ तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य
 २४९ तपोविशेषैर्विविधैः
 ६८ तथोक्तं प्रियं कुर्यात्
 २५ तस्मिन् देशे य आचारः
 ८१ ते तमर्थमपृच्छन्त
 २ तेषां तु समवेतानाम्
 १४७ तेषां वयाणां शुश्रूषा
 २१६ तेषामनुपरोधेन
 ४४ तेषु सम्यग् वर्त्तमानः
 ४१ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः
 १९ त्रिराचामेदपः पूर्वम्
 १७३ विष्वप्रमाद्यन्नेषु
 २३ विष्वेतेष्वितकृत्यं हि
 ४६ दशाब्दाख्यं पीरसख्यम्
 ६५ दूरस्थो नार्चयेदिनम्
 ८४ दूरादाहृत्य समिधः
 २४६ द्युतञ्च जनवादञ्च
 ३६ धर्मायां वुच्यते श्रेयः
 २७ धर्माधीं यत्र न स्याताम्
 २१२ न जातु कामः कामानाम्
 ०२१ न तथैतानि शक्यन्ते
 १८४ न तिष्ठति तु यः पूर्वाम्
 २०५ न तेन ब्रह्मो भवति
 २०० न पूर्वैर्गुरवे किञ्चित्
 २०४ न हायने नं पलितैः
 १३८ नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्

३४
 ३५
 १८१
 ८७
 २३०
 २२०
 १७०
 १६५
 २२८
 १८
 १५२
 १३९
 २२९
 २३६
 ५
 ७७
 ६०
 २३२
 २३७
 १३४
 २०२
 १८६
 १७९
 २२४
 ११२
 ८४
 ८६
 १०३
 १५६
 २४५
 १५४
 ११०

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यः	२४२	ब्रह्मयस्वननुज्ञातम्	११६
नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म	१७२	ब्रह्मवर्चस्कामस्य	३७
नामधेयं दशस्यान्तु	३०	ब्रह्मारभ्येऽवसाने च	७१
नामधेयस्य ये केचित्	१२३	ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्यम्	१८०
नारुनुदः स्यादात्तोऽपि	१६१	ब्राह्मणे बेल्लपालाशौ	४५
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यात्	१७६	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्	१२७
नित्यसुजुतपाणिः स्यात्	१८३	ब्राह्मणं दशवर्षं तु	१३५
निषेकादिग्रशान्तः	१६	ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता	१५०
निषेकादीनि कर्त्तव्याणि	१४२	ब्राह्मिण विप्रस्तांघेन	५८
नीचं शय्यासगन्धास्य	१८८	भवत्पूर्वं चरिष्येत्	४८
नेतैरपुनैर्विधिवत्	४०	भैक्षेण वक्तव्येन्नित्यम्	१८८
नेत्येके नाख्यनध्यायः	१०६	भोः शब्दं कौर्त्तयेदन्ते	१२४
नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यात्	५६	भातुर्भार्य्योपसंयाह्या	१३२
नोदाहरेदस्य नाम	१८०	मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्	३१
पञ्चानां विषु वर्णेषु	१३७	मातरं वा स्वसारं वा	५०
परपत्नी तु या स्त्री स्यात्	१२८	मातुरग्रेऽधिजननं	१६८
परीवादात् खरो भवति	२०१	मातुलांश्च पितामहं	१३०
परास्त्रुखस्याभिमुखः	१८७	मातृषसा मातुलानी	१३१
पिता वै गार्हपत्योऽग्निः	२३१	माता स्वसा दुहिता वा	२१५
पितुर्भगिन्यां मातुश्च	१३३	सुजाऽलाभे तु कर्त्तव्याः	४३
पूजयेदशनं नित्यम्	५४	मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्	२१८
पूजितं ह्यशनं नित्यम्	५५	मेखलामजिनं दण्डम्	६४
पूर्वां सव्यां जर्पस्तिष्ठन्	१०१	सौज्ञी विवृत् समा श्लक्ष्णा	४२
पूर्वां सव्यां जर्पस्तिष्ठन्	१०२	य आठणोत्ववितथम्	१४४
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम्	४८	यथा काष्ठमयो हस्ती	१५७
प्रतिवातिऽतुवाते च	२०३	यथा खनन् खनिच्छेण	२१८
प्रतिश्रवण-सम्भाषे	१८५	यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु	१५८
प्राक्कुलान् पर्य्यपासीनः	७५	यदि त्वात्यन्तिकं वासं	२४३
प्राङ्गनाभिवर्जनात् पुंसः	२८	यदि स्त्री यथ्यवरजः	२२३
बालः समानजन्मा वा	२०८	यद् यस्य विहितं चर्कं	१७४
सुज्ञौन्द्रियाणि पञ्चेवाम्	८१	यमेव तु शुचिं विद्याः	११५
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यात्	७४	यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान्	८५

यस्य वाङ्मनसि शुद्धे
 यावत्तयस्ते जीवेयुः
 ये प्राक्तयज्ञाश्चत्वारः
 योऽधीतिऽहन्त्यहन्त्येतान्
 योऽनधीत्य द्विजो वेदम्
 योऽवमन्येत ते तूमे
 यं माता पितरौ क्रोशन्
 यः कश्चित् कस्यचिद्वर्त्मः
 यः स्वाध्यायमधीतिऽब्दम्
 यो न वेत्यभिवादस्य
 लौकिकं वैदिकं वाऽपि
 वर्जयेन्मधुमांसं च
 वशे क्लेन्द्रियग्रामम्
 वित्तं बन्धुर्वयः कर्म
 विद्ययैव समं कामम्
 विद्याशुरुष्वेतदेव
 विद्या ब्राह्मणमेत्याह
 विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः
 विधियज्ञाज्जपयज्ञः
 विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यम्
 विप्रोऽथ पादग्रहणम्
 विषादयमृतं ग्राह्यम्
 वेदप्रदानाचार्यम्
 वेदमेव सदाभ्यस्येत्
 वेदयज्ञैरहीनानाम्
 वेदाख्यागाथ यज्ञाश्च
 वेदोऽखिलो धर्ममूलम्
 वेदोपकरणं चैव
 वेदः स्मृतिः सदाचारः
 वैदिकैः कर्मभिः पुरुषैः
 वैवाहिको विधिः स्त्रीणाम्
 न्यत्यस्तपाणिना कार्यम्

१६०	व्रतवद्वेवदैवत्ये	१८८
२३५	श्रय्यासनेऽप्याचरिते	११८
८६	शरीरं चैव वाचं च	१८२
८२	शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्यात्	३२
१६८	शङ्खानः शुभां विद्यां	२३८
११	श्रुतिर्द्वैधं तु यत्र स्यात्	१४
२२७	श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः	१०
७	श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्	८
१०७	श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च	८८
१२६	श्रेयःसु गुरुवद्भुक्तिम्	२०७
११७	श्रीचं लक् चक्षुषी जिह्वा	८०
१७७	समाहृत्य तु तद्वैचम्	५१
१००	सन्मानाद् ब्राह्मणो नित्यम्	१६२
१३६	सरस्वतीद्वयद्वयोः	१७
११३	सर्व्वं तस्याहता धर्माः	२३४
२०६	सर्व्वं तु समवेच्छेदं	८
११४	सर्व्वं वाऽपि चरेद् ग्रामम्	१८५
१	सहस्रकलस्वभ्यस्य	७८
८५	सावित्रीमावसारोऽपि	११८
१५५	सुखं ह्यवमतः श्रुते	१६३
२१७	सूर्येण ह्यभिनिस्सृक्तः	२२१
२३८	सेवेतेमांस्तु नियमान्	१७५
१७१	संकल्पमूलः कामो वै	३
१६६	स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या	२४०
१८३	स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरम्	३३
८७	स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी	१८१
६	स्वभाव एव नारीणां	२१३
१०५	स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः	२८
१२	हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम्	२१
२६	हीनान्नवस्ववेशः स्यात्	१८४
६७	हृद्गामिः पूथते विप्रः	६२
७२		

APPENDIX II.

An Index of Important words in the Text.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अक्षर	७८, ८८, ८३	अमेध्य	२३९	उत्सादन	२०९, २११
अग्नि	२३०	अर्थ	१००	उदकुम्भ	१८२
अग्निकाव्य	६९	अवकीर्तिन्	१८७	उद्धृतपाणि	१९३
अग्निपरिक्रिया	६७	अवनेजन	२०९	उप-क्त	२४५
अग्निशृङ्गा	२४८	अवर	२३८	उपधर्म	२३७
अग्निष्टोम	१४३	अवरज	२२३	उपनायन	३६
अग्न्याधेय	१४३	असंश्रव	२०३	उपवीत	४४, ६४
अजिन	६४	आङ्गिरस	१५१	उपवीतिन्	६३
अञ्जसा	२४२	आ-चम्	६०, ६१, २२२	उपस्थ	९०
अतिभोजन	५७	आचार	६, ६९	उपांशु	८५
अधिकार	१६	आचार्य	१४०, १७१, २२५, २४५, २४७,	उपाध्याय	१४१, १४५
अनध्याय	१०५	आत्मतुष्टि	६	ऊषर	११२
अनामय	१२७	आपत्	११३	ऋत्विक्	१४३
अनुवात	२०३	आपत्काल	२४१	एकानादिन्	१८८
अनुव्रज्या	२४१	आरोग्य	१२७	एनस्	२२१
अनुराल	१८	आर्त	२२५	ऋच्	७७, ८०, १८१
अन्य	२३८	आर्य	२०१	ओङ्कार	७७
अन्नप्राशन	३४	आर्यावर्त	२२	कट	२०४
अब्राह्मण	२४१, २४२	आहत	६६	कमण्डलु	६४
अभिवाद	१२०, १२२, १२६	आश्रम	२३०	कर्षयोग	२
अभिवादन	१२१, १२४, २१०, २१७	आहवनीय	२३१	कला	४६
अभि-वादि	११७, ११९	इतिकल्प	२३७	कल्प	१४०
अभिशस्त	१८२	इन्द्रिय	८८, ८९, ९९	काञ्चन	२३९
अभ्यञ्जन	२११	इन्द्रियग्राम	१७५, २१५	काम	३
अमरलोकिता	५	इरिण	११३	कामचार	२२०
		उच्छिष्ट	५६	कामात्मा	२
				काम्य	२

कुरुचिव	१८	दृषद्वती	१७	प्राणायाम	७५, ८३
कुशल	१२७	धर्म १, २५, २३४, २३७		प्रेत	२४७
कृष्णशार	२३	धर्ममूल	५	पुत	१२५
केशान्त	६५	नामिवर्द्धन	२८	फलक	२०४
चेम	१२७	नामवेद्य	३०	ब्रह्मचर्य	२४८
ख	६०, ८२	नास्तिक	११	ब्रह्मजन्मन्	१४६
खगित	२१८	निदेश	१८७	ब्रह्मदाह	१४६
खर	२०१	निन्दा	२००	ब्रह्मन् ७४, ८०—८४, ११६	
गार्हपत्य	२३१	नि-स्तुच २१८, २२०, २२१		ब्रह्मर्षिदेश	१८
गुणदोष	२१२	निर्वीतिन्	६३	ब्रह्मलेय	११६
गुरु	१४२, १४८	निषेक	१६, १४२	ब्रह्माञ्जलि	७०, ७१
गुरुदार	२१७, २४७	निष्कृति	२२७	ब्रह्मावर्त	१७
गन्धि	४३	पञ्चाल	१८	भवत्	४८, १२८
चर्मन्	४१, ७४	पर	२३७, २३८	भवती	१२८
चूडाकर्मन्	३५	परमेष्ठिन्	८३	भेच	४८, १८२, १८८
जटिल	२१८	परिभोक्तु	२०१	भोस्	१२४, १२८
जपयज्ञ	८५	परौवाद	२००, २०१	मख	१४३
जातकर्मन्	२८	पवित	७५	मत्सरिन्	२०१
जितेन्द्रिय	८८	पाकयज्ञ	८६, १४३	मत्स्य	१८
ज्ञान	६६	पाद	८८	मध्यदेश	२१
ज्यैष्ठ	१५५	पायु	८०	मनस्	८२
तपस् ८३, १६४—१६७, २२४, २२८		पारत्रा	२३३	महायज्ञ	२८
तीर्थ	५८, ५८	प्रज्ञा	८८, १२१	महाव्याहृति	८१
विवर्ग	२२४	प्रजापति	७७, ८४, २२६	मान्यस्थान	१३६
चेता	२३१	प्रणव	७४	सुक्त	२१८
चेविद्य	२८	प्रतिवात	२०३	मेखला	४२, ६४, १७४
दक्षिण	७२, २३१	प्रतिश्रवण	१८५	मेव	८७
दण्ड ४५, ४६, ४८, ६४		प्रमदा	२१३, २१४	मौञ्जीनिबन्धन	२८
दौर्धित	१२८	प्रसाधन	२११	मौञ्जिवन्धन १६८, १७१	
दुष्कल	२३८	प्रत्यभिवादन	१२६	मौञ्जीबन्धन	१७०
द्विति	८८	प्रत्युत्थान	१२०, २१०	मेच्छदेश	३
		प्राचीनावीतिन्	६३	यज्ञिय	२३

यन्त्र	८८	शिल्प	२४०	सम्भव	२५, २२७
यमधर्म	३	शील	६	सम्भाषा	१८५
युक्त	२४३	शुश्रूषा २२८, २३३, २४१		सरस्वती	१७
योग	१८१	शुश्रूषु १०८, २१८		सव्य	७२
योनि २५, १२८, १४७		शूरसेन १८		संस्कार	२६
रहस्य १४०, १६५		शिवधि ११४		सर्व्वविक्रयिन् ११८	
लोक २३०, २३२, २३३		शीच ६८, २४०		सर्वाशिन् ११८	
वर १३८		श्रद्धधान २३८		सावित्री ३८, ७७, ८१, ८३, १०४, ११८, १७०	
वर्णधर्म २५		श्रुति १०		सिद्धि ८३, ८७	
वषट् १०६		श्रुतिवैध १४		सुभाषित २३८, २४०	
विनश्न २१		श्रेयस् २०७, २२३, २२४		सुसंवत १८३	
विपश्चित् २१३		श्वन् २०		सौम्य १२५	
विविक्त २१५		सखा १३८		स्त्रीरत्न २३८	
विष २३८		सदाचार १८		स्नातक १३८, १३९	
विहार २४८		सद्गन् २४४		सृति ६, १०	
व्यत्यस्तपाणि ७२		सन्ध्या १०१		सत्तर २०४	
व्याहृति ८८		सपिण्ड २४७		खधा १७२	
व्रत ३		समयाध्युषित १५		खबन्धु २०७	
ब्राह्म ३८		सम्बन्ध १०१		खाध्याय २८, १०५, १०७	
शक्तत् १८२		समावर्त्तन १०८		हेतुशास्त्र ११	
शाक २४६		समिध् १८६			

APPENDIX III.

An Index of Peculiar words in Kulluka's Commentary.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अष्टष्ट	१७५	कन्दोपरिशिष्ट	४४	बुभुक्षु	२२४
अनुश्रुतिक	६८	कान्दोग्यब्राह्मण	११३, ११४	भृतकाव्यापक	११२
अन्येष्टि	१६	जातिस्मर	२७८	मन्त्र	६
अपवाद	१८०	जीव	२४८	महानामिका	१६५
अपूर्व	२५	जैमिनि	१३	महापातक	१८५
अर्थवाद	६	ज्योतिष्टोम	१६८	माणवक	१४८, १७०, १७१, १७३
अर्थशास्त्र	११७, १६८	तन्त्र	१२	मीमांसा	८
अवश्यज्ञान	१२८	तुल्यवल्	१४	सुसुक्ष्म	२२४
अष्टका	१४३	चेता	२३०	मेलक	१३६
आत्मज्ञान-सहकारिता	२	दर्शपूर्णमास	८३, ८६	मील	२, ८१
आयति	२३५	दीक्षणीया	१२८	ययाति	८४
आहवनीय	१४३	हन्त्र	१६२	योगियाज्ञवल्का	१०१
आहिताग्नि	७०	धरणीधर	८३	वरेन्द्री	१
अतिकर्तव्यता	५३	मन्दनवासिन्	१	विधि	६
उत्तरीय	१८३	नित्य	२, ५	वैश्वदेव-होम	८६
उत्सर्ग	८१	नैमित्तिक	२	व्यवस्था	२३८
उपकुर्वाण	२४५	नैष्ठिक	२४२, २४३, २४५, २४७, २४८	व्याकार	७१
उपपत्ति	३	पटल	१८६	शिक्षा	१०५
कन्या	१२८	परि-उत्-अस	१८०	शिवपुर	१
कस्तूरिका	१७७	परिभाषा	१७	शङ्खारचेष्टा	२१३
कुलधर्म	३५	पुरुषार्थ	८८, ८३, १००,	श्रेण	१
क्षेत्रज्ञ	२२६		२३७	षण्ड	१५८
खगाधिप	१	पैठीनसि	७२	सङ्कीर्णजाति	१८
गुरुदक्षिणा	२४५	प्रचेतस्	४२	सपिण्ड	१३४, १८४
गृह्य	२८, ४१, ६४, १६५	प्रतिप्रसव	१८८	संस्कृतान्न	१००
गोदान	१७४	प्रागल्भ्य	२३८	सिद्धान्न	१८३
गौड	१	बन्ध	२, ५	स्थण्डिल	१०८
चान्द्रायण	८३, २२८	बलिकर्म	८६	हिरण्यगर्भ	२२६, २३३
चार्वाक	११				

ADDENDA.

Sl. 6, Kullûka—Page 17, lines 10-13. For 'वेदः ऋग्यजुः... स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा... अर्थवादानामपि... मन्त्राणाम् अपि... अनुष्ठेयकारकत्वं', A reads 'वेदः ऋग्यजुः... स समग्रो विध्यनुवादमन्त्रार्थवादाः... अनुवादानामपि... मन्त्रार्थवादानाम् अपि'. This reading which counts अनुवाद as an additional division of the Veda saves us the boldness of altering मन्त्रार्थवादानाम् into मन्त्राणाम्। अनुवाद or the repetition of a विधि which is often found to be mixed up with अर्थवाद is separately counted by the नैयायिकः. [Vide गीतमसूत्र, २।१।६१]. Jaimini's aphorism quoted by Kull., viz. विधिमालिकावाक्यत्वात् &c., may thus be held to be applicable, though not particularly, to अनुवाद also. The insertion of अनुवाद in the list gets an additional support from the fact that Kull. takes Sl. 106 and Sl. 114 as अनुवादः, though Medh. and Gov., from whom Kull. seldom differs, call them अर्थवादः. Now, a question may arise, on more grounds than one, as to the position of the word अनुवाद in the इह compound विध्यनुवादमन्त्रार्थवादाः; but it may be simply dismissed with the reply that the word अनुवाद has been placed by the side of the word विधि to which it is most intimately related.

It is, however, a curious fact to note that the reading विध्यर्थवादमन्त्रात्मा which we were now going to reject, is almost identical with that of Medh. who reads विध्यर्थवादमन्त्रात्मवेद्यात्मकः where, it should be noted, the addition of the word नामवेद्य is indeed redundant, if not objectionable. Hence, it may be held that either of the two readings here betrays evidences of wilful tampering, and A's variant अनुवाद for अर्थवाद in Kull.'s preface to Sl. 221 which is evidently due to an over-zealous नैयायिक (as the Sloka contains no repetition of the विधि in Sl. 220) might decide in favour of the reading of the majority (adopted in the text) and might lead one to reject A's reading here, which is otherwise so strong and consistent.

P. 132. जुहोति-यजति-क्रियाः—जुहोति is a general name for all the ceremonies to which the root जु is applicable ; e.g. होम, हवन, &c. यजति is a general name for all the ceremonies to which the root यज is applicable ; e. g., याग, यज्ञ, इष्टि, इज्या, &c. The following is the general distinction between the two classes of ceremonies—‘विष्टहोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः’, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः’ ।—कात्यायनश्रौतसूत्र, १।२७, २८ ।

Page 136, Notes, मैत्रः—After स्वाधे add—In spite of the word मित्र being neuter the word मैत्र is masculine by the dictum ‘स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतयो लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते’ ।

Page 182, Sl. 122.—Kull. has not met the argument put forward by Medh. viz., the force of the word नामन् in the expression असौनामा in the text.

Sl. 131. मातुलानी—मातुली is an alternative form.

Sl. 178, Notes, गौतवादनम्

Sl. 179, Notes, प्रेक्षणात्मन्

In such cases of इन् the singular number is neither inaccurate nor आवर्ष, but is sanctioned by the dictum ‘सर्वो इन्द्रो विभाषा एकवद् भवति’ ।

ERRATA.

Page 73 lines 13-15 for The mention...above

read [The mention...above.]

„ 102 line 27 for असुच्	read सुच्
„ 133 „ 26 „ उपांशः	„ उपांशः
„ 154 „ 16 „ In other words &c	„ [In other words &c.
„ 168 „ 14 „ the	„ to
„ 171 „ 10 „ at least clearly)	„ (at least clearly)
„ 176 „ 4 „ कतमच्च नाह	„ कतमच्चना ह
„ 233 „ 20 „ अवमानं	„ अवमानं
„ 253 „ 4 „ calumniating	„ speaking ill of
„ 257 „ 6 „ मैत्र्य	„ मैत्र

४०८ १२४ ४०८ ४०८
५४ ५४ ५४ ५४
५४ ५४ ५४ ५४